

81.2 (5700-03)
А-12

ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҚАРЫ ҲӘМ
ОРТА АРНАҰЛЫ БИЛИМЛЕНДИРИҰ
МИНИСТРЛИГИ

БЕРДАҚ АТЫНДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ
МӘМЛЕКЕТЛИК УНИВЕРСИТЕТИ

ШӘМШЕТДИН АБДИНАЗИМОВ

ТИЛ БИЛИМИ ТАРИЙХЫ

*Жоқары оқыу орынларының филология факультетлери
талабалары ушын оқыу қолланба*

(2-рет басылыўы)

НӨКИС
«QARAQALPAQSTAN»
2013

УДК: 811. 512. 121.

ББК: А-16

Шәмшетдин Абдиназимов. «Тил билими тарийхи» — Нөкис: «Qaraqalpaqstan» баспасы, 2013-ж. 196 бет.

Филология илимлеринин докторы, профессор Шәмшетдин Абдиназимов- Каракалпак тил билими, айрықша онын каракалпак тили тарийхи, тил билими тарийхи, лингвофольклористика тараулары бойынша жемисли мийнет етип киятырған илимпаз. Онын екинши рет кайта исленип, толықтырылып баспадан шығарылып отырған бул оқыу колланбасы жокары оқыу орынларының филология факультетлери талабалары ушып арналған. Бул оқыу колланбада дунья жүзилик лингвистикалык ой-пикирлердин пайда болыу хэм раўажланыу баскышлары туўралы материаллар кең түрде берилген.

Оқыу колланба жокары оқыу орынларының филология факультетлеринин студентлери, магистрантлары, киши илимий хызметкерлери, сондай-ак тил билими менен кызыгыўшыларға арналған.

Жуўаплы редактор:

Х.Хамидов- Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясынын академиги, филология илимлеринин докторы, профессор

Пикир билдириўшилер:

М.Худайбергенов — *филология илимлеринин докторы, профессор*

О. Доспанов — *филология илимлеринин докторы, профессор*

Оқыу колланба Бердақ атындағы Карақалпак мәмлекетлик университети оқыу-методикалык кеңеси мәжлисинде талқыланды хэм баспадан шығарыуға усынылды.

ISBN 978-9943-4041-2-0

© Өзбекстан Республикасы ИА «Фан» баспасы, 2006 ж.

© «Qaraqalpaqstan» баспасы, 2013 ж.

АЛҒЫ СӨЗ

Жокары оқыу орынларының филология факультетлеринде тил хаккындағы илимнин тийкарлары менен студентлерди таныстырыу, баслы лингвистикалык терминлер бойынша түсиниклер берилу, лингвистикалык баклау хэм лингвистикалык анализдин дәсленки көнликпелерин кәлиплестириу мәксетинде «Тил билимине кириспе» курсы оқытылады. Бул пәннин тийкарғы уазыйпалары тилдин жәмийетлик кубылыс екенлиги, онын раўажланыу нызамлылыклары, тилдин пайда болыуы туўралы теориялар, тил системасы, тил билиминин тийкарғы тараулары-фонетика хэм фонология, жазыу хэм онын тарийхи, лексикология хэм лексикография, морфология хэм синтаксис, дунья тиллеринин типологиялык хэм генеологиялык классификациялары, тийкарғы тил семьялары бойынша дәсленки мағлыұматлар берилу болып есапланады. «Улыұма тил билими» курсы филология факультетинин питкерилуши курсларында алып барылады. Бул курста «Тил билимине кириспе» пәнинде басланғыш мағлыұмат берилген темалар тереңлестирип үйретиледи.

Өзбекстан Республикасы Олий Мажлисинин 1997-жыл 29-август күнги сессиясында қабыл етилген «Кадрларды таярлаудын миллий дәстүри» талабына сәйкес жокары кәнигели тилши кадрлар таярлау мәксетинде «Лингвистика» кәнигелиги магистрантларының тил билими бойынша хәр тәреплеме терең билимге ийе, ой-өрисе кең кадрлар болып жетилесиуи ушын мәмлекетлик тәлим стандарты тийкарында бул пән оқыу режелерине киргизилген.

Тил адамзат жәмийетинин раўажланыуының белгиле бир баскышларында пайда болып адамзатты хайұанатлар дуньясынан ажыратып туратуғын ең тийкарғы белги сыпатында адамлардын жәмийетлесип жасауына мүмкиншилик жаратып беретугын жәмийетлик кубылыс болып табылады. Жәмийеттин раўажланыу барысында тил де барлык уақытта өзгериуде хэм раўажланыуда болады.

Ең әйиемги дәуирлерден баслап адамлар өзинин сөйлеу тилинин мазмунын түсиниуге, онын қалай пайда болғанын билиуге умтылған. Тил қалай пайда болған, онын жәмийетте тутатуғын орны қандай, тилдин ойлауға, санаға, психикаға қатнасы қалай жүзеге асады деген сораулар илимпазларды көп әсирлерден берли қызыксындырады.

Колыңыздағы «Тил билими тарихы» оқыу колланбасында дүнья жүзилик лингвистикалык ой-пикирлердин пайда болууы хәм раўажланыуы туўралы мағлыўмат берилди.

Ең дәслепки лингвистикалык изертлеўлер Индия, Кытай, Греция хәм Римде пайда болып, бул дәўирде илимпазлар арасындағы тийкарғы пикирлер тартысы зат бурын пайда болған ба, ямаса оның атамасы бурын пайда болған ба? киби сораўларға жуўап излеў бағдарында болды. Оқыу колланбада араб хәм түркий тил билими бойынша кең түрде мағлыўматлар берилди. Араб тил билиминдеги Басра хәм Куфа лингвистикалык мектеплери, араб тил билиминиң тәсиринде пайда болған жерлесимиз Аз-Замахшарий, Махмуд Кашгарий, Алишер Науаийның мийнетлери, XIII-XV әсирлерде дүзилген қыпшақша-арабша сөзликлер бойынша материаллар берилди. Буннан кейинги бөлимде орта әсирлердеги Европа лингвистикасында пайда болған мийнетлер, әсиресе лингвистикалык ой-пикирлердин буннан кейинги дәўирде раўажланыуына белгили дәрежеде тәсир жасаған Пор-Рояль грамматикасы берилди. Салыстырмалы-тарихый методтың пайда болууы (Ф.Бопп, Р.Раск, Я.Гримм, А.Х.Востоков) тил билиминде жана дәўирди баслап берди.

XIX әсир тил билиминде жана лингвистикалык ағымлар пайда болды. Натурализм ағымы (А.Шлейхер, М.Рапп, М.Мюллер), романтизм ағымы (Ф.Шлегель, А.Шлегель, И.Гердер), психологиялык ағым (Г.Штейнталь, М.Лацарус), тил философиясы (В.Гумбольдт, В.Вунд, А.А. Потенция), олардың концепциялары колланбаның келеси бөлимлеринде берилди. XIX әсирдин 80-жыллары тил билиминде жас грамматистлер ағымы (А.Лескин, Г. Остгоф, Н. Бругман, Г. Паул) пайда болды.

XX әсир тил билиминде структурализм ағымының пайда болууына тәбийий илимдеги жаңалықлар тәсир жасады. Россияда Казан (Бодуэн де Куртэнэ), Москва (Ф.Ф. Фортунатов) лингвистикалык мектеплери қәлиплескен болса, Женевада социологиялык мектеп (Фердинанд де Соссюр) пайда болды. Бул мектеп Копенгаген мектеби (Л. Ельмслев), Прага лингвистикалык мектеби (В. Матезиус), Америка структурализминиң (Л.Блумфильд) пайда болып раўажланыуына тәсир жасады.

Тил билиминиң пайда болууы хәм раўажланыуы, лингвистикалык мектептер, олардың үәкиллери хәм концепциялары бойынша мағлыўмат бериўди өзиниң алдына мәксет етип койған бул колланба тил илимине қызығыушылардың лингвистикалык билимлерин раўажландырады деген нийеттемиз.

I БАП. ӘЙЙЕМГИ ХӘМ ОРТА ӘСИРЛЕРДЕ ШЫҒЫС МӘМЛЕКЕТЛЕРИ МӘДЕНИЯТЫНДА ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ БИЛИМЛЕР

§ 1. ӘЙЙЕМГИ ЖАҚЫН ШЫҒЫС МӘДЕНИЯТЫНДА ТИЛ ХАҚҚЫНДА ТҮСИНИКЛЕР

Тил деген не, ол қандай пайда болды, жазыу қалай қәлиплести деген сораўларға адамлар әййемги дәўирлерден баслап жуўап изледи. Ол туўралы көплеген мағлыўматлар Жақын Шығыс еллериниң аўызеки халық дәретпелеринде, аз санда болса да келип жеткен шумер, аккад, египет жазба естеликлеринде сақланған, оларда тил хәм жазыу қудай тәрәпинен дәретилгенлиги, сондай-ақ, оның жердеги үәкиллери патшалар тәрәпинен раўажландырылғанлығы, адамзат тилинен айрықша қудайдың өзине тән болған тили бар екенлиги туўралы мағлыўматлар ушырасады.

Адамзат тарихындағы ең әййемги жазыу бизиң эрамызға шекемги 4000-жыллары Жақын Шығыста Египетте пиктографиялык жазыулар түринде пайда болды. Бизиң эрамызға шекемги 2800-2700-жыллары Шумер жазыуы қәлиплести. Бул еки жазыу системасы Киши хәм Орайлық Азияда басқа халықлардың жазыуының пайда болууы хәм раўажланыуына түртки болды. Жазыудың пайда болууы хәм тарқалыуы жазыуды үйрениўге болған талапты күшейтти. Солай етип, Египет, Шумер, Вавилон мәмлекетлеринде хаткерлер таярлайтуғын мектептер пайда бола баслады. Тарихшылардың берген мағлыўматларына қарағанда, б.э.ш. 2700 жыллары Вавилонда хаткерлер таярлау жоқары дәрежеде болғанлығын көрсетеди, онда Месопотамия (еки дәрәя аралығы) мәмлекетлериниң басқарыу-хожалық, диний-мәдени хәм дипломатиялык ислеринде колланылған шумер жазыуын аккадлыларға үйретну бойынша алып барылған ислер бойынша дереклер ушырасады. Хаткерлер таярлайтуғын бундай мектептерде оқыу мәксетлеринде көп санлы текетлер, бир тилли хәм көп тилли сөзликлер дүзилген.

Шумер клинопись жазыуы, Вавилон хат жазыу дәстүри Киши Азия мәмлекетлерине кең түрде таркалады. Лубияда иероглиф жазыуы раўажланады, батыс семитлерде әййемги силлабикалык жазыу (протосинай, протопалестин, протобиблия) пайда болады. Усы аймақларда б.э.ш. 1800-1700 жыллары Финикий мәмлекетинде тек даўыссыз сеслерди аңлататуғын дәслепки альфавит ойлап табылады. Финикий квази алфавитинде 40 графема, яғный таңба қолланылған. Бул алфавит соның ала көплеген еллердин жазыу системасының қәлиплесиўине тийкар жасады. Алдыңғы Азияда арамей жазыуы тийкарында еврей жазыуы хәм оның еки варианты, пальмир жазыуы, кейин ала араб жазыуының пайда болыуына тийкар жасаған набатей жазыулары пайда болды. Шығыс мәмлекетлеринде арамей жазыуының тийкарында Персияда пехлевий, авесто жазыулары, Индия хәм оған қонсылас мәмлекетлерде кхарошти, брахма, деванагари х.т.б. жазыулар Орайлық Азия хәм Сибирде хорезмий, согдий, уйғыр, орхон жазыулары пайда болды. Европа мәмлекетлеринде б.э.ш. IX-VIII әсирлерде грек жазыуы қәлиплести. Грек жазыуында дәслепки рет даўыссыз сеслерди аңлатуу ушын да таңбалар қабыл етилди. Ески грек жазыуының тийкарында Европа мәмлекетлеринин жазыу системасы пайда бола баслады.

Жақын Шығыс еллеринде жазыудың пайда болыуы хәм тарқалыуы бул жерде жасаған халықлардын адамзат цивилизациясы тарийхындағы үлкен хызмети болып табылады. Ерте дәуірлерде Жақын Шығыс халықлары менен дәслеп греклердин, соң римлилердин хәр тәрәплеме тығыз байланыста жасауы грек, рим мәдениатының қәлиплесиўине унамлы тәсир жасады. Египетлилер, финикийлилер, сириялылар, еврейлер х.т.б этнос үәкиллери менен узак даўам еткен байланыслар нәтийжесинде грек хәм римлилер Жақын Шығыс еллеринин илимин, мәдениатың хәм мифологиясын египет мифлериндеги тил хәм жазыудың қудай тәрәпинен дәретилгенлиги туўралы әпсаналар менен жақыннан таныс болды. Олар Жақын Шығыс еллеринин мифологиясынан өз қудайлары туўралы айырым персонажларды өзлестирип алды. Финикий альфавитин өзлестирип әййемги грек жазыуын қәлиплестириўи де буның айқын дәлили болып табылады.

Тил билиминин дәслепки көринислери әййемги Индияда пайда болды. Хиндлерде сол ўақытлардағы диний гимнлер есапланатуғын Веда естеликлеринин тили менен халықтың аўызеки сөйлеу тили есапланатуғын пракрит тили арасында айырмашылықлар қәлиплесе баслады. Бир тәрәптен қәсийетли гимнлердин артикуляциялык жақтан анық айтылыуын сақлау хәм оның түсиникли болыуын тәмийинлеу, екнши тәрәптен, Веда естеликлеринин тилин пракриттин тәсиринен қорғау хәм санскритти әдебий тил сыпатында нормаластыруу мәксетинде хиндлер тил қубылысларын терең үйрене баслады. Солай етип, тил хәккында илимин пайда болыуына тийкар салынды. Тил мәселелери Веда естеликлеринде арнаўлы түрде сөз етиледи. Мәселен, Веда естеликлеринин үшінши топарына киретуғын Шикша естелигинде фонетика хәм орфоэпия мәселелери туўралы сөз болады.

Чханда естелиги қосық қурылысы хәм метрикаға арналған, Вякарана естелигинде грамматика, Нирукта естелигинде-этимология хәм лексика мәселелери сөз етилген.

Фонетика, грамматика хәм этимология мәселелери талантлы хинд грамматисти Панининин мийнетинде терең изертлениўин тапты.¹ Панини бизин эрамызға шекемги IV әсирлерде жасаған. Панини грамматикасы қурылысы бойынша өзине тән өзгешеликлерге ийе. Оның мийнети 3996 қосық қағыйдаларынан (сутра) ибарат. Панини грамматикасы қурылысы жағынан сегиз баптан, яғный сегиз китаптан ибарат. Биринши бабы «Шивасутра», яғный «Шива қудайы тәрәпинен жиберилген ызамлар» деп аталады. Панини өзине шекем де раўажланған хинд грамматикасының болғанлығы туўралы жазады. Оны Шива қудайы тәрәпинен жиберилген деп есаплайды хәм өзин бул грамматикалык тәлийматтың авторы деп есапламайды. Өзин Шива қудайы тәрәпинен жиберилген көп әсирлер даўамында хиндлерде раўажланған билимлерди системаға түсириўи хәм келеси әўладқа жеткериўи деп есаплайды. Биринши бап хинд алфавитиндеги хәриплер хәм олар аңлататуғын сеслерди баянлаудан басланады. Бул бөлимде сеслер классларға бөлинип избе-из тәртипте берилген:

¹ Минаев И.П. Panini. – Записки Восточного отделения Императорского русского археологического общества. – СПб., - 1888. III, 2 вып. 3-4

1) дауыссыз сеслер, 2) ярым дауыссыз сеслер, 3) мурынлык сеслер, 4) бирикпели сеслер, 5) үнли дауыссыз сеслер, 6) үнсиз дауыссыз сеслер, х.т.б. Панини грамматикасында санскриттин морфологиялык курылысы терең анализ жасалган, ондагы жумсалган хәр бир сестин айтылуу өзгешеликтерин аныклаган. Панини өзинин баянлауында мамлекеттин шыгыс тәрөпинде жасайтуугын хиндлердин тилинде диалектик өзгешеликтердин бар екенлигин көрсетеди. Ол өзинин тийкаргы дыккатын диний косыклар-Веда естеликтеринин тили есапланган санскрит тилин үйрениуге багышлап, онын тилинде халыктын ауызеки сөйлөу тили есапланган-пракрит тилинен айырмашылыклар бар екенлигин көрсетеди.

Бизин эрамызга шекемги III әсирде Вараручи Катьяна деген илимпаз тәрөпинен «Пракрита-пракаша» яғный пракрит (хиндлердин ауызеки сөйлөу тили) тууралы биринши грамматикалык мийнет пайда болады. Б.э.ш. II әсирде Бхартхари деген илимпаздын грамматика категорияларын философиялык аспектке изертлейтуугын трактаты пайда болды. Бизин эрамыздын VI әсирлеринде Амарусинха, XII әсирде Хамачандранын лексикографиялык сөзликтери дөрөтилди.

Ески хинд тил билиминде синтаксис өз алдына айырым алып изертленбеди, морфологиялык курылыстын ишинде сөз етилди. Әййемги хиндлер тил кубылысларына анализ жасауда улымаластырыу хәм жекелестириу методларын колланган. Хинд грамматисттеринин көрсетиуинше, тийкаргы тил бирлиги гәп болып есапланады, себеби гәп пенен белгили бир жуумакланган пикир билдириледи. Сөзлерди төрт сөз шакабына ажыратады: атауыш (naman), фәйил (akhyata), дәнекер (upasarga) хәм жанапай (nipata).

Әййемги хинд грамматисттери сеслердин жасалууынын физиологиялык аспектине тийкаргы дыккатты аударып хәр бир сестин жасалуу орны хәм усулларын кен түрде баянлаган. Сеслердин жасалууын баянлай отырып әййемги хинд грамматисттери сөйлөу агзасы хәм артикуляция орнын (sthana) бир-биринен ажыратып карайды. Хинд грамматисттеринин бууын бойынша билдирген пикирлери де дыккатка ылайык. Бууыннын тийкары дауыссыз сес екенлигин, дауыссыз сес косымша элемент екенлиги, яғный бууын курай алмайтуугынын билдирген. Хинд грамматисттери морфология тарауы үш бөлимнен турады деп көрсетеди: 1) Сөз шакапларын классификациялау; 2) сөзлердин жасалууы; 3) сөзлердин өзгериуи. Хинд тилшилери төрт сөз шакабы бар екенлигин айтады: атауыш сөзлер, фәйил, дәнекер хәм жанапай. Атауыш сөзлер затты аңлатады,

фәйил сөзлер өткен хәм хәзирги уакытта болып атырган хәрөкетти билдиреди—деп жазады. Сепликтин жети түрин көрсетеди, бирәк ол уакытта сепликтердин атамалары болмаганлыктан цифр менен аңлаткан: 1,2,3,4,5,6,7-сеплик. Олар сөздин курылысын анализлей келип сөздин курылысы түбир, суффикс, жалгаудан ибарат болатуугынын аныклайды. Панини түбир сөзлердин мәнилерине түсиник берген халда олардын сөзлигин дүзеди.

Хинд илимпазлары сөзлик дүзиу жумыслары менен де шуғылланды. Ең дәслепки сөзликтердин бири — «Нигхантава» деп аталып, онда Веда жазба естеликтеринде жумсалган түсиниксиз сөзлердин дизими берилген. VI әсирде Амара деген тилши тәрөпинен дүзилген синскриттин сөзлиги хәзирге шекем европалы санскритологлар тәрөпинен колланылады.

Әййемги хинд грамматисттери тәрөпинен аныкланган лингвистикалык категориялар Индияда тил хаккында илимнин каншалык дәрежеде жокары рауажланганлыгынан дерек береди. Талантлы лингвист В. Томсен «XIX әсирдин ақырына шекемги тил билими тарийхы» мийнетинде, хиндлердин тил билими тарауында ерискен табыслары таң каларлык дәрежеде жокары, бул бийикликке Европада тил хаккындагы илим XIX әсирде, онда да әййемги хиндлердин тәлийматларын үйрениу тийкарында еристи, - деп жазды.

Хинд грамматикасынын хәлсиз тәрөплери де болды. Олар тилдин рауажланыушы, өзгериуши кубылыс екенин жете түсинбеди. Онда жазба тил фактлери тийкаргы изертлеу объекти етип алынды да, жанлы сөйлөу тилине онша итибар берилмедди. Ауызеки тилдин жазба естеликтер тилинен айырылып турууын тилдин бөлинууи деп түсинди. Тил фактлери кен түрде анык баянланган менен оннан алынган теориялык жуумаклар сыпатлама түринде болды.

§ 3. ҚЫТАЙ ТИЛ БИЛИМИ

Қытай грамматикалык тәлийматы иероглиф жазыу дәстүрине байланыссы пайда болды. Қытай грамматикалык дәстүринин өзине тән өзгешеликтерин түсиниу ушын қытай иероглиф жазыуынын пайда болыу, кәлпелесиу өзгешеликтерине дыккат аударыу талап етиледи. Қытайда ески дәуирлерде түс жорыу бойынша сүйеклерге жазылган жазыулар бизин эрамызга шекемги XV әсирлерде пайда болган. Сол уакытларда-ақ, легендаға айланган Шан патшалыгында,

сондай-ақ Инь кәуімлери раўажланған жазыу системасына ийе болғанлығы тууралы мағлыұматлар ушырасады. Қытай тилиндегі сөзлердің тийкарынан бир бууынлы болып келиуі хәм қытай халқының өзине тән болған тарихы идеографиялық жазыудың пайда болыуы хәм кең түрде тарқалыуына жағдай жаратып берди.

Бизің эрамызға шекемги VIII әсирде Чжау дәуиринде Сюань-ванның императорлығы уақтында қытай жазыуын қәлиплестириудің дәслепки реформасы өткерилди. Бул реформаның мәксети- бронза хәм тасларға жазыуға бейимлестирилген стандарт таңбаларды қәлиплестириу хәм жазыу әмелиятында хәр кыйлылықты сапластырыу болды.

Сонлықтанда бул жазыу дәстүринің аты цзиньшывэнь яғный метал хәм таслар ушын таңбалар деп аталды. Бизің эрамызға шекемги III әсирде Чжаньго (урысыушы патшалықлар) дәуири тамамланғаннан соң алты провинцияның бирлесиуі нәтийжесинде бирден бир мәмлекетлик дүзим пайда болды хәм мәмлекет көлеминде таңбаларды унификация қылуы, жазыуды қәлиплестириу зәрүрлиги тууылды. Бул император Цинь Ши-Хуан тәрәпинен өткерилген еки реформада өзинің сәулелениуін тапты. Бириншиси оның басқарыуының дәслепки жыллары әмелге асырылды, яғный дачжуан (үлкен жазыу) графикасының қәлиплесиуіне тийкар салды, екиншиси оның басқарыуының 26-жылында яғный б.э.шекемги 221-жылы әмелге асырылды хәм сяочжуань (киши жазыу) графикасы пайда болды.

Мәмлекетлик көлемдеги қолланылатуғын баспа (чжуань) жазыу менен бир қатарда пукаралар ортасында бир-бирине хабар жеткеріу хат жазыуда, рәсмий ис қағазларында қолланылатуғын лишу жазыуы да усы дәуирде пайда болады. Мағлыұматларға карағанда, бул жазыудың тийкарын салыушы Чэн Мао деген уездик хәмелдар болып табылады. Ол ислеген жынаятлары ушын қамақта жатып сол жерде узак жыллар дауамында бул жазыуды ойлап табады. Чжуань (баспа) жазыуынан лишу (ис қағазлары) жазыуының өзгешелиги, онда иероглифлер толық түринде емес, ал қысқартылған түринде қолланылады. Бир иероглифтің қысқарған түри текстте екинши иероглифтің қурылысында жумсалса екеуі бирдей түрде қысқартылып жумсалады. Мәселен, «Суу» дегенди аңлататуғын иероглиф қоспа иероглифлердің шеп тәрәпинде қолланылса барқулла бирдей қысқарған түринде жумсалады. Демек, лишу жазыуында толық иероглиф емес, ал оның айырым элементлери шәртли таңба сыпатында жумсалады.

Солай етип, қытай жазыуы бойынша өткерилген үш реформа қытай иероглиф жазыуының қәлиплесиуінің үш дәуирин өзінде сәулелендиреди;

а) таңбаларды стандартластырыу тийкарында жазыудағы хәр кыйлылықты сапластырыу;

б) жазыу системасын мәмлекетлик көлемде унификация жасау;

в) таңбалардың структуралық-мәнилик ағзаларының қәлиплесиуі. Бул үш дәуир хәзирги қытай жазыуының үш стилинде белгили дәрежеде сақланып қалған.

Реформаның нәтийжесинде мәмлекет көлеминде қолланылатуғын таңбалар системасы қәлиплести, онда хәр бир таңба қатан хәм өзгермейтуғын формасына ийе болды. Хәзирги қытай жазыуының пайда болыуы бизің эрамыздың I-II әсирлерине туура келеди, бул дәуирде қытай иероглиф жазыуы нормаға түсирилди, жазыуда тийкарынан үш стиль қәлиплести: нормаға түсирилген жазыу (кайшу ямаса чжэншу), ярым нормаласқан жазыу (синшу) хәм жениллестирилген төте жазыу (цаошу). Атама теориясы менен байланыслы дәслепки грамматикалық тәлийматта әйемги Қытайда пайда болған. Ат қойыу, атама теориясын қәлиплестирген бизің эрамызға шекемги 551-479-жыллары жасаған қытай философы Конфуций (Кун-Цзы) болды. Ол зат пенен оның атамасы ортасында тәбийий байланыс болады. Сонлықтанда затларға атама қойыуда жиберилген көте-кемшиликлерди дүзетиу мәмлекетти басқарыудағы дәслепки кәдем болыуы тийис деп есаплады. Оның атамаларды дүзетиу теориясы легистлер мектеби уәкиллери тәрәпинен басшылыққа алынды. Керисинше даос бағдарындағы философлар зат пенен оның атамасы ортасындағы байланыс тосаттан болады- деп тастыйықлайды.

Бирақ мәмлекет тәрәпинен иероглифлерди система түсириу хәм тастыйықлау Қытайда орайласқан мәмлекетлик дүзимнің пайда болыу дәуирине туура келеди.

Қытайлыларда грамматикалық изертлеулер Хань династиясы дәуиринде қытай иероглиф жазыуының толық қәлиплесиуі менен пайда болды. Император Цинь Ши-Хуан мәмлекетти басқарған дәуирде жоқ етилген будда диний китаптарын қайта тиклеу, оларды қайта көширип жазыу, белгили бир қәлипке келтириу хәм комментариялар бериу, қулласы реконструкция жасау-бул изертлеулердің пайда болыуына тәсир етти. Ески қытайлылардың грамматикалық тәлийматы «Эрья», «Фаньянь», «Шовэнь цзецзы» «Шиминь» деп аталатуғын төрт мийнетте сәулелениуін тапқан.

«Эрья»-кытайлардын ең ески китаптарынын бири болып оны кытай иероглифлеринин топламы деп атау мүмкин.

«Эрья»-бул сөзлик. Ол ески кытайлылардын орфографиялык хэм энциклопедиялык билимлеринин нормативи болып табылады. Сөзликте кытай иероглифлери биринши мәртебе системаға түсірилген, сонлыктанда оны грамматикалык мийнетлердин катарына киргизиуге болады. Сөзлик 19 тематикалык топарға бөлінген. Олардын айырымлары төмендегилер атау (гу), сөйлеу (янь), түсіндириу (сюнь), тууысканлык (цин), баскаруу (гун), курал (ци), музыка (юэ), аспан (тянь), жер (ди), шынлар (цю), таулар (шань), суу (шуй), хайуанатлар (шоу), мал (чу), балык (юй) х. т. б. Хәр бир тематикалык топар бир неше майда шакапшаға бөлинеди. Мәселен, янь яғный сөйлеу топары, а) сөйлеуге түсиник (гу, янь, сюнь), б) адамлар арасындағы катнаска түсиник (цин, гун, ци, юэ) х.т.б.

«Эрья»ның «Дөретиуши сөз тууралы» биринши бөлими оның үштен бирин курайды. Бул бөлимде сөзлер синонимлик катарлар тәртибинде избе-из орналастырылган. Мәселен, чу (баслау, дәслепки), шау-баслау, цзу-тийкар, басланыу дереги, цзи-шыгыу пункти, юань-баслангыш элемент х. т. б.

Бизин эрамыздын басында кытай тилшиси Ян Сюн «Фаньянь» (Жергиликли сөйлем) мийнетин дөретти. Егер «Эрья»да диний китабий текстлерге улымалык түсиниклер берилсе, ал «Фаньян» да жазба әдебий тилдеги жергиликли диалектик аўызеки сөйлем элементлери изертленеди. Солай етип, «Фаньян»ның тийкарғы мәксети диний китабий тилди емес, ал аўызеки сөйлеу тилин баянлау болып табылады. Автор «Фаньян»да сөзлердин пайда болуу, колланыу аймағы тууралы түсиник берип, кытай диалектологиясына тийкар салады.

Әйдемги кытай тил билиминдеги Сю Шэньның «Шовэнь цзецзы» «Әпиуайы белгилерди баянлау, коспа белгилерди түсіндириу» мийнети ең тийкарғы мийнетлерден есапланып, бизин эрамыздын 100 жыллары жазып питкерилген. Сю Шэнь 9353 иероглифтин сөзлигин дүзди. Бул тематикалык сөзлик емес, ал шәртли белгилер, яғный иероглифлердин сырткы формасы тийкарында дүзилген сөзлик болып, онда иероглифлердин аңлататуғын мәниси екінши орынға шығады, яғный алфавитлик сөзлик принциби колланылган. Автор 540 элементти хәр қыйлы комбинацияларда колланыу аркалы 10 000 га жакын иероглифтин аңлататуғын мәнилери көрсетеди. Улымалык элементти болған иероглифлер сөзликтин өз алдына бөлими ретинде

бериледи. Бөлимлер белгилердин курамаласыу дәрежесине карай орын тәртибинде берилген. Кытай тилиндеги белгилерди системаластырыудын бул принциби бир неше иероглифлерге ортак болған элементлерди (бу) анықлады.

Солай етип, «Шовэнь цзецзы» кытай тили бойынша дәслепки грамматикалык тәлиймат болуы менен бахалы. Кытай жазуын системаластыруу мәксетинде Сю Шэнь тәрәпинен иероглифлер категориясы теориясы жаратылды. Сю Шэнь бундай категориялардын алтауын атап өтеди: көркемлеу, силтеу, иедографиялык, фонографиялык, түри өзгерген хэм баска тиллерден өзлестирилген иероглифлер.

Көркемлеу категориясына мысаллар: күн, куяш, ай, силтеу категориясына мысаллар: бир, ски, үш х.т.б.

Әйдемги Кытай тил билиминдеги келеси мийнет «Шимин» (Атамаларға түсиник) деп аталады. Бул мийнет бизин эрамыздын екінши әсиринде Лю Си деген адам тәрәпинен дүзилген сөзлик. «Эрья»дағы сөзлерди беріудин тематикалык принциби бул сөзликте де басшылыкка алынған.

Бул сөзликтин «Эрья»дан өзгешелиги автор хәр бир атаманы этимологиялык көз карастан изертлейди. Сонлыктанда бул мийнет «Атамаларға түсиник» ямаса «Диний текстлердин этимологиясы» деп аталады. Бул сөзликтин «Шовэнь цзецзы»дан өзгешелиги-онда иероглифлердин ишки формалары хэм этимологиясы сөз етилсе, «Шимин»де иероглифлердин айтылыуына тийкарғы дыккат аударылады. Лю Сидин пикири бойынша, атамалардын келип шыгыуы тууралы хакыйкатлыкты яғный этимонды, графика яки шәртли танбадан емес, ал иероглифлердин айтылыуынан хэм мәнисинен излеу керек. Лю Си тәрәпинен усынылған этимологиялык принцип кытай филологиясы тарийхында «Шэнсюнь» (айтылыуды таллау) атамасын алды. «Эрья», «Фаньян», «Шовэнь цзецзы», «Шимин»-бул төрт мийнет кытай лингвистикасының тийкарын салған мийнетлер болып табылады.

Кытай тилинде сөз жасалуу тийкарынан ски түбир морфеманын дизбеклесиуи, жана комбинацияларда келиуи аркалы иске асады. Мысалы, аўыз + ийт = ийттин үриуи, суу + көз = көз жас.

Кытай тилинин толык сөзлигинде 40 000 аслам иероглиф бар.¹ Сонлыктан кытай тилинде жазба саўатлылыкты ийелеу көп уақытты хэм мийнетти талап етеди. Сонлыктанда 1958-жылы Кытай мәмлекетлик

¹ Алексеев В.М. Китайская иероглифическая письменность и ее латинизация. -Л., 1932. Сердюченко Г.П. Китайская письменность и ее реформа. -М., 1959.

Кеңеси капталындағы арнаулы комиссия латын графикасына тийкарланған жазыуға өтиу бойынша қарар қабыл етті. (Проект фонетического алфавита китайского письма). Латын жазыуына тийкарланған қытай әлипбесінде 26 таңба қабыл етилген. Бул әлипбе тек телеграф байланыстарында хәм шет елдилер ушын жазылған қытай тили бойынша сабақлықларда ғана қолланылады. Латын жазыуына тийкарланған қытай әлипбесине толық өтиу жобаластырылмаған. Себеби қытай тилинин көп санлы диалектлерге бөлиниуи хәм ең тийкарғысы бир нешше мың жыллық миллий мәдений мийрасларды жоғалтып алмау ушын иероглиф жазыуын сақлау мәксетке мууапық болып табылады.

§ 4. ЯПОН ТИЛ БИЛИМИ

Японияда тил хакқындағы ой-пикирлердин пайда болыуы хәм рауажланыуы үш дәуирге бөлинеди. Биринши дәуири VIII-X әсирлерди өзиниң ишине алады. Бул дәуирде қытай иероглиф жазыуының тәсири сезиледи. Японлылардың қытай иероглиф жазыуы менен дәслепки танысулары эрамыздың басында жүз берген болса да иероглиф жазыуындағы дәслепки япон естелиги V әсирлерде жазылған. Ири көлемдеги «Кодзики» хәм «Нихонсуки» естеликleri VIII әсирдин басында пайда болды. Бул естеликлер қытай иероглиф жазыуында жазылған. Естеликлердин қытайша хәм японша оқылуы версиялары бар. VIII әсирлерден басыла япон тилинин синтетикалық қурылысының қытай тилинин аналитикалық қурылысынан өзгешелигине байланысly қытай иероглифлерин бууынлық жазыуға бейимлестириу хәрекетлери басланды. Бул дәуирде японларға тән болған камбун системасы, яғный қытай иероглифлерин япон тилинин өзине тән өзгешеликлерине байланысly бейимлестириу, бир бууынға бир таңба қолланыу, қосымша япон иероглифлерин пайда етиу кәлиплесе баслады. Бул жағдай вабун яғный япон жазыуының пайда болыуына алып келди.

VIII әсирдин акыры IX әсирдин басында япон жазыуының еки түри хирагана хәм катагана қәлиплести, хирагана хәм катагана жазыуындағы таңбалар бүгинги күнге шекем япон жазыу әмелиятында қолланылады. Японияға буддизм дининин келип кириуи санскрит жазба естеликлеринин үйренилиуи тәсиринде хинд тил билиминдеги сеслик

жазыуда япон тил билиминин рауажланыуына белгили дәрежеде тәсир жасады.

Япон тилинин өзине тән болған қытай үлгилеринен өзгешеликке ийе дәслепки сөзликleri XII-XV әсирлерде пайда бола баслады. XIII әсирде Фудзиара Ина деген автордың ески япон текстлеринин лексикасы бойынша дүзилген сөзлигинде сөзлер тематикалық топарларға бөлинген. Сөзлер заттың атамаларын билдиретуғын сөзлер, затлық емес абстракт түсиниклерди аңлататуғын сөзлер деп еки топарға ажыратылған.

Япон тил билиминин рауажланыуының екнши дәуири X-XVII әсирлерге туура келеди. Бул дәуирде ески диний текстлердин орфографиясын үйрениу мәселеси тийкарғы дыққат орайында болды. Оның нәтийжесинда япон жазыуының жаңа орфографиялық нормалары кәлиплесе баслады. Жаңа орфографиялық нормаларды кәлиплестириуде сеслердин айтылыуы, артикуляциясында соңғы әсирлерде пайда болған өзгерислер есапка алынды. Бирак бәри бир тарийхыйлық принцибине тийкарланылды. Бул дәуирде поэтика хәм риторика, япон поэзиясындағы рифма, бууын тенлиги мәселелерин изертлеуге қызығыушылық күшейди. XII әсирлерде бунго әдебий тили кәлиплесе баслады, ол япон халқының ауызеки сөйлеу тилинен бир қанша дәрежеде айырмашылықка ийе болды.

Японлылардың Европа тил билими менен дәслепки танысулары XVI әсирдин акыры XVII әсирдин басында португалиялы миссионерлердин жәрдеми аркалы әмелге асты. Миссионер Ж.Родригестин европа тил билими талаплары тийкарында жазылған «Япон тилинин улыума грамматикасы» мийнети бул тараудағы дәслепки изертлеу болыуы менен бахалы. Сондай-ак, миссионерлер япон диний текстлерин латын графикасына транскрипция жасады. Япон тил билими XVII әсирдин акырында өзиниң рауажланыуының жаңа басқышына көтерилди. Онда будда монахы Кәйтюдн (1640-1701) хызметлери үлкен. Ол вабунда жазылған япон миллий мәденияты үлгилери бойынша жетик кәниге болыу менен бирге камбунда жазылған қытай мәденияты үлгилери, жазба естеликлерин де терең үйренди. Ол япон орфографиясының тарийхий рауажланыу системасын изертледи. Ол VIII әсирде жазылған жазба естеликлерди анализлеу тийкарында ески япон тилиндеги бууынлардың қолланыу өзгешеликлерин анықлады. Кәйтю бул жазба естеликлерде жумсалған бурын кәте түсиник берилип жүрген 1986 сөздин тарийхийлық принциби тийкарында дурыс оқылуын хәм жазылуын тикледи.

Кэйтюдун идеясын 1765-жылы Катори Нахико деген япон илимпазы жана де рауажландырды, айырым сөзлөрдүн жазылыуу бойынша өзүнүн дурус усынмаларын билдирди.

Япон тил билиминде XVIII асрдин акырында жазыуу хам сөйлөу актынын өз-ара катнасы маселесинде пикирлер тартысы пайда болды. Бул пикирлер тартысында 1730-1801- жыллары жасаган Мотоори Норинага арадан уакыттын өтүүи менен сөзлөрдүн артикуляциясында өзгерислердин пайда болууу ызамлы кубулысы деп есаплады хам тарийхий фонетикага тийкар салды. Кэйтюдун айырым орфографиялык принциплерине косымшалар киргизди, кытай тилинен келип кирген сөзлөрдүн жазылыуунда жүз берген өзгерислерге дыккат аударды. Бул пикирлер тартысынын екнши катнасыушысы Уэда Акинари сеслөрдүн артикуляциясында уакыттын өтүүи менен жүз беретугун өзгерислерди тән алмады. Солай етип, Кэйтюдун пикирине гүманланыушылык пенен карады. Бул дискуссиянын жуумагында Мотоори Норинага идеялары Мурата Харуми(1801), Годзи Гимона(1827), Окумура Тэрудзанэ, Сираи Хирокагэ мийнетлеринде дауам еттирилди. Солай етип, хазирги япон тил билиминин тийкарын салыушылар Кэйтю хам Мотоори Норинага болып табылады. Япон тил билиминин тийкаргы изертлеу объекти -жазыуу хам имла кагыйдалары болып келмекте. Европа тил билиминде бул маселеге екнши дөрежелн маселе сыпатында каралады. Япон жазыуу системасынын тарийхы, япон иероглифлерин изертлеуге Араи Хакусэки(1725), Иноу Монно(1754), Сюнто(1817), Окада Масасуми (1821) х.т.б. мийнетлери арналган. Япон тилинин тарийхий лексикологиясын үйренүүге Кайбара Эккан(1699), Камо Мабутидин мийнетлери багышланган. Япон тил билиминин өз алдына тарауы сыпатында стилистика кэлиплести. Араи Хакусэки өзинин 1718-жылы дөретилген мийнетинде архаизм хам неологизмлерди, әдебий тил, карапайым сөзлөр хам диалектизмлерди изертледн. XVIII асрде лексикография тарауунда Танигава Катосуганын «Вакуи-но сиори» деп аталатунын 93 томнан ибарат сөзлиги пайда болды. 1775-жылы Косигая Годзаннын дәслепки диалектологиялык сөзлиги дөретилди. 1764-1837 жыллары жасаган Судзуки Акира төрепинен япон тилинин пайда болууу тууралы этимологиялык изертлеулерн жарияланды. Ол япон тилинин пайда болууунун төрт жолы тууралы пикир билдиреди:

а) хайуанлардын сестине еликлеу;
б) адамлардын дауысына еликлеу;
в) табияттагы сеслерге еликлеу;
г) табияттагы хәрекет хам халатларды сәулелендириу, соларга еликлеу. Япон тил билиминде сөз шакаплары тууралы тәлийматтын тийкарын салыушы Фудзитани Нариакира (1738-1779) болып табылады. Ол япон тилиндеги төрт сөз шакабын аныклады: атауыш сөзлөр, фейиллер, келбетликлер, көмөкши сөзлөр. 1803-жылы Судзуки Акиранын «Япон тили грамматикасы» мийнети дөретилди. Япониянын Голландия менен тыгыз сауда-сатык, мәдений байланыслары нәтийжесинде Европа тил билиминин тәсиринде 1833-жылы Цурумине Сигэнобудын «Япон тилинин толык грамматикасы» пайда болды. Бул мийнетте европа тил билими үлгисинде япон тилиндеги тогыз сөз шакабы изертленилген.

§ 5. ТИБЕТ ЖАЗЫУУНЫҢ КЭЛИПЛЕСИҮИ

VII асрде Тхон-ми Самбхоту деген илимпаз төрепинен тибет графикасынын тийкаргы принциплери ислен шығылган.

VI асрдин акырында Тибетте орайласкан мәмлекетлик дүзим пайда болып, тибетлилер буддизм динин кабыллайды. Тибет мәмлекетинин өзине тән жазыуун кэлиплестириу мөксетинде Тхон-ми Самбхоту деген илимпаз Индияга жибериледи. Ол Индияда санскрит тилин хам ески хинд жазыуун үйренеди. Кайтып келгеннен кейин Орайлык хам Арка Индияда VII асрде колланыуда болган ески хинд жазыуунун графикалык үлгисинде тибет жазыуун кэлиплестирди. Тхон-ми тибет жазыуун пайда етти, сегиз бөлимнен ибарат «Тибет тили бойынша грамматикалык трактат» ты дөретти, буддизм динине байланыслы китаптарды биринши болып тибет тилине аударма жасады.

Солай етип, славян жазыуун кэлиплестириуде Кирилл хам Мефодей, армян жазыуун кэлиплестириуде Месроп Маштоцтын хызмети кандай болатунын болса Тхон-мидин тибет жазыуун кэлиплестириудеги хызмети сондай.

§ 6. ГРЕК-РИМ ТИЛ БИЛИМИ

Тил маселесине байланыслы Грецияда пайда болып бирин дәуиримизге келип жеткен жазба материаллар бизин урамизге

шекемги V әсирге туўра келеди. Бул материаллар Гомердин «Илиада», «Одиссея» дәстанларының тилин изертлеў менен байланыслы. Бул дәстанлардың тили грек сөйлеў тилинен алыслаған, түсиниксиз бола баслаған. Грек илимпазлары соларды изертлеў менен шуғылланған. Бул жағынан карағанда хинд тил билими менен грек тил билиминин пайда болыўына тәсир жасаған факторлар уқсас.

Грек лингвистикасы 2 дәўирге бөлинип изертленеди. Оның бири-философиялық дәўир, екиншиси-филологиялық дәўир.

Биринши дәўир б. э. дейинги V-III әсирге туўра келеди. Онда тил мәселелери лингвистикалық көз-карастан емес, философиялық көз-карастан сөз етилген. Онда конкрет тил фактлерине сүйенбей, абстракт болжаў, философиялық жуўмақлар жасаў менен шуғылланған. Онда зат пенен оның атамасы, олар арасындағы қарым-катнас; тилдин қалай пайда болғаны, тилдин грамматикасы менен логика арасындағы қарым-катнас мәселелери изертленген.

Әйемги Грецияда тил проблемаларын үйрениў философиялық бағдарда қәлиплести. Хинд тил билиминде тил кубылысларын үйрениўге эмпирикалық қатнас жасалса, әйемги Грецияда тил билими мәселелери философлар тәрәпинен улыўма философиялық мәселелердин бири сыпатында үйренилди. Еки лагерге (материалистлер хәм идеалистлер) бөлинген антик дәўирдин философлары арасында бир неше әсирге шекем даўам еткен тартыслардың тийкары- тилдин пайда болыўы туўралы проблемалар менен қызыксынды. Тил қудай тәрәпинен дәрәтилген бе, адамлар тәрәпинен дәрәтилсе, қалай дәрәтилген? - деген сораўларға жуўап изледи. Сондай-ақ, оларды қызыктырған және бир нәрсе - сөз, зат хәм олардың аты арасындағы қатнас мәселеси болды.

Бул илимий тартыслардың тийкарғы мазмуны зат бурын пайда болған ба, я оның атамасы бурын пайда болған ба? Заттың қәсийетине қарай оған атама бериле ме, ямаса сөз бенен затты атаў белгили бир келисим тийкарында иске аса ма? деген сораўларға жуўап табыўда болды. Бул тартысларда Гераклит, Демокрит, Протагор, Эпикур х.т.б. философлар хәр қыйлы позициялардан қатнас жасады.

Затлардың өз атамасына қатнасы жөнинде грек илимпазлары еки топарға бөлинді. Героклит (б.э.ш. 544-540-жыллары) баслаған топар заттың атамасы оның тәбиятынан келип шығады, сөз тәбияттың туўындысы деп санады. Героклит сөздин атамасы өзи аңлатқан зат пенен тығыз байланыслы, -деп есаплайды. Демокрит (б.э. шекемги 460 - жыллары) баслаған екинши топар оған карама-қарсы зат пенен оның

атамасы ортасында тәбийий байланыс болмайды, олар ортасындағы байланыс тосыннан, шәртли байланыс деп жуўмақ шығарды. Демокрит заттың қәсийетине қарай оған адамлар тәрәпинен атама бериледи. Себеби айырым жағдайларда зат пенен оның атамасы сәйкес келмейди, бул заттың тәбиятынан сөздин атамасы пайда болатуғынын бийкарлайды, - деп көрсетеди. Бул сәйкес келмеўшилиқ төмендегилерде көринеди: 1) көплеген сөзлердин бир неше мәнилери болады; 2) көплеген түсиниклердин бир неше атамалары болады; 3) бир сөзди екинши сөз бенен алмастырыў мүмкин; 4) айырым түсиниклер сөз бенен аңлатылмайды.

Әйемги грек философларынан Платон (б.э.ш. 427-347) өзинин диалог формасында жазылған «Кратил» деген мийнетин бул машқалаға бағышлады. Бул мийнетте Кратил менен Гермогеннин өз-ара диалогында жоқарыдағы еки көз қараслардың да унамлы тәрәплери кең түрде талқыланады. Диалогтың жуўмағында еки көз қарасты да абсолют дурыс деп есаплаўға болмайды, -деп екиленіўшилиқ пенен мәселесини шешпекши болады.

Платонның «Кратил» мийнетинин лингвистика тарийхындағы илимий әхмийети-логикалық тийкарда сөзлерди сөз шақапларына классификация жасайды. Платон тийкарынан еки сөз шақабы бар екенлигин көрсетип, атаўыш сөз шақабы хәм феийил сөз шақапларын атап өтеди.

Уллы грек философларының бири Аристотель өзинин «Поэтика» мийнетинде адамзат тили, сөйлеўи мәселеси туўралы айта келип, «Хәр қандай сөз бенен баянлаўда төмендеги бөлеклер бар: элемент, буўын, дәнекер, атлық, феийил, ағза, сеплик, гәп» деп көрсетеди. «Элемент-бул бөлеклерге бөлинбейтуғын ең майда сес, бирақ хәр қандай сес емес, ал оннан мәнили сөзлер пайда болатуғын сес».

Аристотель «Поэтика» мийнетинде тийкарғы еки сөз шақабы- атаўыш хәм феийил сөз шақабы бар екенлигин көрсетсе, ал, «Риторика» мийнетинде үш сөз шақабы бар екенлигин (атаўыш, феийил, көмекши сөзлер) көрсетип өтеди. Атаўыш хәм феийил сөзлер мәни билдиреди, ал көмекши сөзлер грамматикалық хызмет атқарады деп көрсетеди. Аристотельдин тил билими тарийхындағы хызмети тартыс туўдырмайды. Аристотель заманында тил еле арнаўлы илим объекти сыпатында қәлиплеспеген болса да, (мәселен, ол сөйлеў сеслерин метриканың тараўында үйренеди, грамматика мәселелерин я логикалық изертлеўлер менен байланыслы, я көркем сөз бенен байланыслы баянласа да) оның мийнетлеринде тилдин сеслик хәм

грамматикалык курылысы системалы түрдө баянланганын көрөмиз. Аристотель тил сеслерин тек акустикалык белгилерине карай эмес, ал артикуляциялык белгилери бойынша дөслөпкү рет классификация жасайды.

§ 7. АЛЕКСАНДРИЯ ГРАММАТИКАЛЫК МЕКТЕБИ

Бизин эрамызга шөкөмгү III, II эфирлерде Александрия грамматикалык мектеби пайда болды. Александрия грамматикалык мектеби тил билими тарийхында классикалык дөстүрдин раўажланыуы менен Египет мөмлекетинде, онын пайтахты Александрияда кэлиплести. Бул мектептин үкөкиллери өз уатаны Грециядан алыста жасаганлыгы себепли эйдемги грек мәдениатынын даңкы дөстүрлерин саклау, грек әдебий тилинде жазылган жазба естеликтерди саклау хэм оны сырткы тәсирден корғау мәселелери менен шуғылланды.

Бул өз гезегинде филологиялык илимлердин раўажланыуына тәсир жасады, грамматика өз алдына тарау сыпатында кэлиплесе баслады. Александриялылар тил мәселелерин философиялык позициядан аныклауға өз пикирлерин билдирди. Өзлеринен алдыңгы грек философларынын «аномалия» тууралы пикирлерин терен үйренип өзлеринин илимий тартысларынын орайлык мәселелеринин бирине айландырды. «Аномалия» термини аркалы зат хэм оны аңлататуғын сөздин сөйкөс емеслиги түсиниледи. Мәселен, «тасбака» сөзи аркалы бул хайуаннын еркеги де, ургашысы да түсиниледи, яғный аномалия кубылысы пайда болады. Бул тартыс философлардан грамматистлерге өткеннен кейин «аномалия» хаккындағы пикирге «аналогия» хаккындағы тәлийматты карсы койды, яғный тилде үстемлик етиуши принцип хәр кандай сөздин улыўмаластырушылык қәсийети болады, аналогия пайда болады. «Аномалистлер» менен «аналогистлер» арасындағы тартыслардын нәтийжесинде аныкланган тил фактлери систем грамматиканы дүзиуге материал болып хызмет етти. Бул систем грамматикада аналогиялык грамматикалык анықтамалар менен бирге аномалия тууралы да мағлыўматлар берилди.

Александрия грамматикалык мектебинин ең көрнекли үкөкиллери-Аристарх хэм онын шөкиртлери Дионисий Фракийский, Аполлоний Дискол хэм онын баласы Геродиан болды. Тилекке карсы, бул илимпазлардын мийнетлеринин толық кол жазбалары

сакланбаган, айырым үзиндилер хэм баска авторлардын мийнетлеринде олар тууралы мағлыўматлар сакланган. Бул мағлыўматларға караганда, Александрия грамматикалык мектебинин тийкарғы бағдарлары төмендегилер:

Антик дәуирдин грамматистлерине салыстырғанда Александрия грамматикалык мектеби үкөкиллери тилдин сеслик тәрепине терен дыққат аударған (бәри бир ески хиндлерге салыстырғанда төмен). Сеслерге сыпатлама берюде физиологиялык аспектке салыстырғанда акустикалык тәрепине көбирек дыққат аударалды. Александриялылар сес хэм хэриптин айырмашылыгын үйренип, сеслерди дауыссыз хэм дауыссыз сеслерге ажыратады. Кысқа хэм созымлы дауыссызларды көрсетеди.

Сөз байланысы сөйлөудин ең майда бөлеги. Гәп хэм сөйлөү-тамамланган пикирди аңлататуғын сөзлердин бирикпеси деп көрсетиледи. Александриялыларда сөз шакаплары хэм морфология тууралы тәлиймат кен түрдө сөз болады.

Аристархтын классификациясы бойынша сегиз сөз шакабы бар: атлык, фэйил, келбетлик фэйил, ағза (таңлак), алмасык, дөнекер, рауиш, жанапай.

Аристархтын шөкирти Дионисий Фракийский атлык сөзлерге төмендегише аныклама береди: Атлык сепленетуғын сөз шакабы, дене хэм затты аңлатады (дене, тас, зат), улыўмалыкты хэм жеккеликти аңлатады. Мәселен, улыўмалык «адам», жеккелик «Сократ». Ол атлык термини аркалы келбетликтерди де көрсетеди.

Фэйил-деп жазады автор, -сеплиги жоқ сөз шакабы, хәрөкетти, қайғырыуды билдиреди, үкөкит, бет, сан категориясына ийе. Ол бес мейилди көрсетеди: тилек, буйрык, аныктык мейил, бағыныушы мейил, белгисиз мейил;

Үш санды көрсетеди: бирлик сан, екилик сан хэм көплик сан;

Үш бетти көрсетеди: 1-бет сөйлөуши субъект, 2-бет сөйлөудин кимге бағдарланганын билдиреди, 3-бет сөз ким хаккында баратырғанын аңлатады деп атап өтеди. Дионисий Фракийский фэйилдин мәхәллери тууралы төмендегилерди жазады: Хәзирги, келер хэм өткен мәхәл. Сонын ишинде өткен мәхәлдин төрт түрин көрсетеди. «Келбетлик фэйилге өзинде фэйилдин хэм атауыш сөзлердин белгилерин жәмлеген сөзлер киреди»-деп атап өтеди.

«Ағза-алдында хэм кейинде сепленген атауыш сөзлер туратуғын сепленетуғын сөз шакабы»;

«Алмасык-белгиле бир бетти көрсететуғын, атауышлардын орнына колланылатуғын сөзлер»;

«Рәүиш-фейил менен дизбеклесип келетуғын, фейил хаккында түсиник беретугын сепленбейтуғын сөз шакабы»; Дионисий Фракийскийдин сөз шакапларына берген анықламалары усылардан ибарат. Оның синтаксис бойынша пикирлери морфологиялык курылыс бойынша билдирген пикирлериндей кең хәм терең емес.

Ески римлилердин тилди изертлеўге коскан үлеси онша көп емес. Ески рим хәм орта әсирлердеги философлар-Варрон, Элий Сило, Сенека, Августин, Трифон, Нигидий Фигул х.т.б. мийнетлерине сөздин хакыйкый мәнилери аныклаўға умтылыўшылык көзге тасланады хәм лингвистиканың жаңа тараўы болған-этимологияға¹ тийкар салынды. Римли илимпазлардын ишинде ең тийкарғысы Марк Теренция Варрон болып, Александрия грамматикалык мектеби принциптерин латын тилине қолланыў бойынша жұмыслар алып барды. Оның «Латын тили хаккында» мийнетинде «аналогистлер» менен «анамалистлер» арасындағы илимий тартыслары баянланған. Бизин эрамызға шекемги 281-209 жыллары жасаған философлардын бири Хрисипп тил билиминде «этимология» терминин биринши мәртебе қолланып, сөздин хакыйкый мәнисин туўралы илим тараўы деп көрсетеди. Антик дәўирдеги грамматикалык терминология латын тилиндеги түринде әсирден әсирлерге өтип хәзирге шекем қолланылып келмекте. Бул ески рим грамматистлери Доната хәм Присцианның әпиўайы, түсиниўге жеңил тил менен жазылған грамматикалык трактатларының орта әсирлерде Европада кең таралыўы нәтийжесинде иске асты. Себеби орта әсирлерде Европа мәмлекетлеринде католик диний китапларының тили хәм илимпазлар арасында халықаралық тил сыпатында латын тили қолланыўда болды. Донатаның грамматикасында² (IV әсир) латын тили бойынша анықламалар хәм грамматика бойынша мағлыўматлар жыйнақлы түрде берилген. Сонлықтанда IV әсирлерден баслап мектептерде латын тили бойынша тийкарғы қолланба сыпатында қолланыўда болды. Сондай-ақ, бул мийнетте белгилеў хәм белгисизлик алмасықларының фейил сөзлер менен дизбеклесип келиўи мәселеси изертленген. Присцианның грамматикасы³ он сегиз китаптан ибарат көлемли мийнет. Дәслепки он алты китабында сес хәм форма жасаўшы қосымталар туўралы тәлиймат баянланған. Соңғы еки китабында

¹ Этимон – шыңдық, логос-илим

² Donatus A. Ars grammatica. Grammatici Latini. Bd. 1-4, - Leipzig, 1964.

³ Priscianus. Institutionum grammaticarum libri XVIII, - Hertz., 1855-1859.

синтаксислик конструкциялар изертленген. Присциан өзинин трактатын жазыўда Александрия грамматикалык мектеби ўәкили Аполлоний Дисколдың идеяларын даўам еттирип өзинин мийнетинин курылысын дүзиўде хәм баянлаўда оны басшылыққа алғанлығы байқалады. Присциан грамматикасы мектептерде оқыў қолланба сыпатында кеңнен қолланыўы менен бирге орта әсирлердеги грамматикалык излениўлер, тил туўралы концепциялар ушын тийкарғы база хызметин атқарады.

Тил туўралы антик дәўир илими таң қаларлықтай жетискенликлери менен бирге айырым кемшиликлерине де ийе. Әйемги хинд тил билиминдегидей тилдин тарихый раўажланыў басқышларын түсинбеди, тилди үйрениўде грек ямаса латын тили менен шекленип, ең болмағанда усы еки тилди бир-бирине салыстырмалы бағдарда үйрениўге умтылмады. Антик дәўир грамматистлеринин философлардан ғәрезлилиги, яғный улыўма философиялык мәселелердин бир сыпатында үйренилиўи орта әсирлерге де өзинин тәсирин тийгизди, грамматикалык категорияларды логикалык категориялардын курамында қарады. Тил туўралы антик дәўир илими өзине тән болған бул өзгешеликти кейинги әсирлерге мийрас етип қалдырды.

Бирақ соның менен бирге, Вильгельм Томсенниң айрықша атап көрсеткениндей, «XIX әсирге шекем Европа грамматикалык системасы грек лингвистикалык тәлийматы тийкарында раўажланды».¹

I БАП БОЙЫНША ӘДЕБИЯТЛАР

1. Алпатов В.М. История лингвистических учений. - М., 1998.
2. Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики. - М., 1975.
3. Античные теории языка и стиля. Под редакцией О. М. Фейденберг. - М-Л., 1936.
4. Аристотель. Метафизика. - М-Л., 1934.
5. Березин Ф.М. История лингвистических учений. - М., 1975.
6. Ван Ли. Очерк истории китайского языка. - Пекин., 1957.
7. Гальцев И.И. Введение в изучение китайского языка. - М., 1962.
8. Дьяконов И.М. Языки древней Передней Азии. - М., 1967.

¹ В. Томсен. История языковедения до конца XIX в. - М. Учпедгиз, 1938, с. 25

9. Звегинцев В.А. История лингвистических учений: Древний мир.- Л., 1980.
10. Звегинцев В.А. История лингвистических учений: Средневековый Восток.-Л., 1981.
11. Кондрашов Н.А. История лингвистических учений.-М., 1975.
12. Коростовцев М.А. Писцы Древнего Египта.-М., 1962.
13. Коростовцев М.А. Египетская филология.-М., 1963.
14. Кочергина В.А. Начальный курс санскрита.-М., 1956.
15. Лингвистический энциклопедический словарь.-М., 1980. (Статьялар: Пиктография. Письмо. Египетское письмо. Иероглиф. Клинопись. Западное семитское письмо. Протосинайское письмо. Библиское письмо. Финикийское письмо. Китайская языковедческая традиция. Индийская языковедческая традиция. Японское письмо. Арабское письмо.)
16. Лоукотка Ч. Развитие письма.-М., 1950.
17. Парфионович Ю.М. Тибетский письменный язык.-М., 1970.
18. Платон. Сочинения в трех томах.-М., 1968-1972.
19. Сердюченко Г.П. Китайская письменность и ее реформа. - М., 1959.
20. Сю Шэнь. Описание простых и объяснение сложных знаков (Шовэнь цзецзы). Т.1-4.-Шанхай., 1931.
21. Томсен В. История языковедения до конца XIX века. -М., 1938.
22. Топоров В.Н. Панини (рукопись).-М., 1968.

II БАП. ОРТА ӘСИРЛЕРДЕГИ ТИЛ БИЛИМИ

§ 8. АРАБ ТИЛ БИЛИМИ

VII-XIII әсірлердегі араб тил билиминин жетіскен табыслары изертлеушілерді көпшілік жағдайда таң қалдырады. Европа илимпазлары арасында тек араб тил билими емес, улыұма араб илимине гуманитарлық пенен қарау фактлері ушырасады. Олар араб илиминин табысларын тән алғысы келмей, араблар тек антик дәуірдің мәдени байлықтарын өзлестіріп өзлерінде сақлап қалды хәм арадан әсірлердің өтіуі менен Европаға жеткеріп берді. Араблардың хызметі усынын менен шекленеди деген көз-қарасқа исендірмекші болады. Араб илими хәм мәдени мийрасларын дыққат пенен терең үйрениу бул натуұры көз-қарас екенлігін көрсетеди. Араблар әйіемгі дәуірдің мәдени байлықтарын тек ғана сақлаушылар емес, ал география, тарих, математика, астрономия, медицина х.т.б. илим тараулары бойынша дәретілген илимий мийнетлері менен дүнья жүзілік мәдениеттің рауажланыуына үлкен үлес қосқан. Араб илимпазларының мийнетлері олардың (араб илимпазларының) терең билимлі хәм мийнет сүйгіш илимпазлар болғанлығын дәлиллейди.

Арабларда да әйіемгі хиндлердегі киби тил туұралы илимин пайда болыуына халықтың ауызеки сөйлеу тили менен диний китаптардың тили ортасындағы айырмашылық болыуы хәм оның үйрениу зәрүрлігі тәсір етті. Және де ислам диніндегі кәсіетли китап есапланатуғын «Куран»ның араблардан басқа ислам диніндегі халықтарға түсиниклі болыуы ушын, екінші тәрәптен классикалық араб тилин көп санлы араб диалектлеринин, сондай-ақ араблардан басқа халықтардың тиллеринин тәсіринен қорғау ұазыйпасы буған белгилі дәрежеде тәсірін тийгизди. Бул әмелий ұазыйпаларды шешиу барысында араблардың тил туұралы илими әйіемгі Индия хәм Грецияға салыстырғанда басқаша жол менен рауажлана басады.

Әйіемгі хинд, грек грамматикалық тәліматынын тил туұралы араб илимине тәсіри сезілгени менен олардың көшірмесі сыпатында бақалау кәте болған болар еди. Араб тилинің қурылысы бир тәрәптен хинд тилинен, екінші тәрәптен грек тилинен пүткіллей өзгешеліктерге иіе.

Араб тил билиминин өзине тән өзгешеликлеринин бири-семит тиллеринин фонетикалык, морфологиялык хәм лексикалык курамын терең хәм майда тиллик кубылысларды хәр тәрөплеме баянлауы жағынан ажыралып турады.

Солай етип, грек тил билиминдеги улыўма тиллик категорияларды, хинд тил билиминдеги тил кубылысларын баянлаудың улыўмалык принциптерин басшылықка ала отырып араб филологлары оларды жаңа мазмун менен толықтырды.

Араб тил билиминин кәлиплесиўи хәм тез раўажланыўына VI әсирдеги тарийхий жағдайлар тәсир жасады. 632-жылы араб халифатлығы пайда болды, оның шөгаралары араблардың жеңисли атланысларынан соң Жақын хәм Орта Шығысты, Индияның белгили бир аймағын, Кавказ, Арқа Африка, Испанияның айырым аймақларын өзиниң ишине алды. Ислам дини менен араб тили бул аймақларға кеннен таркалды. Араб тили ислам динин ең жайдырыўдағы ең тийкарғы курал болды, мәмлекетти басқарыў, билимлендырыў хәм илимий изертлеў жумыслары араб жазыўында жазылды. Араб дүньясы сол дәўирлерде тәбийий хәм гуманитар илимлер тараўында күшли раўажланды. Араб жазыўындағы мәдениеттиң раўажланыў процесине халифатлықка кирген көплеген миллет хәм халық ўәкиллери катнасты. Баска миллет ўәкиллери ушын араб тилин хәм жазыўын үйрениў, билиў хүрметли ис есапланды.

Себеби, ислам диний түсинигинде алла таала куранды Мухаммед пайғамбарға араб тилинде жеткерген, деген исеним бар еди. Бул жағдай Араб халифатлығында араб тилиниң басқа халықлардың тилиниң үстинен үстемлигин тәмийинледи. Куранды басқа тиллерге аўдарма жасаў кадаған етилди, диний парызлар араб тилинде орынланатуғын болды. Араб тилиниң тазалығын сақлаўға мәмлекетлик көлемдеги әхмийетли мәселе сыпатында қаралды.

Араб жазыўы ислам дини пайда болмастан бурын-ақ кәлиплескен еди. Финикий жазыўының тийкарында арамей жазыўы, арамей жазыўының тийкарында б.э.ш IV-б.э. I әсирлеринде набатей жазыўы пайда болған еди. Набатей жазыўы араб тилинде сөйлеўши кәўимлер тәрөпинен Синай ярым атаўы хәм Арқа Арабияда VI әсирге шекем колланылады. Араб жазыўы консонант-хәриплик жазыў болып, онда жазыўлар оннан шөпке қарай жазылады.

Араблардың өзине тән болған жазыўы VI әсирдиң басларында араб Лахмид халифалығының пайтахты Хира қаласында кәлиплесе баслайды. VII әсирдиң екнши ярымында созымлы хәм қысқа

даўыслыларды, даўыссыз сеслердиң қабатласыў кубылысларын анлататыў ушын хәриплердиң асты, үстине қойылатуғын диакритик белгилер (фатха, касра, танўин, сукун, замма х.т.б) қабыл етилди, бурын барлары жетилистирилди.

Ислам тарийхында Оспан халифалық еткен 644-656 жыллары Кураны Кәримниң аятларын хатқа түсириў, системаға салыў хәм Куранның нускаларын көбейтиўге тапсырма болады. 651-жылы Куранды биринши мәртебе қағазға жазып рәсмийлестириў тийкарында бул жазыў мәмлекетлик көлемде тастыйықланды. Бул ўазыйпаларды орынлаў барысында Куранның текстин дурыс оқыў, ондағы хәр бир сүрениң, сөздиң анлататуғын туўра хәм аўыспалы мәнилерин үйрениў хәм түсиник сөзлерин жазыў зәрүрлиги туўылады. Мухаммед пайғамбардың күйеў баласы Әлий халифалығынан он жылдан соң Абул-Асвад ал Дуали деген уламаға курандағы сүрелерге хәр қыйлы түсиник берийге тыйым салыў, оның дурыс оқылыў хәм айтылыў нормаларын ислеп шығыў ўазыйпасы тапсырылды.

Ол араб тили грамматикасын изертлеўге хәрекет етти. Абул Асвад ал-Дуали сөзлерди үш сөз шақабына ажыратты: атаўыш сөзлер, фейиллер хәм көмекши сөзлер. Қысқа даўыслылар ушын қосымша таңбалар киргизди, сөз өзгерий мәселелерин үйрениўге хәрекет етти. Абул Асваданың шәкирти Яхия ибн Ямар, Анбаса ибн Мадан ал-Фихри хәм олардың ишиндеги ең талантлысы, соңғылығында Басра мектебиниң тийкарын салыўын Абу Амир ибн Омар ас-Сақафи болды. Орта әсирлерде араб тил билиминдеги ең әжайып дәрөтпелер VIII-XIII әсирлерде монгол-татарлардың жаўлап алыўшылығынан алдын дәрөтилгенлигин көрийге болады.

Айырым хўжетлердеги мағлыўматлар 1453-жылы Константинополь қаласын түрклер жаўлап алғанға шекемги дәўирде де араб тилшилери белсене хәрекет еткенин тастыйықлайды.

Араб тилшилери өзлерине шекемги тил билиминде қол жеткен табысларды, мәселен, әййемгә грек философиясы, әсиресе Аристотель мийнетлериндеги, сондай-ақ, хинд тил билиминин жетискенликлерин терең өзлестирип араб тил билиминин раўажланыўына пайдалы тәрөплерин қолланған.

Дәслепки грамматикалык мийнетлер Евфрат хәм Тигр дәрьялары бассейниндеги күшли раўажланған цивилизация-ошақлары Басра хәм Куфа қалаларында пайда болды. Бул еки мектеп ўәкиллери бир неше әсир даўамында бир-бири менен илимий тартыслар тийкарында раўажланды.

Басра хәм Куфа мектеплери ўәкиллери Қуранның оқылыўы бойынша ислам дүньясында тән алынған жети үлгиниң екеўин дөретти. Биреўин Куфа мектеби ўәкили ал-Кисай, екиншисин Басра мектеби ўәкили Абу-Әмир Ибн ал-Алла дөретти. Қуранның үлгили түрде оқылыўы хәзирги дәўирде де өз әҳмийетин жоғалтқан жоқ, пәттин түри бойынша музыкалы тиллерге киретуғын араб тилинде хәр бир сөзди тәсирли етип жеткерий, сеслерди қысқа хәм созымлы артикуляцияда айтыў мәселелерине байланыслы.

Араб тил билиминиң тийкарын салыўшы Халиль-Ибн-Ахмад аль-Фарахиди (791 жылы қайтыс болған) есапланады. Оның «Китаб-аль-айн» (Айна Китабы) мийнети араб тили бойынша дөретилген түсиндирме сөзлик.

796-жылы Басра мектебиниң көрнекли ўәкили шығысы бойынша ираный, ал Фарахидиң шәкирти Сибавейхидиң (оның толық исми-шәрипи Абу-Бишр Амр Ибн Усман Ибн Канбар ал-Басрий) араб филологиясында грамматикалық тәлийматқа тийкар салған «ал-Китаб» мийнети дөретилди. Бул мийнет араб тили грамматикасы бойынша усы ўақытқа шекемги изертлеўлерди жуўмакластырыўшы, белгили бир системаға түсирген мийнет. Сибавейхи өзиниң бул мийнетинде хәр бир грамматикалық категорияларға кең түрде анықлама береді. Бул анықламаларды тастыйыклаў ушын қуран хәм ески поэзиялық шығармалардан 1000 нан аслам мысаллар келтиреді. Сибавейхидиң терен илимий түрде жазылған бул мийнети тек Басра мектеби ўәкиллери тәрәпинен ғана емес, ал Куфа лингвистикалық мектеби ўәкиллери арасында да мойынланған. Оның грамматикалық тәлийматының системалылығы, илимий жуўмақлары соңғы әсирлердеги араб филологлары тәрәпинен тән алынған.

«Ал-Китаб»ты түсиний ушын Басра хәм Куфа лингвистикалық мектеплери ўәкиллериң илимий тартыслары мәселелерин билиў талап етиледі. Бул еки мектеп ўәкиллери арасындағы тартыслар фактлер тийкарында араб тили системасын баянлаў хәм нормаластырыў мәселелерине байланыслы. Сондай-ақ, Басра хәм Куфа мектеби ўәкиллери ортасында араб тили грамматикасы бойынша кескин пикирлер тартысы алып барылды. Басралылар қуранның тили хәм поэзиялық дөрәтпелерде классикалық нормалардың қатаң сақлаўдың тәрәпдарлары болды, ал Куфалылар аўыз еки сөйлеў тилинде синтаксислик қатаң нормалардан бир қанша дәрәжеде шетлеўге болады деп есаплады. Олар араб орфоэпиясының үлгиси сыпатында хиджаз диалектин усынады.

Куфа лингвистикалық мектеби ўәкиллери-түбир фейил деп биринши бет, хәзирги мәхәл, бирлик санда хәм мужской родтағы фейиллерди есаплаў керек.-десе, Басра лингвистикалық мектеби ўәкиллери қосымша мәни билдирмейтуғын грамматикалық категорияларды есаплайды. Басра хәм Куфа мектеплери ортасындағы илимий тартыслар араб тилбилиминдеги грамматикалық терминлерди кәлиплестирий мәселесине де байланыслы. Еки мектеп ортасында 13 грамматикалық терминди қолланыў бойынша айырмашылықлар бар: анық дәрәжедеги келбетлик фейил, алмасық, сөйлеўши хәм тыңлаўшыға алдын анық болған алмасық, ажыратыўшы алмасық, баянлаўшы, шеклеў, ла бийкарлаў жанапайы, келбетлик, тең байланыстырыўшы дәнекер, бийкарлаўшы жанапай, сепленетуғын хәм сепленбейтуғын атаўшы сөзлер, бетленетуғын хәм бетленбейтуғын фейиллер.

Басра хәм Куфа лингвистикалық мектеплериң тийкары ўәкиллери төмендегилер:

Куфа мектебиниң тийкарын салыўшы Абу Жафар Мухаммед Ибн ал-Хасан Ибн Аби-Сара ар-Руаси болып табылады. Оның шәкиртлери ал-Кисан, Абу Закари Яхьи ибн Зияда ибн Абдулла ибн Манзура ад-Дайлами ал-Фарры. Куфа лингвистикалық мектебине Басра хәм Куфа мектеплери ортасындағы өзгешеликлери туўралы трактаттын авторы, белгили грамматист Абул-Аббас-Ахмед Салабанийды да киргизеди. Басра мектебиниң тийкарын салыўшы Абу Амир ибн Умар ас-Сакафи болып есапланады. Ол грамматикалық өнер туўралы мийнет дөрәткен Абул-Асваданың шәкирти. Абул-Асваданың екинши шәкирти де, Басра мектебиниң көрнекли ўәкиллериң бири болып жетилиседі. Ол Әбиў-Абдрахман-ал-Халил ибн Тамилма ал-Фарахиди.

Сивабейхидиң «ал-Китаб» мийнетинде булардан басқа -ал-Мазини, Абул-Хасан ал-Ахфаш ал-Авсат, ад-Дабби, Хамид ал-Ахфаш ал-Акбар, Салых ибн Исхак ал Джарми х.т.б. илимпазлардың аты көрсетилген.

762-жылы Араб халіфатлығының басқарыў-сиясий хәм мәдениет өмири жана пайтахт Бағдад қаласына көширилди. Бағдад грамматистлери дәслепки ўақытларында Куфалылардың принциптерин қоллап-қуўатлаған болса да, соның ала Басра мектеби ўәкиллериң концепцияларын басшылыққа алды, нәтийжеде бул еки мектептиң де унамлы тәрәплерин өзінде жәмлестирген Бағдад мектеби кәлиплести. Бағдад мектеби ўәкиллери тийкарынан ағартыўшылық жұмыслары менен шугылланып араб тили бойынша

көплеген оқыу колланбалар дәретти. Бул оқыу колланбаларда араб тили бойынша мағлыұматлар анық хәм қысқа логикалық түрде баянланған. Басра хәм Куфа мектеби үәкиллери ортасындағы илимий тартыслар төмендеги илимий мийнетлерде изертленген:

1. Бағдад грамматика мектеби үәкили Абул Хасан ибн Кайсонның «Басра хәм Куфа грамматика мектеби үәкиллери изертлеген мәселелер» мийнети;

2. Бағдад грамматика мектеби үәкили Камалиддин ибн Абу Саййид ал-Анбарийдің (1119-1181) «Басра хәм Куфа илимпазлары ортасындағы тартыслы мәселелерге қалыс, инсап пенен катнас жасау» мийнети. Бул мийнетте автор еки мектеп ортасындағы 121 тартыслы мәселени көрсетип, сол мәселелердің жетеуінде Куфа грамматикалық мектеби үәкиллери келтирген дәлилдер исенимди деп көрсетеди, ал қалған 114 мәселеде автор басралы илимпазлардың пикирлерин қоллап қуұатлайды.

3. Убул - Бако Убқарийдің (1143-1219) «Басра хәм Куфа тилшилери ортасындағы тартыслы мәселелер» деген мийнети х.т.б.

Араб илимпазларының тил билими тарыуындағы табыслары төмендегилерден ибарат: Әйемги хинд, грек грамматистлеринен өзгешелиги араблар сес хәм хәриптин, сөйлеу тили менен сөйлеу сесинің графикалық символының өз-ара айырмашылығы, тил сеслерин айтыу менен оларды жазыудың айырмашылығын анықлады. Сеслерге сыпатлама бериуде физиологиялық принципке сүйенеди, акустикалық тәрепи де белгили дәрежеде басшылыққа алынды.

Фонетика тарауында араб сеслеринің артикуляциялық өзгешеликлерин анықлауға, сеслердің комбинаторлық өзгерислерине тийкарғы дыққат қаратылды. Дауыслы хәм дауыссыз сеслердің бир-бирине тәсири, метатеза, элизия кубылыслары үйренилди.

Сибавейхи араб тилиндеги 29 дауыссыз сестин 16 жасалыу орнын көрсетеди, соған сәйкес араб тилиндеги сеслерди классификация жасайды. Араб тил билиминде фонетикалық изертлеулердин раўажланыуына белгили дәрежеде Куранды кирәөтке салып оқыуға байланыслы сеслерди созымлы хәм қысқа айтыуға қойылатуғын талаптар да өзинің тәсирин тийгизген десек қәтелеспеймиз.

Сөзлерди сөз шақаптарына классификация жасауда Аристотель классификациясын басшылыққа алады хәм үш сөз шақабы-фейил, атауыш хәм көмекши сөзлер бар екенлигин тән алады.

Араб тилшилеринің жетискенлик тәреплеринің бири-семит тиллери ушын характерли болған, ишки флексия кубылысы

тийкарында өзгериске ушырайтуғын үш дауыссыз сестен туратуғын түбир морфема түсинигин анықлауы болып табылады.

Әне усы морфологиялық категория XVIII-XIX әсирлердеги европа лингвистлеринің грамматикалық тәлийматына, анықырағы Ф. Бопптың салыстырмалы-тарийхий тил билимине үлкен тәсири тийгизди.

Араб илимпазлары грамматиканы синтаксис, морфология хәм фонетикаға ажыратып үйренди, сондай-ақ, сөз жасалыу хәм этимология мәселесине белгили дәрежеде дыққат аударды. Араб тилинің өзине тән өзгешеликлерин анықлау мәксетинде синтаксис хәм морфология араб тил билиминде терең изертленилди, бул жағдай ески грек тил билиминде де, ески хинд тил билиминде де ушыраспаған еди. Синтаксистің ұазыйпасы-гәпти структурал-семантикалық жақтан анализлеу болып табылды. Еки атауыш сөз, ямаса атауыш пенен фейил ортасындағы субъект-предикат катнастары үйренилди. Гәплер қоспа хәм жай гәплерге ажыратылды. Гәптиң екінши дәрежелі ағзалары классификация жасалды хәм олардың атқаратуғын хызмети анықланылды. Сөз дизбегиндеги сөзлердің жупкерлесіу, басқарыу, изафетлик байланыслары үйренилди. Морфологияда сөз шақаптары хәм олардың форма жасаудағы өзгешеликлері изертленилди, атауыш сөзлер, фейиллер хәм көмекши сөзлердің 27 түри көрсетилди.

Араб тилшилери әдебий тил хәм диалектлердеги сөзлерди үйрениуе хәрекет етти. Гөнерген сөзлер, өзлестирілген сөзлер, бир мәнили хәм көп мәнили сөзлер, сөздің туура хәм ауыспалы мәнилери үйренилди. Лексикография тарауында әдеуір табысларға ерисилди. Халил ибн Ахмедтің «Китаб-ал-аин» мийнети бул тараудағы ең дәслепки мийнетлердің бири болып сөзликте сөздің түбири еки, үш, төрт, бес сестен ибарат болыуына байланыслы, дәслеп еки сестен туратуғын сөзлер берілген. Сөзлик дүзиудің бул дәстүри үш әсир дауамында сақланып тұрды.

Араб тил билиминің ең жоқары жетискенликлеринің бири лексикография тарауы болып есапланады. Араб лингвистлери оғада бай лексикалық материаллар жыйнады. Синонимлер сөзлиги, түсіндірме сөзлик, сийрек ушырасатуғын сөзлер сөзлиги, өзлестирілген сөзлер сөзлиги, еки тиллик сөзликлер дүзген. Мәселен, қылыш сөзинің 500 синонимин, арыслан сөзинің 500 синонимин, түйе сөзинің 1000 синонимин жыйнап араб тилинің лексикалық байлығын атап көрсетеди. X әсирдің талантлы филологларының бири Хамза аль-Исфәхани «бахытсызлық» сөзинің 400 синонимин тауып, «бахытсызлық» атамасының өзи бахытсызлық, -деп атап өткен еди.

Ана тилинің сөзлігін дүзіуде араб тилшилери көп мийнет етті. Аль-Фирузабади деген илимпаз «Камус» (океан) деп аталған 60 томлы сөзлік дүзген.

Булардан басқа Х ғасырдың ақырында Аль-Джаухари деген илимпаздың 40 000 сөзден ибарат «Сыхак» деген, Аль-Герави деген илимпаздың 10 томнан ибарат «Лексикологияға жетилисиу» деп аталған сөзліктері дүзілген. Бул сөзліктерде сөзлер араб альфавит тийкарында берілген.

Ислам дүньясында тилдің пайда болыуы тууралы диний философиялық бағдарда пикирлер тартысы болды. Араб филологиясында тилдің пайда болыуы тууралы үш түрлі көз-қарасты көрсеті мүмкін: а) Тил алла-таала тәрәпинен адамға инәм етилген; б) Ти адамзат жәмийетинің дәслепки басшылары арасындағы келисими тийкарында пайда болған; в) Адамға алла-таала тәрәпинен тилдің тийкаргы аз сандағы элементлери жиберілген, соң адамзат тәрәпинен тил раўажландырылған.

Араб тил билиминде тилдің пайда болыуы тууралы идеялар диний көз қарастан баян етилди: Тил алла таала тәрәпинен дөретілген, алла таала Адам атаға тилди инәм еткен, Мухаммед пайғамбарға тилди байлықтарынан қалай пайдаланыу хәм тилди раўажландырыу жолларынан хабар жеткизген деп түсиндириледи. Тилдің пайда болыуын диний көз-қараста дәлиллейтуғын илимпазлар топары араб тилинің басқа тиллерден айрықша тил екенлигин, дүньяда биринши рет араб тилинің пайда болғанлығын дәлиллейге умтылады. Екинши топардағы илимпазлар, тил данышпан адамлардың жәмәәтлик мийнетинин жемиси, адамлар арасында келисим тийкарында пайда болған деп есаплайды.

Араб тил билиминдеги Басра хәм Куфа мектеплеринің үәкиллері ислам дининің тийкаргы жазба естелиги есапланатуғын «Куран»ның тилин, соның менен бирге көпшилик жағдайда сөйлеу тил нормаларын үйренди. Бул әййемги дәўирдеги хинд, қытай, грек, рим лингвистикасында ушыраспайтуғын кубылыс.

§ 9. АЗ-ЗАМАХШАРИЙ

Абдулкасым Махмуд Ибн Омар 1075-жылы 19-март күни Хорезм ойпатында хәзирги Туркменстанның Ташаўыз ұалаяты аймағында Замахшар аўылында туўылған. Усыған байланыслы Аз-Замахшарий лакабына ийе. 1144-жылы 14-апрельде Ургенч қаласында қайты

болған. Ол хат таныуды, китап оқыуды өзинің әкесинен үйренген. Әкесі медреседе имам катиб болып ислеген. Буннан соң Хийуада Абу Мудар деген устаға шәкірт болады. Соң Бухара медресесинде илимин тереңлестирген. Бухарадан соң Бағдатқа, ошнан Мәкке-Мәдийнаға барып сол жерде еки жыл жасайды. Ол араб тиллери бойынша өз заманының саўатлы адамы болып жетилеседи. Шайхлық дәрежеге жетиседи. Хорезмге қайтып келгеннен кейин бир аяғы ақсақ болыуына байланыслы Ургенчтеги медреседе хат қошириуши-катиблик хызмет пенен шугылланған. Өз заманының билимдан, саўатлы адамларынан мол билим хәм тәжирийбелерди үйренип Замахшарий өз дәўиринин талантлы шайыры, илимпазы хәм мәдениі хызметкери болып жетилеседи. Араб тилиндеги китапларды терең үйрениуи нәтийжесинде араб грамматикасы хәм лексикасы, араб поэзиясы хәм стилистикасы бойынша илимий трактатлар жазған.

Замахшарий хажы сапарына барып, Мәккеде еки жыл жасап келгеннен кейин «Мухаддимат-аль-адаб» мийнетин 1137-жылы жазып ниткерген. Өзинин бул мийнетин 1127-1156-жыллары Хорезм мәмлкетин басқарып турған Абдул Музаффар Атсыз деген патшаның хұрметине арнап жазған. «Мухаддимат-аль-адаб» («Әдепшиликке кириспе») мийнети лексикографиялық сөзлік болып табылады. «Мухаддимат-аль-адаб» мийнетинің еки көширме нускасы сақланып қалған. Бириншиси, 1305-жылы көширилген нускасы, екіншиси, 1492-жылы көширилген нускасы. Мазмұны бойынша бул мийнет арабша, түркше, моңғолша сөзлик. Замахшарийдің бул сөзлігинің жетискенлик тәрәплеринің бири сөзлер алфавит тәртибинде берілген. Сөзлердің туўра хәм аўыспалы мәнилери тууралы түсиник береди. Аўыспалы мәнилердің пайда болыуы себебин түсиндиреди. Сондай-ақ, сөз шақаллары тууралы түсиник берилип тийкаргы үш сөз шакабы бар екенлигин айтады. 1. Исем-атауыш сөзлер, 2. феиіл, 3. көмекши сөзлер хәм феиілдің сепленіуі үлгилерин көрсетеди. Сондай-ақ, бул сөзликте 3500 дей сөзлер, араб нақыл-мақалларының дизими берілген. «Мухаддимат ал-адаб» мийнети биринши мәртебе 1706-жылы Хожа Исақ Әпенди тәрәпинен османлы түрк тилине аўдарма жасалған. Соның ала француз, немис тиллерине аўдарма жасалып Париж, Лейпциг, Вена, Леиден қалаларында жәрияланған. Немис илимпазы Вагзастайн «Мухаддимат ал-адаб» мийнетинің Европадағы қол жазба фондларда сақланатуғын жети нускасын салыстырмалы үйренип 1850-жылы Лейпцигте еки том түринде критикалық текетин баспадан жәриялады. Замахшарий өзинің кейинде 50 ден аслам мийнетлер

калдырган. Араб грамматикасы бойынша «Ал-Муфассал-фи санъат ал-иъраб» мийнетин автор Мәккә каласында 1121-жылы жазган, мәниси «Флексия өнери хаккында толық китап» дегенди билдиреди. Бул китап араб тили грамматикасын үйрениүде әхмийетли колланба сыпатында шығыс хәм батыс мәмлекетлеринде абырайға ерискен, колланыүда болган.

Замахшарийдин бул мийнети белгили араб тилшиси Сибавейхидин араб тили грамматикасы бойынша жазылган «Ал-Китаб» мийнетинен кейин екинши орында туралы. Хәтте Сирия хәкими Музафариддин Муса кимде-ким аз-Замахшарийдин бул мийнетин ядтан билсе, оған 5000 гүмис теңге пул хәм сарпай жабыўға үде берген. Бир канша адамлардың Замахшарийдин бул мийнетин ядлап саўғаны алғанлығы дереклерде келтириледи. Бул мысал Замахшарийдин бул мийнетинин сол дәўирлерде де каншама дәрежеде жокары бахаланғанын көрсетеди. «Ал-Муфассал» мийнетинин бир кол жазба нускасы Ташкентте Беруний атындағы Шығыс таныў институтының кол жазбалар фондында 5198 шифры менен сакланады. Бул мийнет 1873-жылы илимпаз Ж.Р. Брош тәрәпинен немис тилине аўдарма жасалып 1859-жылы Кристьянада жәрияланған.

«Ал Муфассал» дың көп санлы комментарияларының ишиндеги ең кең тарқалғаны сириялы грамматист Муъаффақ аль-Халабий (1158-1245) тәрәпинен жазылған комментария болып есапланады. Бул комментария 1882-жылы Лейпциг қаласында еки том түринде жәрияланған.

Замахшарийдин «Ал-муфассал» мийнети қурылысы бойынша төрт бөлимнен ибарат: 1) Исм, 2) фейиллер, 3) көмекши сөзлер, 4) исм, фейил, көмекши сөзлер аралас қолланған халатлар.

Замахшарийдин буннан баска да «Ал-мухажат бил-масоил ан-нахвия ав-ахажий ал нахвия» (Грамматика мәселелерине тийисли жумбақлар), «Ал-унмузаж фин-нахвиж» (Грамматикалык үлгилер хаккында), «Самийм ул-арабия» (Араб тилинин негизи), «Ал-муъжам ал арабий ал фарсий» (Арабша-парсыша топлам), «Ал-муфрад ва-л-муаллаф фин-нахви» (Грамматикада бирлик хәм көплик), «Дийван ут-тамсийл» (Ассимиляция хаккында китап), «Шарх, абйат китаб Сибавейх» (Сибавейхи китабы бәйитлеринин шәрхи) мийнетлери бар.

Замахшарийдин «Грамматикаға тийисли жумбақлар» мийнети Мәккә хәмелдарларының бири Улай ибн Ваххосға саўға етилген. Улай ибн Ваххос өз дәўиринин марифатлы кисилеринин бири болған.

Автордың «Грамматикалык үлгилер хаккында» мийнети «Ал-Муфассал» мийнетинин қыскартылған түри. Бул мийнет 1900-жылы Стамбулда, 1901-жылы Каирда баска авторлардың мийнетлери менен бирге топламда жәрияланған. Замахшарийдин «Араб тилинин негизи» мийнети Бағдадта Ирак миллий музейи қасындағы китапханада 1002 шифры менен сакланады. «Арабша-парсыша топлам» деп аталатуғын мийнет Доктор аль-Хуфий тәрәпинен түрк тилине аўдарма жасалып 1951-жылы Стамбул қаласында жәрияланған. Бул мийнеттин Ватзастайн тәрәпинен таярланған баспасы 1843-жылы Лейпцигте жәрияланған. Замахшарийдин «Грамматикада бирлик хәм көплик» деп аталатуғын мийнетинин бир кол жазбасы Стамбулдағы Күприли китапханасында 1393 шифры менен сакланады. Бул мийнет Ирак илимпазы Бахийжа бакир ал-Хуений тәрәпинен изертленип Ирак Илимлер Академиясы журналының 1967-жылғы 15-санында жәрияланған. Замахшарийдин «Сибавейхи китабы бәйитлеринин шәрхи» мийнети араб илимпазы Сибавейхидин араб тили грамматикасы бойынша жазылған китабын анализлеўге бағышланған. Бул мийнеттин бир кол жазбасы Стамбулдағы Ахмед ас-Салис китапханасында сакланады. Қол жазба 111 беттен ибарат.

§ 10. ТҮРКІЙ ТИЛ БИЛИМИНИҢ ТИЙКАРЛАРЫ. МАХМУД ҚАШҒАРИЙДИҢ «ДЕВАНУ-ЛУҒАТ-ИТ-ТҮРК» МИЙНЕТИ

Махмуд Қашғарийдин «Девану-луғат-ит-түрк» мийнети XI әсирде жасаған түркий қәўимлеринин тилинен мағлыўмат бериўши бахалы мийнет болып табылады. Автордың толық аты-Махмуд Ибн-ал-Хусаин. «Девану-луғат-ит-түрк» деген атамасы бизиң тилимизде «Түркий тиллеринин сөзлиги» деген мәнини билдиреди.

Бул мийнеттин қашан жазылғаны туўралы мағлыўматлар, мийнеттин III том, 166-бетинде ушырасады: «төрт мәртебе көзден өткерип тексергеннен соң хижрий жыл есабында 466 жылы (яғный 1072 жылы) жазып питкерилди», - деп жазады автор.

«Девану-луғат-ит-түрк» тин кол жазба нускасының тек бир данасы сакланған. Хәзир бул кол жазба нуска Стамбулдағы миллий китапхананың Әли Әмири фондында сакланбақта. Бул кол жазбаны 1288-жылы 1-августта Махмуд Қашғарийдин өзи жазған түп нускадан арадан еки жүз жыл өткеннен кейин сириялы алым Мухаммед ибн Абубакир ибн Абдулфатх ас-Сави (ал-Дамашкий) деген адам

көшірген, сол көшірме нуска бизге келип жеткен. Көлеми 319 бет қағазға жазылған, қағазы қытайда исленген, беккем хәм қалың қағаз. Нусканың айырым жерлери өшкен. «ДЛТ» мийнети араб графикасында, араб тилинде жазылған.

Мийнеттин өзінде қай жерде жазылғаны тууралы мағлыұматлар ушыраспайды, бирак 1074-жылы Бағдат халифасы Муктедге саўғаға берилгени тууралы мағлыұмат бар. Соған қарағанда Махмуд Кашғарий өзиниң 40 жылға шамалас түркий кәуимлери хәм қалаларын атлы, ешекли, шиядалап гезип материалларды жыйнап болғаннан кейин Бағдат шәхәрине келип сол жерде жыйнаған материалларды системаға салып төрт жыл даўамында жазып питкерген болыуы мүмкин. Бағдатта жазылған деп болжаў жасаўға қосымша тийкар болатуғын нәрсе XI әсирде Иракта түркий кәуимлери басым көпшиликти курайтуғын еди хәм түрк селджүклердиң шығыстан батысқа қарай Ирак, Иран, Армения, Греция жерлерин басып алып атырған ўақыты еди.

Тоғыз әсир даўамында илим ушын белгисиз болып келген «ДЛТ» мийнетиниң нускасы XX әсирдиң басында табылды. Махмуд Кашғарийдиң бул мийнети узак әсирлер даўамында есап-сансыз араб әдебиятларының арасында табылмай келген еди.

Бул мийнеттин қалай табылғаны тууралы түрк илимпазы Бесим Аталайдиң «ДЛТ» тиң түрк тилине аўдармасында мағлыұматлар ушырасады: Стамбул қаласы Сахафлар базарындағы китапшы Бурхан әпендиге Назиф патшаның хызметшилериң бири сатылатуғын китап әкеледи. Бурхан әпенди китапты сатыў ушын билимлендириў бөлиминде алып барады. Билимлендириў бөлими 30 түрк лирасына бул китапты қымбат көрип сатып алмайды.

Буннан соң Бурхан әпенди қол жазбаны Али Әмири деген бир қанша хат саўаты бар адамға көрсетеди. Али Әмири китаптың қунлы мийнет екенигин көрип 30 лираға сатып алады. Бурхан әпендиге қосымша 3 лира комиссия хызмет хақысын төлейди. Али Әмири китапты алғаннан кейин адамларға бул китаптың әхмийети тууралы көп мәртебе айтса да хеш қимге көрсетпейди. Зийа Гокалп деген баспахана ийеси көп мәртебе өтиниш етсе де оған бермейди.

Генерал Садриазам Талат пашаның иске араласыўы менен Килисли Ахмед Рифат Билге деген илимпаз хәм баспахана ийеси 1915-1917 жыллары үш томнан ибарат китап етип бастырып шығарады. I, II томлары 1915-жылы, III томы 1917-жылы басылды.

Солай етип, түрк дүньясының әжайып жазба естеликлериниң бири «ДЛТ» мийнети жоқ болыў кәўпинен қутқарылды. Китаптың Али

Әмири сыяқты саўатлы, Килисли Рифат сыяқты илимге қызығыўшы баспахана ийесине дус келиўи бул мийнетти жоқ болып кетиў кәўпинен қутқарды, бул олардың түркологияға қосқан үлкен үлесі болып табылады.

Махмуд Кашғарийдиң «Девану-луғат-ит-түрк» мийнети 1915-1917-жыллары араб графикасында Килисли Рифат тәрәпинен Стамбул қаласында басылып шыққаннан кейин бул мийнет пүткил дүнья тилши илимпазлары арасында үлкен қызығыўшылық оятты.

Бреслав қаласындағы университеттиң семит тиллери бойынша профессоры Карл Брокельман илимпазлар арасында биринши рет бул мийнетти немис тилине аўдарма жасады хәм 1928-жылы Будапешт-Лейпциг қалаларында китап етип бастырып шығарды. Түркияда бул мийнетти түрк тилине аўдарма жасаўға бириншилерден болып кирискен Килисли Рифат болып табылады. Өзиниң билдириўине қарағанда биринши дүнья жүзилик урыстың ақырында яғный 1918-жылы 22 дәптерден ибарат «ДЛТ» мийнетиниң түркшеге аўдармасын билимлендириў министрлигине 120 лираға сатқан. Ол жерде китап болып бастырылып шығарылмаған, Стамбул университетиниң түрк тили хәм әдебияты факультетиниң китапханасына тапсырылған.

1921-жылы Түркияда революция жеңип Мустафа Кемал Ататүрктин басшылығында Османлы империясы сапластырылғаннан еки жыл соң бул мийнетти түрк тилине аўдарма жасаў хәм китап етип басып шығарыў зәрүрлиги туўады. Бул жұмыс билимлендириў министрлигиниң хызметкери Салих Рифат бей хәм шайыр Мехмед Акиф бейге тапсырылады. Оларға Стамбул университети китапханасындағы Килисли Рифаттың 22 дәптерден ибарат қол жазбасы да алып бериледи. Бирак негедур бул жұмыс және иске аспайды. «ДЛТ» мийнетиниң аўдармасы таяр болмайды. Буннан соң Коньялы илимпаз Бай Атиф тәрәпинен Түркия Республикасы тил комитетиниң өтиниши менен «ДЛТ» мийнети аўдарма жасалды. Аўдарма жасаўда жиберилген кәте-кемшиликлери ушын бул сапары да китап болып бастырылмады.

1937-жылы бул жұмыс Түркия Республикасы тил комитетиниң бас хаткери Ибрахим Нежип тәрәпинен илимпаз Бесим Аталайға тапсырылады. Ол өзинен бурынғы аўдармалар, әсиресе Бай Атифтиң 943 бетлик соңғы аўдармасына сын қатнасын жасай отырып бул иске кириседи.

1939-жылы I том, 1940-жылы II том, 1941-жылы III томын Анкарада китап етип басып шығарды.

«ДЛТ» мийнетин аударма жасау өзбек тилшилери арасында филология илимлеринин кандидаты Салих Муталлибов тәрәпинен колға алынды. 1960-жылы I том, 1961-жылы II том, 1963-жылы III том, 1967-жылы IV томынын (индекс) өзбек тилиндеги аудармасы басылып шыкты. 1967-жылы Салих Муталлибовға Махмуд Кашғарийдын «Девану-луғат-ит-түрк» мийнетин өзбек тилине аударма жасап, тил билимине қосқан үлеси ушын филология илимлеринин докторы илимий дәрежеси берилди.

Буннан соң уйғыр илимпазы Садвакасов М.Кашғарийдын «Девану-луғат-ит-түрк» мийнетин уйғыр тилине аударып, еки том етип бастырып шығарды. Демек усы уақытқа шекем арабша жазылған бул мийнет төрт тилге аударма жасалды (немис, түрк, өзбек, уйғыр тиллерине). Бул мийнетти карақалпақ тилине аударма жасау карақалпақ тил билиминин алдында турған әхмийетли уазыйпалардын бири.

Автор «Мен түрклер, түркменлер, оғулар, чигиллер, яғмалар, қырғызлардын қалаларын, аўыл хәм жайлаўларын көп жыллар гезип шыктым, сөзлерин жыйнадым, сөздин хәр түрли кәсийетлерин үйренип, аныкладым. Мен бул ислерди тил билмегеним ушын емес, ал бул тиллердеги хәр бир кишкене тиллик өзгешеликлерди аныклау ушын иследим». (ДЛТ, I, 44 бет), -деп жазады. Және де, «..Мен хәр бир кәўимге тийисли сөзлердин жасалыу өзгешеликлерин хәм қандай қолланыуына қысқаша түсиник бериу ушын айрықша жол туттым. Бул жумыста мысал ретинде түрклердин тилинде қолланып келген қосықлардан, шадлық хәм матам күнлеринде айтылатуғын хикметли сөзлеринен, нақыл-мақалларынан келтирдим. (ДЛТ, I, 47 бет)», -деп көрсетеди.

Махмуд Кашғарий «ДЛТ» мийнетинде түркий тиллеринин фонетикасына байланыссы бахалы пикирлер билдиреди. Сол дәўирде сес пенен хәриплер арасындағы айырмашылықты биринши мәртебе анықлады, жазыуда қолланылатуғын хәриплер жанлы сөйлеу тилиндеги сеслерди толық сәўлелендире алмайтуғынын көрсетти. Ол былай жазады:

«Түркий тиллеринде қолланылатуғын тийкарғы хәриплердин саны он сегиздур. Әлбетте, тилдеги сеслер он сегиз емес, көпдур. Бул он сегиз хәрип жетерли емес. Булардан басқа түркий тилдеги сеслерди аңлатыу ушын және жети хәрип керек. Лекин ол хәриплер жок. Ол жети сес бурыннан бар хәриплердин үстине арнаўлы белги қойып жазылады. (ДЛТ, I, 48 бет)». Махмуд Кашғарий түркий тиллериндеги

көплик қосымтасы туўралы былай жазады: «Ер» сөз көпликте «ерен» түринде ушырасады. Лекин бул жағдай жүдә аз ушырайды хәм ол қағыйдаға карама-карсы, өйткени, көплик жалғауы -лар//-лер түринде болады. (I, 71-бет).

§ 11. XIII-XV ӘСИРЛЕРДЕГИ ҚЫПШАҚ-ОҒУЗ ЕСТЕЛИКЛЕРИ

1. «**Китаб-и-Меджму-у-терджуман-түрки ве аджеми-ве моголи ве фарси**». (Түркий, араб, монгол хәм фарсы тиллеринин аударма китабы). Бул мийнеттин туп нускасы Голландияда Лейден китапханасынын архивинде сақланбақта. Түп нусканын көлеми 76 бет. Мийнеттин 62 бетинде түркше-арабша сөзлик берилген, ол төрт бөлимнен ибарат. Түркий хәм араб тиллери бойынша лексикографиялық хәм грамматикалық мағлыұматлар берилген. Мийнеттин авторы белгисиз. Бул мийнетти Голландиялы илимпаз арабист, иранист хәм тюрколог Мартин Теодор Хоустма 1894-жылы Лейден қаласында баспаға таярлады хәм немис тилинде жәриялады. Г.Хоустма биринши рет бул сөзликтин тилин изертледи, латын графикасы тийкарында транскрипция жасады, немис тилине аударды. Г.Хоустманын берген мағлыұматына қарағанда, сөзлик 1245-жылы 28-январь күни (27 шаўбан 643-жыл) жазып питкерилген. Египетте ямаса Сирияда жазылған деп болжау жасайды. Қол жазба нусканы көширип жазған Халил ибн Мухаммед ибн Юсуп Коневий яғный Түркиянын Кония қаласынан шыққан катиб.

Белгили тюрколог А.Наджип «бул түркше-арабша сөзлик Египетте мәмлекет басына мамлюклер келместен алдын дүзилген», - деген пикирди билдиреди. Илимпазлар сөзликтин курамында 1260 мәнили сөз қолланылғанын, оннан 70 проценти қыпшақ тиллеринде өнимли жумсалатуғын сөзлер екенлигин анықлайды.

Бул мийнетти еккинши рет баспаға таярлаған қазақ илимпазы А.Курышжанов болды. Ол түркше-арабша бул сөзликтин тилин орта әсирлердеги хәм хәзирги түркий тиллери менен салыстырмалы бағдарда изертледи хәм «Түркше-арабша сөзликтин лексикасы бойынша изертлеулер» деген атамада 1970-жылы Алма-Ата қаласында мийнетти баспадан шығарды. Буннан кейин өзбек илимпазы А.Юсунов бул сөзликтин толық аударма жасаған халында, онын лексикасы хәм морфологиясын изертлейтуғын кандидатлық диссертация жақлады.

2. **Жамал-ад-дин-ат-Түркийдің «Китаб-булгат-әл-муштақ-фи-луғат-ат-түрк-ўәл-қыфшақ»** (Түркий хәм қыпшақ тиллерин үйрениўге мүтәж адамлар ушын қолланба китап) сөзлиги карақалпақ тилинің тарийхын үйрениўде бахалы мағлыўматлар беретугын әхмийетли мийнетлердин бири. Бул мийнеттин хәзирше илим ушын белгили болған бир нускасы бар. Бул нуска Францияда Париж қаласындағы миллий китапханада сақланбақта. Көлеми жағынан 166 бет, еки бөлимнен ибарат. Бул мийнет XIV әсирдин биринши ярымында жазылған деп шамаланады, анық жазылған жылы белгисиз. Польшалы проф. А.Зайончковскийдин көрсетиўинше, сөзлик XIV әсирдин орталарында Сирияда жазылған.

Мийнет түркий хәм қыпшақ тиллеринин материаллары тийкарында жазылған. Кол жазбаның сөзлик курамында 770 мәнили сөз қолланған. Соның менен бирге түрк хәм қыпшақ тиллеринин грамматикалык курылысы жөнинде көплеген мағлыўматлар бар. Кол жазбаның биринши бөлимінде атлық сөзлер берилген болып, көлеми 28 бет. 1958-жылы Варшавада басып шығарылды. Биринши бөлимнин дәслепки кол жазбасы 1939-жылы Варшаваға немислердин топылысы ўақтында өрт себебинен жанып кеткен еди. Мийнеттин екинши феийл сөзлерди изертлейтуғын көлеми 138 беттен ибарат болған бөлими Варшава қаласында 1954-жылы басып шығарылды.

Өзбек тил билиминде Ш.Файзуллаева 1969-жылы Жамалатдин-ат-Түркийдин бул «Китаб булгат-әл-муштақ-фи-луғат-ат-түрк ўәл-қыфшақ» мийнетинин фонетика, лексика, морфологиясын изертлеў менен бирге еки бөлимди бирлестирип толық аўдарма жасады, бул темада кандидатлык диссертация қорғады.

Проф. Ә. Наджип сөзликте қыпшақ тиллерине карағанда оғуз-түркмен сөзлери көплек ушырасады, - деген пикирди айтады.

3. XIII-XV әсирлерде оғуз-қыпшақ тиллери бойынша дәретилген мийнетлердин ишинде XIV әсирдин ең көрнекли филологларының бири, **Әсийруддин Абу-Хайян Әл-Андалусидин «Китаб әл-идрак-ли-лисан-әл-әтрак»** мийнети (Түркий тиллерин үйрениў китабы) белгили орынды ийелейди. Бул мийнетте мамлюк мәмлекетиндеги аралас оғуз-қыпшақ түрклеринин тили, оның фонетикасы, лексикасы, морфология хәм синтаксиси бойынша оғада бай материаллар берилген. Проф. Ә.Наджип өзиниң «XIV әсирдеги Египет мамлюклеринин қыпшақ-оғуз әдебий тили» деп аталған докторлык диссертациясында Абу-Хайянын көлемине тийисли бул мийнеттен басқа елиўге шамалас дәретпелери бар екенин көрсетеди. Абу-Хайянын бул «Китаб-ал-идрак ли-лисак ал-атрак» мийнети 1312-жылы (хижрий жыл есабы

бойынша 712-жыл 20-рамазан) Каир қаласында Малик Салих медресесинде жазып питкерилген. Мийнеттин тийкаргы нускасы сақланбаған, еки кол жазба көширмеси сақланып бизге келип жетти. Оның бир нускасы Стамбул қаласында Баязит мешити қапталындағы Валеддин Эфенди китапханасында сақланады.

Екинши көширме нускасы Стамбул университетинин Халис Эфенди атындағы кол жазба фондында сақланады. Абу-Хайянын бул мийнети биринши рет 1891-жылы түрк филологи Мустафа бей төрепинен Стамбулда басып шығарылады. Екинши илимий баспасы түрк илимпазы Ахмед Жафароглы төрепинен таярланып 1931-жылы Стамбулда басып шығарылады.

Өзбек илимпазы Н.А.Расулова төрепинен 1969-жылы «Абу-Хайянын «Китаб ал-идрак ли-лисан ал-атрак» мийнетинин тилин изертлеў» деген темада кандидатлык диссертация жакланды. Бул мийнетте Абу Хайян мийнетинин морфологиясы, лексикасы изертленген хәм глоссарии (сөзлиги) берилген.

Қазақ илимпазы М.Н.Маженова «Абу Хайян-қыпшақ тилин изертлеўши» деген темада 1969-жылы Алма-Атада кандидатлык диссертация қорғады.

Абу-Хайянын бул мийнетинде 3500 ден аслам түркий сөзлер берилген. Бунда қыпшақ, оғуз, түрк, татар, булгар, уйғыр тиллеринин материаллары салыстырмалы бағдарда баянланған. Абу-Хайянын бул мийнетинде қолланылған сөзлердин көпшилиги карақалпақ тилинин тарийхын үйрениўде бизге бахалы мағлыўмат береді.

4. XIII-XV әсирлердеги оғуз-қыпшақ тилинин келеси ең ири мийнетлеринин бири **«Китаб ат-тухфат-уз-закийя фил-луғат-ит-туркийя»** (Түркий тиллери бойынша минсиз таза сыйлық) естелиги болып бул мийнеттин авторы илим ушын еле белгисиз. Бул мийнет XIII-XV әсирде пайда болған мийнетлердин арасында тиллик фактлердин жыйнақлылығы, бай мағлыўматы, жазылыў сапасы жағынан тюркологияда айрықша орынды ийелейди. Бул мийнеттин илимий қунылығы соннан ибарат, түркий тиллери бойынша жазылған басқа мийнетлердегидей бир неше бөлимлерге бөлінген.

Биринши бөлимде, қысқаша кирисиў берилген, онда қыпшақ тилинин сеслик курылысы, графикалык жазыўы туўралы мағлыўмат бериледи.

Екинши тийкаргы бөлимде қыпшақ тилинин сөзлиги берилген, сөзлик араб хәриплеринин жайласыў тәртиби менен берилген, дәслеп араб сөзлери, кейин оның түркий тилиндеги эквиваленти берилген.

Үшінші бөлімде, қыпшақ тилинің грамматикалық қағыйдалары берілген. Сөзлік бөлімі 29 бапқа, грамматикалық бөлімі 64 бапқа бөлінген.

Фуадбей Куприлизаде, И.А.Зайончковскийдин мийнетлерінде «Ат-тухфа» ның қол жазба нұсқалары хәм тиллик өзгешеликлері тууралы пикирлер ушырасады.

Бул мийнеттиң пайда болған дәуірі хәм жазылған орны тууралы хәр қыйлы пикирлерди ушыратыуға болады. Айырым илимпазлар бул мийнет XIV әсирде Египетте жазылған деп болжаса, айырым илимпазлар мийнеттиң тилинде ушырасатуғын Сирия арабларының диалектлик сөзлерине тийкарлана отырып мийнеттиң авторы Сирияда тууылып өскен, соң Египетте жасаған. Египетте жасап турған уақтында бул мийнетти жазған деп болжау жасайды.

Бул мийнеттиң қол жазбасы хәзирги дәуірде Стамбул қаласындағы Баязит мешити қапталындағы Валеддин Әфенди кітапханасында №3092 шифри менен сақланады. Көлемі 180 бет, 3600 аслам сөзлер қолланылған.

М.Г.Зияеваның көрсетиуі бойынша, 1729 атлық, 1185 фейил, 313 келбетлик, 92 санлық, 53 алмасық, 42 рәуиш, 33 дәнекер, 28 тиркеуиш, 10 жанапай, 6 таңлақ сөз қолланған.

Қол жазба насх усылында жазылған, араб сөзлері қара, түркий сөзлері қызыл сыя менен жазылған. Көлемі 26 X 17,5 см қағазға жазылған. Хәр бир бетте 13 қатар жазыу, хәр бир қатарда орташа 7 сөз жазылған. 1902-жылы түрк илимпазы Нәжиб Әсим Баязид кітапханасынан бул естеликтің фотокопиясын алып Шемсеттин Сами деген илимпазға аударма жасау үшін берген. Шемситтин Сами 212 бетлик аударма жасайды, бірақ басылып шықпайды. Соң «Китаб ат-тухфат» мийнети үш мәртебе баспадан басып шығарылады.

Биринші рет проф. Т. Халаши Кун тәрәпинен бул мийнеттиң қол жазбасы баспаға таярланып 1942-жылы Венгрияда Будапешт қаласында басып шығарылады.

Екинші рет талантлы түрк илимпазы Бесим Аталай тәрәпинен 1945-жылы түрк тилине аударма жасалып, сөзлиги дүзиліп Стамбул қаласында басылып шығарылады.

Үшінші рет өзбек илимпазы Салих Муталлибов тәрәпинен өзбек тилине аударма жасалып, 1968-жылы Ташкентте басып шығарылады.

Бул мийнеттиң тиллик өзгешеликлері тууралы өзбек илимпазы М.Г.Зияева 1972-жылы «XIV әсир естелиги «Китаб-ат-тухфат-уз-закийа фил-луғат-ит-туркийа бойынша изертлеулер» деген темада

кандидатлық диссертация қорғады. Уйғыр илимпазы Т.А.Арынов XV әсир естелиги «Китаб-ат-тухфа-аз-закийа-фил-луғат-ат-туркийа» тилинің лексика-семантикалық хәм стилистикалық өзгешеликлері (Алма-Ата, 1983) деген темада кандидатлық диссертация қорғады.

5. «Ал-каванин ал-куллия ли-дабт ал-луғат ат-туркийа» (Түрк тилин үйрениушілер ушын қолланба кітап) мийнети. Бул мийнеттиң авторы белгисіз. Илимпазлардың дәлиллеуінше, XV әсирдің басында Египетте жазылған деп есапланады.

Тили жағынан қыпшақ-түркмен тиллери материалларының аралас екенлигин көриу мүмкин. Нұсқаның қол жазбасы еки бөлімнен ибарат:

Биринші бөлім, түркий тилинің грамматикалық өзгешелигин анықлауға арналса, екинші бөлімде, сөзлік берілген болып 500 ден аслам сөз ушырасады.

Бул мийнет биринші мәртебе 1928-жылы түрк илимпазы Килисли Рифат тәрәпинен түрк тилине аударма жасалып проф. Фуадбей Куприлизадениң кирис сөзі менен Стамбулда басылып шықты. Екинші баспасы проф. С.Телегди тәрәпинен таярланып 1937-жылы Будапешт қаласында басылып шықты. Қурылысы жағынан кирисиу бөлімі, фонетикалық хәм морфологиялық өзгешелигин изертлеуге арналған тийкаргы бөлімнен хәм сөзликтен ибарат.

6. Ибн-Муханның «Китабу-хуллийат ул-инсан ва хулбат ул-лисан» сөзлиги. Орта әсирлерде дүзилген сөзликлердің ишинде айрықша орынды ийелейди. Бул сөзликтің 6 қол жазба нұсқасы сақланған. Соның ишинде үш қол жазба нұсқа Оксфордта, бир нұсқа Парижде, бир нұсқа Берлинде, алтыншы нұсқа Стамбулда сақланады. Алтыншы қол жазба нұсқа кейинирек табылған. Дәслеп бес нұсқаны акад. П.М.Мелиоранский өзинің 1900-жылы Санкт-Петербургта жәрияланған «Араб-филолог түрк тили хакқында» деп аталатуғын мийнетинде изертледі. П.М.Мелиоранскийдің көрсетиуінше сөзлік XIII әсирдің ақыры XIV әсирдің басларында жазылған. Қол жазбалардың ишинде сапасы, толықлығы жағынан Стамбул нұсқасы Европадан табылған нұсқалардан ажыралып турады. Ол хәзирги уақытта Стамбул мәмлекетлик музейи кітапханасында сақланады. Бул нұсқа 1921-жылы Стамбул қаласында Килисли Рифаттың баспаға таярлауында «Китабу хуллийат ул-Инсан ва хулбат ул-лисан» деген атамада жәрияланды.

Проф. С.Е.Малов өзинің 1928-жылы Ленинградта жәриялаған «Ибн-Муханна түрк тили хакқында» деген мақаласында

П.М.Мелиоранский тәрәпинен жәрияланған Ибн-Муханна сөзлигине Стамбул нускасына тийкарлана отырып дүзетиўлер киргизеди¹.

1934-жылы түрк илимпазы Абдулла Баттал Ибн Муханна сөзлигинин нускаларын текстологиялық жақтан изертлеп латын графикасында, түрк тилине аударма жасап Стамбулда жәриялады². П.М.Мелиоранский Ибн-Муханна сөзлиги Иран ямаса Азербайжанда монголлар үстемлик етип турған дәўирде жазылған, онын тилинде ески азербайжан тилинин белгилери буны дәлиллейди деп көрсетеди. С.Е.Малов жокарыда аты аталған мийнетинде Ибн-Муханна сөзлигинде Шығыс Туркстан, кашғар, уйғыр тиллеринин белгилери сәўлелениўин тапқан деген пикирди билдиреди. Проф.А.Наджиб өзинин 1965-жылы Москвада «XIV әсирдеги Египет мамлюклеринин кыпшақ-оғуз әдебий тили» деп аталатуғын докторлық диссертациясында бул сөзликти XIV әсирдеги аралас кыпшақ-оғуз әдебий тилинде жазылған естеликлердин бири екенлигин дәлиллейди. Автордын анықлаўында Ибн-Муханна сөзлигиндеги шығыс түркстан, уйғыр тиллерине характерли сөзлер китабий тилден жазба нускалардан алып колланылған. Ибн-Муханнанын өзинин көрсетиўинше бул сөзликти дүзиўде өзине шекем дәретилген төрт мийнеттен пайдаланғанын билдиреди. Уйғыр әдебий дәстүринин тәсири сөз жасалыўда да байқалады. Мәселен, кыпшақ тиллеринде келбетлик жасаўшы-лы//ли, оғуз тиллериндеги -лу//лү косымталары менен бирге уйғыр жазба естеликлерине тән -лыг//лиг аффикслериде жумсалған. Сондай-ақ, ауслаут позицияда -ғ//г сеслеринин сақланыў ямаса түсип қалыўы ушырасады: ачығ (ашшы), ағрығ (аўырыў), ақ көзлу, алтунлығ, атлы-атлығ, бағлығ-байлаўлы, билиглиг, чырағ. Кыпшақ тиллеринде сонғы -ғ//г сеслеринин түсип қалыўы ушырасады.

Анлаут позицияда -д//т сеслеринин сәйкеслигин көриў мүмкин: давар (зат) — таўарлығ, дағук-тағук, демир-темир, дил-тил, диш-тиш, дева-тева, долу-толмақ, делу олмақ - телбе (есинен айырылыў). Анлаут позицияда «д» сесинин жумсалыўы оғуз тиллери, «т» сесинин жумсалыўы кыпшақ тиллерине тән белги.

¹ Малов С.Е. Ибн-Муханна о турецком языке. ЭКВ, III, - Л., 1928, С. 221-248

² Aptulla Battal. Ibnu-Muhenna Lugati.- Istanbul., 1934.

§ 12. АЛИШЕР НАЎАЙЫНЫҢ «МУХОКАМАТУ-Л ЛУҒАТАЙН» МИЙНЕТИ

Уллы ойшыл Алишер Наўайы «Мухокамату-л-луғатайн» дәрәтпесин 1499-жылы жазды. Наўайы өзинин бул мийнетин жигитлик жыллары емес, ал өмиринин соңғы пайытларында узак турмыслық тәжирийбени топлаған, илимий көз караслары писип жетилискен дәўиринде дәретти. Бул мийнетте түркий тил менен парсы тили бир-бирине салыстырылады. Солай етип, Алишер Наўайы туўысқан болмаған тиллерди салыстырмалы бағдарда үйрениў усылын баслап береди.

Наўайы түркий улысты түрк, түрклер, түрк ели, түрк улысы, түркий тилди болса түрк тили, түрк лафзи, түрк алфазы, түркше, түркий, түркий алфаз деп атайды. Парсий улысты сарт, сартлар, сарт улысы, сарт ели, парсий тилди болса фарсий, фарсы тили, фарсий алфаз ямаса сарт тили, сарт лафзи деп атайды. Алишер Наўайы өзинин бул мийнетинде еки тилди бир-бирине салыстырыў менен шекленбейди. Онда түркий хәм парсы тиллеринин өзине тән өзгешеликleri илимий тийкарда баян етилген. Наўайынын бул дәрәтпени жазыўдағы тийкарғы мәксети түркий тилдин көркем шығарма дәрәтиўде мүмкиншиликлеринин оғада шексиз екенлигин, сөзлик байлығын көрсетиў хәм усы тийкарда жас кәлемкешлердин итибарын тийкарынан түркий тилге каратыў болып табылады. Наўайынын айтпақшы болғаны, түркий тилли шайырлар өз ана тилинде емес, ал парсыда косық жазыўды макул көргенлиги себепли түркий тилдин бай хәм шексиз имкәниятларын билмегенин, оннан пайдалана алмаўын көрсетиў еди.

Алишер Наўайынын бул мийнети тил билиминдеги жаңалық болып, онда дүнья тил билиминде бириншилерден болып туўысқан болмаған тиллер бир-бирине салыстырмалы бағдарда үйренилген. Түркий хәм парсий тилди өз-ара салыстырып лексик-семантик, фонологиялық, морфологиялық көз карастан баянлайды. Ол еки тилди салыстырар екен, тил бирликлеринин стильлик колланыўы, сөздин тексттеги орны, тыңлаўшыға тәсири мәселелерине де тоқталады.

«Мухокамату-л-луғатайн» мийнетинин төрт кол жазба нускасы мәлим:

1. Нускалардан бириншиси Стамбулдағы Топкапы сарайы музейи Раван китапханасында 808 шифры менен сақланатуғын Наўайы шығармалары топламынын 774-781 бетлеринен орын алған. Бул кол жазба 1497-жылы көширилген. Хәр бир бетке 27 қатардан жазыў жазылған.

2. Бул дөрөтпениң және бир нускасы Стамбулдағы Сулаймания китапханасының Фатих бөлиминде 4056 шифры менен сақланатуғын Наўайы шығармалары топламынан орын алған.

3. Париж нускасы. Бул нуска Париж миллий китапханасында сақланатуғын (Suppl. Turc. 316-317 санлы кол жазба) Наўайы шығармалары топламынан орын алған. Кол жазба 1526-1527 жыллары көширилген.

4. Бул мийнеттиң және бир нускасы Будапеште сақланады. «Мухокаматул-луғатайн» биринши мәртебе 1841-жылы Парижде М.Картемер тәрәпинен жәрияланды. 1882-жылы Бақша сарайда И.Гаспиралы тәрәпинен, 1895-жылы Стамбулда Ахмед Жавдет улы тәрәпинен баспаға таярланып жәрияланды. 1917-жылы Қоқандта тасбаспа усылында басылып шықты. Буннан соң Парсо Шамсиев бул мийнетти 1940, 1948, 1967-жыллары Ташкентте үш мәртебе жәриялады. Бул мийнет Анкара, Ашхабад, Урумчи қалаларында да жәрияланған. 1996-жылы бул мийнет Анкарада Түрк тили қурымы тәрәпинен жәрияланды. 2000-жылы Ташкенте және бир мәртебе баспадан шығарылды.

Алишер Наўайы өзиниң бул мийнетинде тиллердиң пайда болыуы туўралы пикирлерин баянлап, басқа тиллерден араб тили өзиниң нәзиклиги, көркемлик тәсирлиги менен ажыралып туратуғынын көрсетип өтеди. Түркий, парсы хәм хинд тиллери тиллердиң пайда болыуы дереги: Олар Нуў пайғамбардың үш улы: Ефас, Сом хәм Хомға барып тиреледи. Үш тил: түркий, парсы хәм хинд тиллери сол үшеўиниң әуладлары ортасында тарқалды-деп жазады.

Алишер Наўайы бул мийнетинде тиллерди салыстырмалы үйрениў менен бирге тил хәм сананың байланысы, тиллердиң пайда болыуы туўралы да пикирлерин билдиреди. Тил менен сананың байланысы мәселесин дурыс шешкен халда, тиллердиң пайда болыуын алла-таалаға байланыстырады.

Алишер Наўайы «Мухокаматул луғатайн» мийнетинде түркий тиллери тарийхы ушын әхмийетли болған төмендеги пикирлерди билдиреди:

1. Түркий тилди парсы тили менен салыстырып, онын парсы тилинен төмен емеслигин көрсетти хәм көркем сөз шеберлерин түркий тилде шығарма дөретиўге рухландырды.

2. Наўайы еки тилди салыстырыў тийкарында түркий тилдиң сөзлик қурамының байлығын көрсетти. Мийнетте 100 ден аслам феи́л сөзди мысалға келтирип, оларды таллады, түркий тилин «Ғәзийне»

деп билди. Лекин ол «Ғәзийне» нин әтирапын Наўайының сөзи менен айтқанда, «Жылан» лар хәм «Тикен» лер орап алған еди. Ол әне сол «Жыланлар» хәм «Тикенлер» ден қорықтастан түркий тилден пайдаланыўға көркем сөз усталарын шақырды.

3. Наўайы түркий тилде сөз жасаўда артықмашлық бар екенлигин көрсетти. Әсиресе, атлық жасаўшы -чы// -чи, -вул қосымталары, феи́л формаларын жасаўшы -ш, -т, -л, қосымталары туўралы пикирлери дыққатқа ылайық.

4. Түркий тиллериниң тарийхый фонетикасына байланысly билдирген пикирлери бахалы. Ол у, ў, хәм е, и, сеслериниң хәр түрли артикуляциясы нәтийжесинде сөздиң мәнилик өзгериске ушырайтуғынын атап өтеди. Тилдеги омоним сөзлер туўралы айта келип төмендегише жазады. «Кўк дерлар, йана кўк ахангдур, йана тетрада кўкламдур, йана кўк қандағны хәм дерлар, йана кўк сабза ва олангны дағы дерлар».

5. Түркий хәм парсы тиллерин салыстырыў барысында түркий тилдиң стилистикасына тән өзгешеликлерди де баян етеди.

II БАП БОЙЫНША ӘДЕБИЯТЛАР

1. Abtulla Battal. Ibnu-Muhenna Lugati. -Istanbul., 1934.
2. Алишер Навоий. Мухокамат ул-луғатайн. Нашрга тайерловчи С.Ғаниева. -Тошкент.: XVI том, 2000. -С. 6-40.
3. Абул Қосым аз-Замахшарий. Нозик иборалар. Нашрга тайерловчи Асад Дилмурод. -Тошкент., 1992. 80 б.
4. Алпатов В.М. История лингвистических учений. -М., 1998.
5. Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики. -М., 1975.
6. Арынов Т.А. Лексико-семантические и стилистические особенности, языка старакыпчакского памятника (XVв) «Китаб-ат-тухфа-аз-закийя-фил-луғат-ат-туркийя». -АҚД, -Алма-ата., 1983.
7. Ахвледiani В.Г. Арабское языкознание средних веках//История лингвистических учений: Средневековый Восток. -М., 1981.
8. Ахмед Жафероглу. Абу Хайян «Китаб-ал-идрак ли-лисан ал-Атрак. -Стамбул., 1931.
9. Белова А.Г. Очерки по истории арабского языка. -М.: Восточная литература. 1999. -168 с.
10. Березин Ф.М. История лингвистических учений. -М., 1975.
11. Габучан Г.М. К вопросу об арабских грамматических учениях// Сб. Семитские языки. -М., 1963.

12. Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. - М., 1963.

13. Зайончковский А. «Китаб-булгат-ал-муштак фи-лугат ат-турк ва кыфчак». - Варшава, 1954.

14. Звегинцев В.А. История арабского языкознания. - М., 1958.

15. Звегинцев В.А. История лингвистических учений: Древний мир. - Л., 1980.

16. Звегинцев В.А. История лингвистических учений: Средневековый Восток. - Л., 1981.

17. Иброхимов Н., Юсупов М. Араб тили грамматикаси. - Т.: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси давлат нашриёти. 1997. I жилд. -452 б.

18. Иброхимов Н., Юсупов М. Араб тили грамматикаси. - Т.: Гафур Фулом номидаги нашриёти. - матбаа ижодий уйи. 2004. II жилд. -645 б.

19. Кондрашов Н.А. История лингвистических учений. - М., 1975.

20. Курьшижанов А. Исследование по лексике «Тюркско-арабского словаря». - Алма-ата., 1970.

21. Курьшижанов А.К. Язык старокыпчакских письменных памятников XIII-XVI в. - АДД. - Алма-ата., 1973.

22. Лингвистический энциклопедический словарь. - М., 1980. (Статьялар: Западное семитское письмо. Финикийское письмо. Арабское письмо.)

23. Маженова М.Н. Абу Хаййян-исследователь кыпчакского языка. АКД, Алма-ата., 1969.

24. Малов С.Е. Ибн-Муханна о турецком языке. ЭКВ, III, -Л., 1928, С. 221-248.

25. Мамедалиев В.М. Басра грамматика мактаби. - Баку., 1958.

26. Махмуд Кашгарий. Девону-лугат-ит турк. - Анкара., 1939-I., 1940-II., 1941-III.

27. Махмуд Кашгарий. Девану-лугат-ит турк. - Тошкент., 1960-I., 1961-II., 1963-III., 1967-IV.

28. Наджип Э. Кыпчакско-огузский литературный язык Мамлюкского Египта XIV в. - АДД. - Москва., 1964.

29. Наджип Э.Н. Исследование по истории тюркских языков XI-XIV вв. - Москва.: Наука, 1984. 284 с.

30. Расулова Н.А. Исследование языка «Китаб-ат идрак ли-лисан ал-Атрак» Абу Хаййяна. - АКД. - Ташкент., 1969.

31. Сапакулов У. Исследование языка памятника XV в. «Мухокаматул-лугатайн» Алишера Навои. - АКД. - Ташкент., 1971.

32. Садиков К. «Мухокамату-л-лугатайн»ни ўкиб ўрганиш. - Тошкент., 2011.

33. Томсен В. История языковедения до конца XIX века. - М., 1938.

34. Усманов А. «Мухокаматул-лугатайн» Алишера Навои и его роль в истории узбекского языка. - АКД. - Ташкент., 1947.

35. Файзуллаева Ш. Исследование языка памятника XV века «Китаб-булгат-ал-муштак фи-лугат ат-турк ва кыфчак» Джамаладдина ат-Туркши. - АКД. - Ташкент., 1969.

36. Юнусов А. Исследование памятника XIV века «Таржуман турки ва ажами ва моголи». - АКД. - Ташкент., 1973.

III БАП. ТИЛ БИЛИМИНИҢ ИЛИМ СЫПАТЫНДА КӘЛИПЕСИҮИ

§ 13. ОРТА ӘСІРЛЕРДЕГИ ЕВРОПА ЛИНГВИСТИКАСЫ

Европада орта әсірлерде илимнің барлық тараулары, соның ишінде тил билиминде де айтарлықтай алға илгерилеушілік болмады. Бул дәуірде әмелий мәксетлерде латын тилин үйрениу бойынша жумыслар жүргизилди. Рим грамматистлери Элия Доната хәм Присцианның латын тили бойынша колланбасы колланыуда болды.

Донатаның грамматикасы («Ars grammatica») латын тили бойынша жазылған кыскаша оқыу колланба. Сонлықтанда IV әсірлерден баслап мектептерде латын тилин үйрениуде мың жылдан аслам уақыт аралығында кеңнен колланылған. Оның толық («Ars maior») хәм кыскартылған («Ars minor») вариантлары бар. «Ars minor» да кирисиу бөлим, сөз шақаплары тууралы кыскаша мағлыұматлар берилген. «Ars maior» да фонетика, жазыу, косык курылысы, сөз шақаплары тууралы тәлиймат, стилистика бойынша материаллар кең түрде берилген. Әйемги грек-рим грамматикалык традицияларының ишинен белгилеу хәм белгисизлик алмасықларының фейиллер менен дизбеклесип колланыуы мәселесин теренцирек изертлеуи менен бахалы.

Присцианның грамматикасы («Institutionum grammaticarum») он сегиз китаптан ибарат көлемли мийнет. Дәслепки он алты китабында тил сеслери хәм форма жасаушы косымталар тууралы тәлийматы баянланған. Ол «Priscianus Maior» деп аталады. Он жети хәм он сегизинши китаплар «Priscianus Minor» деп аталып онда синтаксис, сөз дизбеклери үйренилген. Присциан латын тилин баянлауда Александрия грамматикалык мектеби уәкили Аполлонии Дисколдың грамматикалык тәлийматына тийкарланады.

Ояныу дәуиринде тилге байланыслы тийкарғы үш мәселе күн тәртибинде турды: а) миллий тиллердин кәлиплесиуи хәм рауажланыуы; б) халык аралык масштабта хәр кыйлы тиллерди үйрениу хәм ийелеу; в) антик дәуірлердеги лингвистикалык мийрасларды кайта тиклеу;

Европада дәслепки университетлердин (Париж, Сорбонна, Болонья, Прага, Вена, Гейдельберг, Кембридж) пайда болыуы менен Присцианның грамматикасын жокары баскыштағы оқыу мәксетлерине бейимлестириуе умтылыу пайда болды. Усындай жумыслардың бири - Александр Вилладейскийдин 1199-жылы косык түринде жазылған «Латын грамматикасы» дөрөтпеси.

Грамматиканы логика-философиялык көз-карастан үйрениу Петр Абеляр (1079-1142) хәм Раймонд Луллияның (1235-1315) концепцияларында көзге тасланады. Әсиресе Раймонд Луллия латын тилинң тийкарында универсал философиялык тилди кәлиплестириу идеясын усынады. Оның пикиринше, тилдин элементлери хәм колланыу комбинациясы логикалык моделлестириу механизмин сәйкес түрде өзинде сәулелендириуи тийис.

Бул дәуірлерде тил мәселелерин үйрениуе үлкен дыккат аударған философлардың айырымлары оригиналь идеяларды усынды. Мәселен, 1225-1274 жыллары жасаған логик-философ хәм теолог Фома Аквинский «адамның сөйлеу тилиндеги сеслер сыртқы дүньядағы затларды анлатады»-деген пикирди билдиреди.

XIII-XIV әсірлерде Присцианның грамматикасын еле де жетилистириу мәксетинде айырым мийнетлер пайда бола баслады. Солардың бири Петр Гелийскийдин «Улыұма грамматика» (Summa grammaticae) мийнети болып онда орта әсірлерде Европа халықларының халык аралык тили дәрежесине көтерилген латын тилин дәуір талаптарына сәйкес жетилистириу нәзерде тутылған. Сондай-ақ, Петр Гелийский өзине шекемги илимпазлар киби грамматикаға-дурыс жазыу хәм дурыс сөйлеу өнери сыпатында ғана емес, ал илим сыпатында катнас жасайды.

Орта әсірлерде латын тили менен бирге грек хәм ески еврей тиллерин үйрениуе умтылыу көзге тасланады. Роджер Бэконның (1214-1294) грек хәм ески еврей тилинң грамматикасы бойынша мийнети кең танымалыкка ийе болды. Орта әсірлерде тилди логикалык бағдарда изертлеу Петр Испанскийдин (1220-1277) «Улыұма логика» (Summulae Logicales) мийнетинде баянланды. Ол грамматика, риторика хәм логиканы сөйлеу процесине байланыслы илимлерге киргизеди. Оның пикиринше, логика универсал кубылысларды үйренеди, ал грамматика тиллердин бири-биринен айырмашылығын изертлейди.

Италиялы Данте Алигьери (1265-1321) феодалык орта әсірдин тамамланып, буржуазиялык дүзим кәлиплескен жаңа дәуірдин

илимпазы болып, тил мәселелери менен де кызыксынды. Ол 1304-1307 жыллары жазылган «Халық тили хаккында» трактатында тилдин пайда болууы мәселесине тоқтайды. Жаңа дәуір мәдениаты тарихында биринчилерден болып халық тилине тийкарланған әдебий тил хаккындағы мәселени көтереди. Ол канонлық-диний китабый тилдин емес, ал миллий әдебий тилдин тәрепдары болады. Ол халық тили латын тилине салыстырғанда тәбийий тил екенлигин, ал латын тили-жасалма яғный өли тил екенлигин көрсетеди хәм өзинин шығармаларын латын тилинде емес, ал итальян тилинде жазады.

Китап басып шығаруудың пайда болууы, халықтың сөйлеу тили тийкарында әдебий тиллеринин кәлиплесе баслауына байланыслы батыс Европа халықларының өзине тән грамматикалық тәлийматлары дәретиле баслады. Солардың бири ояныу дәуиринин грамматисти, француз илимпазы Пьер де ла Раме (Рамус.1515-1572) болып табылады. Ол грек, латын хәм француз тиллеринин грамматикасы бойынша мийнетлер жазды. Оның 1562-жылы Париж каласында «Француз грамматикасы» деген мийнети жәрияланды. Ол тил билиминде хәзирге шекем колланылып киятырған гәптиң бас ағзалары хәм гәптиң екинши дәрежелі ағзалары терминлерин киргизди. Оның шәкиртлеринин бири Якоб Мадсен Аарус (1538-1586) жаңа дәуірдин биринши фонетистлеринен есапланады. Ол 1586-жылы жазылған «Хәрип тууралы еки китап» деген мийнетинде дат тили хәм диалектлериндеги сеслер хәм олардың жасалуу орны, усыллары тууралы системаға түсирилген изертлеулерин жәриялады.

Россияда XVI әсирдин басында Максим Гректин (1475-1556) мийнетлеринде грамматика мәселелерин өз алдына үйрениу басланды. 1586-жылы «Славян грамматикасы» деген атамада Вильно каласында славян тиллеринин грамматикасы бойынша изертлеулерин басылып шыкты.

Лаврентий Зизанияның «Славян грамматикасы сөзлиги менен» деген мийнети де 1596-жылы Вильно каласында жәрияланды.

Европада тилге тарихый катнас жасау этимологиялық хәм көп тиллик сөзликлерди дүзиуде көзге тасланады. Бундай мийнетлердин катарына Менаждың «Француз тилинин этимологиялық сөзлиги» (1650), Ферраридың «Итальян тилинин дереклери» (1676) сөзликлерин көрсетиу мүмкин.

§ 14. ПОР-РОЯЛЬ ГРАММАТИКАСЫ

XVII әсирдеги лингвистикалық ой-пикирдин раўажланыуында 1660-жылы пайда болған «Улыуа хәм рациональ грамматика» ямаса Пор-Рояль грамматикасы белгили орынды ийелейди. Бул грамматикалық тәлиймат Париж жанындағы Пор-Рояль монастырында жазылды.

«Пор-Рояль грамматикасы» еки талант ийеси философия хәм логика профессоры Антуан Арно, грамматика хәм филология профессоры Клод Ланслонын бирликтеги дәретиушилик мийнетинин жемиси болып табылады.

Антуан Арно 1612-жылы Париж каласында белгили адвокаттын семьясында тууылады. Әкеси 1594-жылғы университет хуқықларын корғаушылардың иезуидлерге карсы көтерилисине катнаскан. Усы көтерилис себепли куудаланған әкеси шанарағын Парижге жакын жердеги Пор-Рояль аббатлығына көширип алып келеди. Антуан Арно да соң бул жерден куудаланып Белгияға кетиуге мәжбүр болады хәм 82 жасында 1694-жылы Брюссельде казаланады. Антуан Арно хәр кыйлы илим тараулары бойынша көплеген мийнетлер дәреткен. 1775-1781 жыллары Швейцарияның Лозанна каласында оның 44 томлык толық шығармалар жыйнағы жәрияланған.

Клод Лансло 1616-жылы Париж каласында тууылған. Өзинин бас душпаны болған Кардинал Ришельениң өлиминен соң Пор-Рояль аббатлығында мектеп шөлкемлестиреди. Оның биринши мугаллими хәм баскаруушысы болады. Ол классикалық хәм жанлы тиллер бойынша көплеген изертлеулер дәреткен. Клод Лансло 1695-жылы 79 жасында кайтыс болады.

Пор-Рояль аббатлығы Парижге жакын жерде жайласқан болып, онда хаял-кызлардың католик ширкеуи бар еди. XVII әсирде бул ширкеу Янсенизм тәлийматының орайына айланды. Янсенизм бул-белгили голландиялы рууханий-теолог Янсенъ тийкарын салған диний ағым болып, онда диний-социальлык хәрекетлердин идеялары баянланады. Солай етип, XVII әсирде Пор-Рояль ширкеуи Францияның ағартыушылык орайларынын бири болады. Пор-Рояль монастырында кәлиплескен хаял-кызлар хәм ер балалар мектеплери өзинин билим бериу дәрежесинин жокарылығы менен ажыралып турады. Бул мектептерде теологиялық яғный диний билимлер менен бирге дүньялык илимлерди үйрениуге, әсиресе, философия, тил хәм көркем әдебиятты үйрениуге айрыкша дыққат аударылды. Усындай прогрессив тәрептери католик ширкеуиндеги диншиллерге жакпай

1660-жылы ер балалар мектеби жабылады, 1710-жылы хаял-кызлар мектеби де жауылып, бузып тасланады. 1712-жылы Франция кароли Людовик XIV буйрығы менен Пор-Рояль монастыры өртеп жибериледи.

Усы Пор-Рояль монастырында хәр кыйлы оқыу қолланбалар хәм сабаклықлар дөретилген. Олардын ишинде Антуан Арно тәрөпинен дөретилген рационализм руұхында жазылған «Логика» сабаклығы көпшиликке танылды.

Клод Лансло көп жыллар латын, грек, испан, итальян тиллерин оқытыу менен шуғыланды. Латын тилинің айрықша жағдайы, яғный христиан диний китапларының онда жазылыуы, ал тилдин грамматикасы тек анықламалар жыйнағы сыпатында қаралыуы, тиллер қудай тәрөпинен дөретилген деген көз қараслар оны тынышсыздандырады.

Клод Лансло мектепте оқытыу зәрүрлігінен келип шығып 1644-жылы латын тилин оқытыу бойынша қолланба, 1655-жылы грек тили бойынша, 1660-жылы испан хәм итальян тиллери бойынша қолланбалар жазды. Оқыу қолланбалар таярлау барысында бул тиллердин барлығына да ортақ грамматикалық аналогиялардың бар екенлігін аңлады.

Пор-Рояль грамматикасы ески еврей, грек, латын хәм француз тиллери материаллары тийқарында жазылған. Бирақ бул мийнет салыстырмалы изертлеу емес, ал логика-типологиялық грамматика. Оның тийқарғы мәксети-барлық тиллерге ортақ рациональ (логикалық) деректи табыу хәм олардың арасындағы өзгешеликлерди анықлау болып есапланады. Усы дәуирге шекемги грамматикалық тәлийматлардан өзгешелиги-тиллик материалларды хәр тәрөплеме анализлеуи болып табылады. Пор-Рояль грамматикасында еки принцип, бириншиси грамматикалық анықламалардың улыұма тиллик болыуы, екіншиси, бул анықламалардың логикаға тийқарланыуы басшылыққа алынған.

«Пор-Рояль грамматикасы» қурылысы бойынша еки бөлимнен ибарат. Биринши альфавит, сес хәм хәрип, жазыу туұралы бөлими алты бапка бөлінген. Биринши бапта дауыссыз сеслер хәм оларды аңлататуғын хәриптер сөз етиледі. Дауыссыз сеслер туұралы екінши бапта латын, грек, ески еврей тиллериндеги дауыссыз сеслердин кестеси берилген. Үшинши бапта бууын, төртинши бапта пәт изертленген. Бесинши бапта шәртли таңбалар-хәриптер изертлеуи объекти болады. Алтыншы бап «Қәлеген типтеги тиллерди тез, жеңил үйрениуи бойынша жаңа методлар» деп аталады.

Пор-Рояль грамматикасының екінши бөлими 24 баптан ибарат. Бул бөлимде сөздин хәр түрлиги хәм көп мәнилігине тийқар болатуғын принциптер хәм мотивлер сөз етилген. I бап «сөйлеуи бирліктери есапланатуғын сөзлердин көп түрлилігінин грамматикалық тийқарлары» мәселесин сөз етеді. II бапта атлық хәм келбетлик сөзлер, III бапта меншикли хәм ғалабалық атлықлар, IV бапта бирлік хәм көплік сан изертленген. V бапта род категориясы (мужской, женской, средний род), VI бапта сеплик категориясы, VII бапта артикл, VIII, IX баптарда алмасықлар, X бапта француз тилиндеги релятив, грамматикалық анықламалар, XI бапта тиркеуиштер, XII бапта рәуиш сөзлер, XIII бапта феийилге тән өзгешеликтер, XIV бапта феийилдин бет-сан категориясы, XV бапта феийил мәхәллери, XVI бапта феийилдин мейиллери, XVII бапта инфинитив, XVIII бапта келбетлик феийилтер, XIX бапта феийилдин белгисиз дәрежеси, XX бапта хал феийилтер, XXI бапта герундия хәм супин, XXII бапта көмекши феийилтер, XXIII бапта дәнекерлер хәм таңлақ сөзлер, XXIV бапта синтаксис, сөз дизбектери хәм гәптер изертленген.

Солай етип, Пор-Рояль грамматикасының тийқарғы жаңалықтары төмендегилерден ибарат болады: 1) Сөздин тәбиятын изертлеуи, оның қурылысы, қәсийеттери хәм мәнилерин изертлеуи; 2) Изертлеуи жуұмағында тиллерге ортақ улыұмалық белгилерди анықлауи; 3) Тилдин жасауи ушын тийқар болатуғын қубылыстарды үйрениуи; 4) Тиллик қубылыстар хәм категориялар менен ойлаудын категориялары арасындағы қатнасты анықлауи болып табылады.

Тил билимине қосқан жаңалықтары менен бирге бул грамматиканың кемшиликтери де болды. Олар тил категорияларының бир-биринен өзгешелигін аңламай, бир қубылыс сыпатында қарады.

Олар хәр бир тилдин грамматикалық қурылысы болыуи мүмкинлігін бийқарлады. Грамматика улыұма тиллик, универсаль болыуы керек, себеби грамматикалық категориялар логикалық категориялардың көрсеткіштери, ал жеке миллетлик логикалық категориялар болмайды, тиллердин барлығы да логикаға ғәрезли деп тастыйықлады.

Бул пикирдин қәтелиги мына да: логикалық категориялардың улыұма адамзатлық болатуғыны дурыс, бирақ тил жеке халыққа, миллетке тийисли болады. Ойлау процесин хәм категорияларын хәр бир тил өзінше сәулелендиреди. Тиллик категориялар логикалық категорияларға салыстырғанда кең хәм көп тараулы. Әлбетте дүнья тиллерине ортақ қубылыстар, универсаль қәсийеттер көплеп ушырасады, бирақ усыған тийқарланып барлық дүнья тиллерине ортақ,

барлығы бірдей дәрежеде қолланатуғын грамматика дәретиуіге болады деп есаплау кәте. Тил билиминин тийкарғы мәксети-барлық тиллерди тек бір грамматикаға ғәрезли етиу емес, ал тиллер арасындағы ортақ хәм өзгешелик белгилерди аныклау болып табылады.

Пор-Рояль грамматикасы өз дәуиринде Европада үлкен абырайға ийе болды. Ол бир неше тиллерге аударма жасалды, қайта жәрияланды. Көплеген илимпазлар Пор-Рояль грамматикасын тил билими тарийхындағы айрықша кубылыс, улыұма тил билиминин тырнағы сыпатында бақалайды. Пор-Рояль грамматикасының өз дәуири хәм соңғы әсирлердеги лингвистикалық ой-пикирдин рауажланыуына қосқан тәсирин күшли болды. Сол дәуирлердеги барлық оқыу орынларында тил бойынша улыұма теориялық билим беретугын сабақлық ретинде оқытылған.

Пор-Рояль грамматикасы пайда болғаннан кейин 50 жылға шекем тил билиминде баска мийнет пайда болмады. Бул мийнет тил теориясын оқытуу тарауындағы ең баслы мийнет сыпатында Франциядағы мектептерде оқытылды.

Францияда XVIII әсирдин басында Пор-Рояль грамматикасының тәсиринде бир қанша мийнетлер пайда бола баслады. Бундай мийнетлердин қатарына 1706-жылы жазылған аббат де Марэнин «Француз грамматикасы очерклерин» мийнети, Данжонин 1711-жылы жазылған «Грамматикалық очерк» мийнети, Клод Бюфьенин 1732-жылы жазылған «Француз грамматикасы» мийнети, аббат д. Оливэнин 1740-жылы жазылған «Грамматикалық очерк» мийнетлерин киреди. Бул мийнетлердин барлығы да XVIII әсирде философиялық грамматика деп атала баслады. Бул мийнетлердин авторлары сөз шақаптарын классификация жасады, дауыслы хәм дауыссыз сеслердин жетилистирилген классификацияларын Пор-Рояль грамматикасы принциплерин тийкарында ислеу шықты.

Соның менен бирге, Пор-Рояль грамматикасына сын көзи менен қараған айырым авторлар өзлеринин пикир, усынысларын билдириуіге умтылды. Мәселен, 1767-жылы Н. Бозэ деген илимпаздың «Улыұмалық грамматика» мийнети пайда болады. Н. Бозэ Пор-Рояль грамматикасындағы идеяларды дауам еткен халда өз мийнетин үш бөлимге бөлип қарайды: Сөздин элементлерин, сөйлеудин элементлерин, синтаксистин элементлерин. Ол өзинин бул мийнетинде, грамматика сөйлеу өнерин деп есаплаған Пор-Рояль грамматикасына қосымша киргизип грамматика тил илими болыуы зәрүр,-деп атап өтеди. Соның менен бирге, сөйлеу өнерин тек жанлы тилге характерли болатуғыны тууралы пикирлерин береди.

1769-жылы Дю Марсэнин «Грамматика нызамлары» деп аталатуғын мийнети пайда болды. Дю Марсэнин грамматикасы «конструкциялар теориясы» деп аталады. Дю Марсэнин конструкциясы бойынша барлық жерде хәм айырым халатларда қолланылатуғын сөзлер-ойлаудын нызамлары хәм принциплерин тийкарында болады. Ой барлық жерде бирдей, ал бирақ оны тиллик анализлеу хәм синтезлеу хәр қыйлы, сондықтанда дүньяда көплеген тиллер өмир сүреди,- деп көрсетеди. Сондай-ақ, тилдин пайда болыуы тууралы пикир билдирип, ол «инстинкттин метафизикасы хәм сезим тилдин пайда болыуына алып қелди»,-деп жазады.

1755-жылы Е.Б. Кондильяк деген илимпаз «Грамматика» деген мийнетин жәриялады. Бул мийнетте Пор-Рояль грамматикасының тек айырым принциплерин басшылыққа алынған. Өзинин бул мийнетинин еккинши бабында автор тилди система сыпатында үйрениуіге хәрекет етеди. Ол тилди онын ойға қатнасына қарай изертлейди. Ол «Мен грамматикаға ойлау өнеринин биринши бөлими сыпатында қарайман. Тил нызамларын аныклау ушын бизин қалай ойлайтуғынымызды бақлауымыз керек, бул нызамды ойлаудын анализинен излеуимиз керек»,-деп жазады. Онын пикиринше, Арно хәм Лансло көрсеткенине қарағанда, тил хәм ой анағұрлым тығыз байланысқан, себеби тил тек ойды сәуделендирип қоймайды, тил бизин ой пикиримиздин, билимиздин рауажланыуына да тәсир жасайды. Бул пикир тил билиминдеги жаналықлардың бири еди.

Пор-Рояль грамматикасы принципин тийкарында англиз илимпазы Д. Гарристин «Гермес, ямаса грамматиканы улыұма философиялық изертлеу» (1751) мийнети пайда болды. Аристотель тәлийматына тийкарланып Гаррис тилди артикуляциялық сеслик система сыпатында қарайды. Материя хәм форма хәккында Аристотельдин пикирлерин басшылыққа алады.

Универсал теорияның тәрепдәрларының айырымлары, мәселен, К. де Габелин хинд-европа тиллерин семьясына кирмейтуғын тиллердин материалларын илимий айланысқа қосады. Онын «Универсаль хәм салыстырмалы грамматика» (1774) мийнетинде қытай хәм америка индеецлеринин тили изертлеу объектин етип алынған.

Логикалық грамматиканың көз-қарасларының дурыслылығын орыс тили материаллары тийкарында дәлиллеуіге И.С. Рижский «Сөз өнеринен кирисіу» (1806) мийнетинде умтылды. Ол адамзат ой-пикирин

өзінде сәулелендиретуғын логиканың улыұмалық нызамлылықларын тән алыұ зәрүрлигин билдирди.

Хәр түрли тиллик семья материаллары тийкарында пайда болған универсал грамматика-тилдин қурылысын илимий түсиниўге тасланған дәслепки кәдем болды. Сонлықтанда грамматикалық ой-пикирдин раўажланыўының әхмийетли баскышларының бири болып есапланады.

XVI-XVIII әсирлерде тил теориясын изертлеў менен бирге жер жүзиндеги бурын белгисиз тиллерди аныклаў, үйрениў хәм классификация жасаў мәселеси әхмийетке ийе еди. XVI әсирде сол дәўирге шекем белгили тиллерге шольу жасаўға умтылыс көзге тасланады. Бундай жұмыслардың қатарына 1555-жылы Цюрих қаласында жәрияланған К.Геснердин «Митридат» деген мийнетин, 1592-жылы Франк-фурт қаласында жәрияланған Иеронимус Мегизердин «Қырық тилдин үлгилери» деп аталатуғын мийнетлерин көрсетиў мүмкин.

XVIII әсирде Россияда Екатерина II патшалық еткен дәўирде сөзлердин дизими хәм көрсетпе таярланып Сибирдин хәкимшылық орайлары, Сибирди изертлеўши Академия ағзаларына, сондай-ақ, Россияның елшиханасы бар мәмлекетлердин бәрине таркатылады хәм дизимде берилген сөзлердин сыңарларын сол жерде жасаўшы халықлардың тиллеринен табыў ұазыйпасы жүкленеди. Бул материаллар миллети бойынша немис академик Петр Симон Паллас (1744-1811) тәрәпинен системаға түсирилип 1787 хәм 1789 жыллары еки том түринде «Барлық тиллер хәм диалектлердин салыстырмалы сөзлиги» деген атамада жәрияланады. Бул сөзликте 272 тил хәм диалектлердин материаллары берилген.

Испан монахи Лоренцо Эрвас-и-Пандуроның 1800-1804-жыллары Мадридте алты томлық «Дүнья тиллери хәм олардың класификациясы» бойынша изертлеўи жәрияланды. Бул мийнетте 300 ге шамалас тиллерди салыстырып үйрениў тийкарында тиллердин грамматикалық қурылысындағы өзгешеликлерге дыққат аўдарды. Бул типтеги сөзликлердин ишинде немец тилшиси Иоганн Кристоф Аделунгтын «Митридат, ямаса улыұма тил билими» (1806-1817) деп аталған төрт томлық сөзлиги ең жетилискен сөзликлерден есапланады. Бул мийнетте 500 ден аслам дүнья тиллери хәм диалектлери бойынша мағлыұматлар берилген.

§ 15. XVII-XVIII ӘСІР ТІЛ БИЛИМИНДЕГІ РАЦИОНАЛИЗМ ХӘМ ЭМПИРИЗМ

XVII-XVIII әсир философларының мийнетлеринде тил улыұма философиялық мәселелердин қурамында сөз етилди. Улыұма адамзатқа тән рационал тил хәм тил онтологиясы мәселелери әтирапында пикирлер билдирилди.

XVII әсирде тил философиясы бойынша Англия, Франция, Германияда кәлиплесе баслаған үш концепцияны көриў мүмкин. Англияда Ф. Бэконның эмпиризми, Декарт идеяларында өзиниң сәулелениўин тапқан француз рационализми, Германияда Лейбництин илимий-философиялық концепциясы пайда болды.

Фрэнсис Бэконның (1561-1626) философиялық грамматика концепциясының тийкарында билиўдин эмпирикалық методы, индуктив принциплер турады.¹ Бэкон барлық тил семьялары ушын ортақ болған салыстырмалы грамматиканы дүзиў идеясын усынады. Ол ең кен тарқалған хинд-европа тиллери ушын қатнас қуралы хызметин атқаратуғын эсперанто сыяқлы жасалма тилди дәретиўди усынады. Ол өзиниң бул пикирлерин 1623-жыл жәрияланған «Илимди жетилистириў хәм жетискенликлери хакқында» деген мийнетинде баянлады.

Рене Декарт (1596-1650) адамзаттың оғада қурамалы түсиниклер системасын элементар бириклер менен (шәртли таңбалар) аңлататуғын философиялық тилди дәретиў бойынша идеяларын усынды.

Декарт өзиниң 1637-жылы жазылған «Сананы басқарыўға хәм илимде шынлықты табыўға хызмет ететуғын метод хакқында пикир жүргизиў», 1644-жылы жазылған «Философияның басланыўы», 1650-жылы жазылған «Метафизикалық пикир жүргизиў» мийнетлеринде рационализмнің методологиялық тийкарын қурайтатуғын бир қанша принциплерди баянлады: Олар объектив дүньяны билиўдин шексизлиги; барлық илимлердин бириги; улыұмалық дедуктивлик принциплер; логика-математикалық методқа тийкарланыўдың зәрүрлиги; сананы аңлаў, теориялық ойлаўдың сезим арқалы билиў баскышына салыстырғанда жоқары баскыш екенлигин хәм билиў

¹ Bacon F. The Works of F. Bacon.-London.,1864.

актинде бирден-бир хәм кемшиликсиз критерия екенлиги. Декарттын тийкаргы жуўмағы төмендегиден ибарат: «Мен ойлап турман, демек мен жасап атырман».

Готфрид Вильгельм Лейбництин (1646-1716) лингвистикалык кызыгышылыгы бир неше бағдарда көзге тасланады. Бириншиден, тиллердин өз-ара қарым-қатнасы хәм олардың генеологиясын анықлау. Бунда ол тилге салыстырмалы-тарийхый қатнас жасайды. Дүнья тиллери бойынша көплек мағлыұматлар топлауды ол қоллап қуўатлады.

Екиншиден, лингвофилософиялык көз қарасларында ол тилдин мәніси, тил билимінің ұазыйпаларын улыұма философиялык бағдарла баянлайды. Ол өзинин 1704-жылы жазылған «Адам санасы ҳаққында жана тәжирийбелер» мийнетинде тилди логикалык анализлеу туўралы пикир билдирип, универсаль символикалык тилди дөретиу туўралы идеяны усынады.

Ол 1666-жылы жазылған «Комбинаторика өнери ҳаққында» деп аталатуғын диссертациялык жұмысында тил философиясы туўралы өзинин идеяларын биринши рет баянлады. Ол дүнья тиллерине ортақ хәмме ушын түсиникли жазыуды кәлиплестириу, таңбаларды ислеп шығыуды усынады. Бул жасалма тилдин логика — философиялык конструкцияларға, математикалык цифрларға оғада жақын болыуынын тәрепдары болды.

Лейбниц формалласқан жасалма тилдин проектин усынды, оны жазба хәм ауызеки түрде қолланыуға болады деп есаплады. Ол төмендеги көриниске ийе болды:

а) бирден тоғызға шекемги цифрлар латын алфавитиндеги дәслепки тоғыз дауыссызға сәйкес келеди: 1=B, 2=C, 3=D, 4=F, 5=G, 6=H, 7=L, 8=M, 9=N.,

б) Онлык санлар латын тилиндеги бес дауыссызға сәйкес келеди; 10=A, 100=E, 1000=I, 10000=O, 100000=U. Еки дауыссыз ау дифтонгин аңлатыу ушын 1000000 цифрин қолланыуды усынды.

Лейбництин идеялары символикалык логиканың раўажланыуына тәсир жасады, кейин ала математикалык логика хәм кибернетикада пайдаға асты.

Бэкон, Декарт, Лейбництин тил теориясы тарауындағы пикирлери тил философиясы шеңберинен сыртқа шыға алмады. Сол дәуирдеги жанлы тиллер, олардың ишки тәбияты, қурылысы бойынша лингвистикалык материалларды анализ жасамады.

§ 16. ТИЛДИҢ ПАЙДА БОЛЫҰЫ ТУҰРАЛЫ ТЕОРИЯЛАР

Тилдин пайда болыуы туўралы теориялар XVIII әсирдеги философия ойшыллары Руссо, Дидро хәм Гердердин мийнетлеринде баянланды.

Жан Жак Руссо (1712-1778) тилдин пайда болыуы туўралы еки теорияны усынады. Бириншиси, социаллык келисим теориясы, екиншиси-эмоциональлык яғный таңлақлык теориясы. Ол өзинин теорияларын 1761-жылы жәрияланған «Тиллердин пайда болыуы туўралы тәжирийбелер» мийнетинде баянлайды.

Социаллык келисим теориясы бойынша тил жәмийетлескен адамлардың өз-ара келисими тийкарында пайда болады,-деген пикирди усынады. Социаллык келисим теориясының ўәкиллери «тилди-жәмийеттеги адамлардың саналы түрдеги дөретпеси» есаплайды. Яғный тил жәмийеттеги адамлардың анау я мынау зат хәм кубылысты қалай атау жөниндеги өз-ара келисими арқалы дөреди,- деп қарайды.

Эмоциональлык ямаса таңлақлык теориясы бойынша тил адамның ишки сезимлери - қуўаныш, қыйналыу, таңланыуларының х.т.б тийкарында дөреген,-деп есаплайды.

Әййемги дәуирлерде хайуанатлар дүньясынан жана бөлинип шығып атырған пайытларда адамлар хайуанатлар хәм қуслардың хәр қыйлы сеслерине ұкесас халда дәслеп таңлақ сөзлерди қолланған, кем-кем соның тийкарында мәни аңлататуғын сөзлер пайда болғанлығын айтады. Ж.Ж.Руссо адамзаттын дәслепки тили сезимлерге бай, толы ети, кейин әпиуайыласып қалды, әййемги адамлардың тилинде ишки сезимлерди билдиретуғын таңлақ сөзлер көп еди,-деп тастыйықлайды.

Ж.Ж.Руссоның тилдин пайда болыуы туўралы бул теориялары оның заманласы Дени Дидро (1713-1784) тәрепинен қатты сынға алынды. Дидро өзинин «Энциклопедия ямаса көркем өнер, өнерментшилик хәм илимнин түсиндирме сөзлиги» деген мийнетинин тоғызыншы томында тилдин пайда болыуы туўралы көз-қарасларын баянлады. Оның көрсетиуинше, «...тил белгили бир милдетке ғана тийнели болып, сес арқалы пикирди жүзеге шығаратуғын көнликпелер жыйнағы». Дидро тилдин коммуникативлик хызметин атап көрсетеди: «Тил ойды кәлиплестириу хәм баянлаудың қуралы». Ол тилдин пайда болыуы ҳаққындағы мәселеге тоқтап тилди пайда еткени ушын қудайға ыразы болыуымыз керек,-деп жуўмақ жасайды.

Тил билиминде кең таркалган теориялардың бири-сеслик еликлеу теориясы. Бул теорияны Г. Лейбниц өзинин «Адам санасы хаққында жаңа тәжірийбелер» мийнетинде баянлады.

Бул теория бойынша тилдің пайда болуы, сөздин дөрелиуи сеслик еликлеу тийкарында кәлиплескен деп болжау жасалады. Бул теориянын тәрепдарлары айырым сөзлер сеслик еликлеуге тийкарланған деп тастыйықлайды. Мәселен, куслардың базы биреулеринин атамасында олардың дауысындағы белгилерге тийкарланған байланыстың бар екенлиги айтылады.

Сеслик еликлеу теориясы да тилдің келип шығуын толық дәлиллей алмайтуғын надурьс теориялардың бири болып табылады. Бул теорияның кемшилиги онда тилдің жәмийетлик кубылыс екенлиги есапка алынбайды, тилди тәбияттың өзи дөреткен, тил тәбийий кубылыс деп есаплайды.

Мийнет шауқымы теориясы да мәниси жағынан танлаклық теориясына жақын. Бул теорияны француз илимпазы С.Л.Нуаре (1829-1889) усынған. Оның пикири бойынша, мийнет етиу процеси мийнет шауқымын пайда етеди. Демек тилдің пайда болуына мийнет шауқымы тийкар болған деп есаплайды. Бул теория да тилдің пайда болуы хәм рауажланыуындағы объектив нызамлылықты мойынламау болып табылады.

Көрнекли немец ағартушысы Иоганн Гердер (1744-1803) өзинин 1772-жылы жәрияланған «Тилдің пайда болуы хаққында изертлеу» мийнетинде Ж.Ж.Руссоның «Социаллық келисим» хәм «танлаклық» теорияларын сынға алып, «тил тәбийий түрде пайда болған» деген жуумакка келеди. Оның пикиринше, тил адамның ой-пикирлерин, сезимлерин баска адамға жеткеруи ушын колланылады. Яғный, тил тек сезимлерди аңлатыу куралы деп есаплау кәте. Тилдің пайда болуы хәм тарийхы ойлаудың тарийхы менен тығыз байланыслы. «Адамлар,- деп жазады И.Гердер,- объектив дүньядағы затларға хәм оларға характерли болған белгилерге дыққат аударады, оларды бир-биринен ажыратады. Адамның санасында сакланып қалған усы биринши белги өзинин атамасына ийе болады, сөзде сәулеленеди. Бул жағдай тилдің пайда болуына алып келеди». Оның көрсетиуинше, тил кудай тәрепинен дөретилмеген хәм бирден пайда болған жок. Тилдің пайда болуы- адамның санасы хәм сезимлеринин рауажланыу барысындағы нызамлы кубылыс. Тил сол тилде сөйлеуши адамның рауажланыуы менен тығыз байланыслы рауажланып барады.

Сонлыктанда тил билими тарийхында И.Гердер тилдің тарийхий рауажланыу теориясының тийкарын салыушылардың бири есапланады. Ол тилдің рауажланыуының еки баскышы тууралы пикир билдирип, тилдің рауажланыуындағы тарийхийлык проблемасын ортаға қояды.

Оның тил хәм ойлаудың өз-ара катнасы мәселесиндеги билдирген пикирлери, көз-караслары В.Гумбольдт, Г.Штейнтал киби талантлы тилшилердин лингвистикалык концепцияларының кәлиплесиуине белгили дәрежеде тәсир етти.

III БАП БОЙЫНША ӘДЕБИЯТЛАР

1. Алпатов В.М. История лингвистических учений. -М., 1998.
2. Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики. -М., 1975.
3. Бэкон Ф. О достоинстве и усовершенствовании наук. Собр. сочинений Ф.Бэкона. -СПб., 1874.
4. Гердер И.Г. Избранные сочинения. -Москва-Ленинград., 1959.
5. Декарт Р. Начала философии. Т.1. -Казань, 1914.
6. Декарт Р. Рассуждение о методе для руководства разума и отыскания истины в науках. -М., 1925.
7. Декарт Р. Метафизические размышления, -СПб., 1902.
8. Дьяконов И.М. Языки древней Передней Азии. -М., 1967.
9. Звегинцев В.А. История лингвистических учений: Древний мир. -Л., 1980.
10. Звегинцев В.А. История лингвистических учений: Средневековый Восток. -Л., 1981.
11. Зизаний Лаврентий. Славянская грамматика съ словаремъ. -Вильно., 1596.
12. История лингвистических учений. Средневековая Европа// Отв.ред. А.В.Десницкая. -Л., 1985.
13. Кодухов В.И. Введение в языкознание. -М., 1979.
14. Кондрашов Н.А. История лингвистических учений. -М., 1975.
15. Лейбниц Г.В. Новые опыты о человеческом разуме. -М., 1936.
16. Паллас Петр Симон. Сравнительный словарь всех языков и наречий. -СПб., 1790-1791.
17. Реформатский А.А. Введение в языкознание. -М., 1967.
18. Томсен В. История языковедения до конца XIX века. -М., 1938.
19. Arnauld A. et Lancelot C. Grammaire generale et raisonnee de Port-Royal. -Paris., 1803.

20. Bacon F. The Works of F. Bacon. -London., 1864.
 21. Donatus A. Ars grammatica. -Leipzig., 1964.
 22. Dyskolos Apollonius. Vier Bucher uber die Syntax. -Berlin., 1877.
 23. Priscianus. Institutionum grammaticarum libri XVIII, -Hertz., 1855-1859.
 24. Dante Allighieri. Opere Minori di Dante Allighieri. -Milano., 1907.
 25. Ferrari O. Origines linguae italicae. -Paduade., 1676.
 26. Herder J. G. Abhandlung uber den ursprung der Sprache. -Berlin., 1772.
 27. Hervas y Panduro. Catalogo de las lenguas de las naciones conocidas y numeracion, division, y clases de estas segun la diversidad de sus idiomas y dialektos. Vol 1-6. -Madrid., 1800-1804.
 28. Leibniz G. Dissertatio de Arte Combinatoria. -Lipsiae., 1666.

IV БАП. САЛЫСТЫРМАЛЫ-ТАРИЙХЫЙ ТИЛ БИЛИМИНИҢ КӘЛИПЛЕСИҮИ

XVII-XVIII әсирлерде дүнья тиллери бойынша көплеген илим изертлеу жұмысларынын пайда болыуы хәм хәр қыйлы типтеги тиллер бойынша бай материаллардын жыйналыуы, тил хаккындағы теориялық түсиниклерди салыстырмалы үйрениуге шараят жаратып берди.

XVIII әсирдин орталарынан баслап тилди салыстырмалы-тарийхий көз қарастан изертлеу зөрүрлиги туўралы идеялар пайда бола баслады. Бул дәуирде тәбийий пәнлер-астрономия, физика, химия, биология х.т.б. илимлер тараўындағы жетискенликлер де лингвистикалық ой-пикирдин раўажланыуына тәсир жасады.

Илимде, соның ишинде тил билиминде де тарийхийлық принципи илимий жәмийетшилик тәрәпинен тән алынып кем-кем тастыйықланып барды. Тил билиминде бул принцип тиллерди салыстырыу методын олардын келип шығыу тарийхи менен байланыстырыу, тиллерди классификация жасауда да тиллердин келип шығыуы хәм раўажланыуына байланыслы үйрениу түринде кәлиплесе баслады.

§ 17. САЛЫСТЫРМАЛЫ-ТАРИЙХЫЙ ТИЛ БИЛИМИНИҢ ДЕРЕКЛЕРИ

Тиллердин өз-ара генетикалық байланыслары, яғный тиллердин туўысканлығы туўралы пикирлер салыстырмалы-тарийхий метод кәлиплеспестен әдеуир бурын пайда болады.

Дүнья тиллеринин бир-бирине жақынлығы, өз-ара туўысканлығы туўралы пикирлер XVI әсирлерде пайда бола баслады.

Француз гуманисти Гвилельма Постеллустың (1510-1581) «Тиллердин туўысканлығы туўралы» (1538) деген мийнети жәрияланды. Автор өзиниң бул мийнетинде тиллерди генетикалық жақтан бириншилерден болып классификация жасауда умтылады. Буннан соң голландиялы илимпаз Йосиф Юстус Скалигер (1540-1609) өзиниң 1599-жылы жазылған «Европалылардың тиллери туўралы пикир жүргизиу» мийнетинде Европадағы барлық тиллерди туўысканлығына қарай классификация жасайды. Ол өзиниң бул мийнетинде Европада он бир тил топары бар екенлигин көрсетип,

оннан төртеуі-үлкен, жетеуі-киши тиллик топарлар екенлігін билдиреди. Скалигер хәр бир группа-бир ата тилдің тийкарында кәлиплескен деп көрсетеди. Тийкарғы төрт тилге латын, грек, тевтон, славян тиллерин киргизеди. Жети киши тиллерге албан, татар, венгер, фин, ирланд, бритт, баск тиллерин киргизеди. Оның пикиринше, бул он бир тил өз-ара туысканлық қатнасқа ийе. Тиллердің туысканлығы проблемасына бул дәуірде философлар да қызықсынды. Бул мәселеге белгили немец философы Готфрид Вильгельм Лейбниц дыққат айдарады. Ол бұрын изертленілмеген тиллерди изертлеу бойынша жұмыстарды шөлкемлестиреуіге умтылды. Әсиресе Россиядағы аз санлы халықлардың тиллерин үйрениудің зәрүрлігін билдирди. Мәселен, Швецияның Россиядағы елшиханасына елшилик хызметине жиберилген, шығыс тиллери бойынша кәниге хәм орыс тилин де жақсы билетуғын Спарвенфельд деген илимпазға 1696-жылы жазған хатында славян тиллерин терең үйрениу зәрүрлігін, оның фин хәм гот тиллери менен туысканлығы мәселесин аныклауды усыныс етеди. Лейбниц 1713-жылы 26-октябрь күни Петр I-ге жазған хатында Россиядағы изертленілмеген аз санлы халықлардың тилин изертлеу хәм олардың сөзлігін дүзиу зәрүрлігін айтады. Вильгельм Лейбниц 1704-жылы жазылған «Адамзат санасы тууралы жаңа тәжирийбелер» деген мийнетинде дүнья тиллерин арамей хәм яфет тиллери деп еки топарға бөледі. Яфет тилин скиф хәм кельт тиллери деп тағы еки шақапшаға бөледі. Скиф шақапшасына фин, түркий, монгол хәм славян тиллерин, кельт шақапшасына басқа европа тиллерин киргизеди.

Ол өзиниң бул мийнетинде барлық дүнья тиллерин салыстырып үйрениу зәрүрлігін билдиреди. Дүнья тиллерин бириншиден, өз-ара салыстырыу керек, екиншиден, ески жазба естеликлерди, мәселен, тевтон, ески герман хәм библияның текстлерин салыстырып үйрениу зәрүр деген пикирди билдиреди.

XVIII әсирде тиллердин генетикалық туысканлығы хәм айырым тиллердин келип шығуы дереги бир екенлиги тууралы пикирлер белгили орыс илимпазы М.В.Ломоносов тәрәпинен де билдирилди. Оның 1755-жылы жазылған «Россия грамматикасы» (СПб) мийнетинде хәм 1757-жылы жазылған «Орыс тилинде ширкеу китапларының пайдасы тууралы» деген мийнетлеринде славян тиллериниң туысканлығын көрсетеди. Ол славян тиллерин терең изертлеу тийкарында, ортак славян тилинен орыс, поляк, болгар, серб, чех, словак, венд (венд термини аркалы лужиц тили түсинилген)

тиллери келип шыққанлығын айтады. М.В. Ломоносовтын көрсетиуине карағанда, хәзирги уақытта хәр бир славян тиллери өз-ара хәр қыйлы туысканлық дәрежесинде турыпты. Мәселен, орыс тилине болгар тилиниң туысканлығы, поляк тилине салыстырғанда әдеуір жақын.

Соның менен бирге ол, славян тиллериниң басқа хинд-европа тиллери менен туысканлық қатнасын анықлайды. Мәселен, славян тиллери, грек хәм латын тиллери менен генетикалық жақтан жақын деп көрсетеди. Славян тиллери әсиресе курлянд тиллери (автор курлянд тиллери термини аркалы литов хәм латыш тиллерин нәзерде тутқан) менен жақын туысканлық қарым-қатнасқа ийе екенлігін билдиреди.

М.В. Ломоносов өзиниң изертлеулеринде бул тиллердеги санлық сөзлерди изертлеу объекти алады.

XVIII әсирде голландиялы изертлеуши Ламберт тен Кате «Төменги немис тилин үйрениуіге кирисиу» мийнетинде (1723) гот, немис, голланд, англосаксон хәм исланд тиллерин салыстырады.

XVIII әсирдин ақыры XIX әсирдин басында салыстырмалы изертлеу шеңберине ески хинд тили материалларының тартылыуы нәтийжесинде хинд европа-тиллериниң туысканлығы мәселеси және де актуальласты. Ески хинд грамматикалық дәстүри тийкарында фонетика хәм морфологиялық қурылысты майда бөлеклерге бөлип изертлеуіне санскрит тилиниң грамматикасы жәрияланды. Бул санскрит тили грамматикасының жәрияланыуы айырым Европа тиллериниң грамматикалық қурылысын оған салыстырмалы бағдарда изертлеу мүмкиншилигін жаратты. Бул хинд-европа тиллериниң салыстырмалы грамматикасының жаратылыуына түртки болды.

1767-жылы француз руұханыйы Керд Француз Академиясына хинд-европа тиллериниң туысканлығы тууралы жазба баянат билдирди. Бул баянатта латын, грек, санскрит тиллериндеги сөзлер хәм грамматикалық формалардың дизими берилди, бул тиллер бир деректен пайда болған деген идеяны тастыйықлады. Бул баянат 1808-жылы жәрияланды.

1786-жылы англиялы шығыстаныушы хәм юрист Ульям Джоунз (1746-1794) Калькуттадағы Азия жәмийетинде жасаған илимий баянатында санскрит тили менен грек, латын, кельт, гот, ески парсы тиллери арасында байланыс бар екенлігін билдирди, бул тиллердеги грамматикалық формалардың тийкарынан сәйкес келетуғынын көрсетти. Бул изертлеуиниң жуўмағында Джоунз «бул салыстырылып отырған тиллердеги тек ғана сөзлердин емес, ал грамматикалық

формалардын да сәйкес келиүи олардын тууыскан-лыгынан дерек береді», - деген шешімге келеді. Оның кемшилиги санскрит тилин праязык-ата тил сыпатында емес, баска хинд-европа тиллеринин бири сыпатында карауы болды.

1776-1789-жыллары Индияда жасаған австриялы монах Паулино а Санта-Бартоломео санскрит тили бойынша еки грамматика хәм сөзлик дүзди. 1798-жылы Джоунз идеялары тәсиринде «Парсы, хинд хәм герман тиллеринин тууысканлыгы хәм әййемгилиги тууралы трактат» мийнетин жазады.

Фридрих фон Шлегель (1772-1829) лингвистикалык компаративистиканың баслаушыларынын бири болды. Дәслеп ол ески грек әдебияты, философиясы, ески грек тилин үйренди. Романтизм ағымынын Йень мектебинин кәлиплесиүине үлесин косты. Бул мектеп үәкиллери ески дәуирдеги мәденият хәм тилди романтизм рууында үйрениүге умтылды. Жаслык жылларында тилдин сөйлеу барысында кем-кем жетилсип тәбийий түрде пайда болған деген пикирди билдирсе, өмиринин соңгы жыллары тил кудай тәрәпинен дөрөтилген деген пикирде болды. Диний сезимлерге берилиүине байланыслы идеал түриндеги гөзаллык, динниң мәнисин Индия мәденияты хәм әййемги хинд тилине байланыстырады. Оның 1808-жылы кең танымалыкка ийе болған «Хиндлердин даналыгы хәм тили тууралы» мийнетинде хинд-европа тиллеринин пайда болуу хәм кәлиплесиүинин баскышларын үйрениүге умтылды. Фридрих Шлегельдин пикиринше, «санскрит-бул тийкаргы дерек, ата тил (праязык), оннан баска хинд-европа тиллери пайда болды хәм рауажланды», - деген идеяны билдиреди. Ф. Шлегель санскрит тили менен грек, латын, парсы хәм герман тиллери тек сөзлик курамы жағынан емес, ал грамматикалык курылысы жағынан да тууыскан екенлигин бай тиллик материаллар менен аныклайды. Фридрих Шлегель тил билиминде биринши болып «хинд-герман тиллери хәм салыстырмалы грамматика» деген терминди колланады. Соның ала бул терминниң синоними ретинде «хинд-европа тиллери» термини кәлиплести.

Фридрих Шлегель дүнья тиллеринин биринши типологиялык классификациясын ислеп шыкты. Санскрит, грек, латын тиллеринин материаллары тийкарында флектив тиллер түсинигин киргизди. Онын жигит ағасы, **Август Вильгельм фон Шлегель** (1767-1845) өзинин роман, герман хәм хинд филологиясына байланыслы изертлеулери менен тил билиминде из калдырды. Ол тиллик кубылыслардын

тәбиятынын тарийхын үйрениүге кызыгыушылыгы менен ажыралып турады. Ол флектив тиллерге кең түрде сыпатлама береді. Флектив хәм аффиксли тиллерден баска түбир тиллердин бар екенлигин көрсетеди. Ол тил билимине синтетизм хәм аналитизм терминлерин алып келди. Онын пикиринше, хәр кыйлы тиллердин бири-бирине тәсир етиүи нәтийжесинде, Европа халықларынын тиллери аналитикалык типке карай рауажланбақта. 1818-1819-жыллары Бонн университетинде орта әсирлерде жазылған немис текстлери бойынша лекциялар оқыу барысында немис тилинин тарийхий грамматикасын дөретиүди усыныс етеди. Жокарыда көрсетилген илим-изертлеу жумысларынын бәринде де тилге тарийхий катнас жасаудың зөрүрлиги тийкарланды, тиллерди салыстырмалы үйрениу тил билиминде салыстырмалы-тарийхий методтын лингвистикалык изертлеулердин жаңа усылы сыпатында кәлиплесиүине жагдай жаратып берди.

§ 18. САЛЫСТЫРМАЛЫ-ТАРИЙХЫЙ ТИЛ БИЛИМИНИҢ БИРИНШИ БАСКЫШЫ. ФРАНЦ БОПП

Франц Бопп салыстырмалы-тарийхий тил билиминин тийкарын салыушылардын бири. Ол 1791-жылы 14-сентябрьде Германиянын Майнц каласында тууылған. Ашаффенбург каласындағы гимназияда оқыды. Гимназияда оқыған үакытлары Виндишман деген устазынын тәсиринде тилге кызыгыушылыгы күшли болған. Ол шығыс тиллери-санскрит, парсы, араб, ески еврей тиллерин үйренеди. 1821-жылы Берлин университетинин шығыс әдебияты хәм улыума тил билими кафедрасынын профессору, 1829-жылдан Берлин Илимлер Академиясынын ағзасы болып сайланады. Франц Бопп 1867-жылы 23-октябрь күни Берлинде кайтыс болды.

Ф.Бопптын лингвистикалык концепцияларынын кәлиплесиүине әййемги хинд грамматистлеринен басап өзи жасаған дәуирдеги тарийхий-филологиялык хәм лингвистикалык тәлийматлар тәсир жасады. Ф. Бопп 1812-1816-жыллары бес жыл Парижде жасап китапханаларда санскрит жазба естеликлерин хәм баска да шығыс тиллерин үйренди. Бул жерде ол Август Шлегель менен танысады. Санскрит тилин еле де тереңрек үйрениу мәксетинде 1816-жылы Лондонға барады. Бул жердеги Британия китапханасында сақланатуғын хиндлердин Махабхарата дәстанынын бир неше бөлимлерин баспаға таярлап жәриялайды. Бул санскрит тилин

үйрениушилерге колланба ұазыйпасын атқарды. Бунда санскрит жазба естеликлеринин текстлери, олардың аудармасы берилди, сөзлиги таярланды (1834). Лондонға барғанында Англиядағы Германия елшиси Вилгельм фон Гумбольдт пенен жақын дослық қатнаста болады. А. Шлегель, В. Гумбольдт пенен болған пикир алысулар оның лингвистикалық концепцияларына да унамлы тәсирин тийгизеди.

Франц Бопптың 1816-жылы жәрияланған «Санскрит тилиндеги сеплениу системасы хәм оны грек, латын, парсы хәм герман тиллери менен салыстыруу» деген мийнети салыстырмалы-тарийхый тил билиминин тийкары есапланады. Ф.Бопп бул мийнетинде өзинин алдына тийкаргы еки ұазыйпаны қояды: бириншиден, хинд-европа тиллерин терең илимий изертлеу тийкарында олардын тууысканлығын дәлиллеу, екншиден, хинд-европа тиллерине тән ишки флексияны үйрениу. Себеби ишки флексия кубылысы бир тилден екнши тилге өзлестирилмейди. Екнши ұазыйпаны орынлау үшін хинд-европа тиллериндеги фейил сөз шакабын терең үйрениуге кириседи. Бул мийнетинде бес хинд-европа тилиндеги фейилдың сеплениу үлгисин салыстырмалы изертлеу тийкарында олардын блр тийкар тилден келип шыққанлығын дәлиллейтуғын уксаслық белгилерди анықлады. Ол дәслеп ески хинд тилиндеги сеплениу системасын терең изертлейди хәм оны грек, испан, парсы, герман тиллери материалларына салыстырады.

Ф.Бопптың ең баслы жетискенлиги-салыстыруу ушын грамматикалық қурылысқа тийкарланады. Бул тиллердин тууысканлығын дәлиллеуде басқа тиллик семьялардан өзлестириле бермейтуғын флексия кубылысы хәм сөз жасалуыды басшылыққа алады.

1833-1852-жыллары Ф. Бопп өзинин тийкаргы мийнети есапланған «Санскрит, зенд (XIX әсирде авеста тили солай аталған), грек, латын, литов, гот хәм немис тиллеринин салыстырмалы грамматикасы» мийнетин жәриялады. Хинд-европа тиллеринин (Тил билимине «хинд-европа тиллери» терминин Ф. Бопп алып келди) грамматикалық материаллары тийкарында бул тиллердин тууысканлығын көрсетти. (Ол малайя-полинезия хәм кавказ тиллери де хинд-европа тиллери менен тууыскан деп есаплады, бирақ бул кәте пикир еди).

Ф.Бопптың өзине шекемги дәуирдеги лингвистлерден өзгешелиги-санскрит тилин үйренип әйдемги хинд грамматистлеринин тәлийматынан өзинин илимий көз қарасларына сәйкес келетуғын тәреплерин басшылыққа алады.

Ф.Бопптың «Салыстырмалы грамматика» мийнетинде салыстырылып атырған тиллердин сеслик системасы хәм жазыуына қысқаша сыпатламадан соң «Түбир сөзлер тууралы» деген бап берилген. Бул бапта ол өзинин түбир морфема тууралы теориясын баян етеди. Хинд грамматистлеринин тәлийматына сүйенген түрде, хинд-европа тиллеринде сөзлер дәслепки ұақытларда бир бууынлы фейил хәм алмасық түбир морфемалар болған деген пикирди билдиреди. Фейил сөзлердин тийкарында атлық хәм келбетлик сөзлер, алмасықлардын тийкарында тиркеуиш, дәнекер, жанапайлар келип шыққан деп көрсетеди.

Ф. Бопп тәрепинен колланған методтың мәниси-бир тилдеги грамматикалық форманы-яғный фейил формаларын басқа тилдеги формаларға салыстыруу аркалы олар арасындағы уксаслық хәм өзгешеликлер анықланады. Бул лингвистикалық изертлеулер ушын жаңа усыл болып Ф. Бопптың салыстырмалы-тарийхый методка тийкар салыуына алып келди.

Өзинин «Салыстырмалы грамматика» мийнетине кирис сөзинде «Бул китапта мен аты аталған тиллер организмдеги барлық тууысканлық қатнастарды салыстырмалы баянлауға, механикалық нызамларын хәм грамматикалық қатнастарды аңлататуғын формалардың келип шығыуын изертлеуге хәрекет етемен», -деп жазады.

Фридрих Шлегельден кейин түбир морфема теориясына байланыслы Ф. Бопп тиллерди типологиялық классификация жасайды. Тийкаргы үш типти көрсетеди:

1) Түбир тиллер. Бул типке қытай тилин киргизеди. Бул типтеги тиллерде түбир морфеманың қурылысында өзгерис болмайтуғынын көрсетеди.

2) Биригиуши тиллер, яғный хинд-европа тиллери. Бул тиллерде фейил хәм алмасық тийкарындағы бир бууынлы сөзлердин биригиушилиги нәтийжесинде жаңа мәнили сөзлер пайда болады.

3) Кеминде үш дауыссыз сестен туратуғын түбир морфемалы тиллер. Ф. Бопп бул типке семит тиллерин киргизеди. Түбир морфеманың қурылысында өзгерис жүзеге келиуи менен сөзлер мәни өзгешелигине ушырайтуғынын билдиреди. Ф. Бопптың тиллерди изертлеу тийкарында адамзат санасы хәм рууының тәбиятын түсиниуге умтылуы тек ғана В. Гумбольдт хәм Фридрих Шлегельдин тил философиясының тәсиринде емес, ал универсаль грамматика, яғный Пор-Рояль грамматикасына да байланыслы еди.

Ф. Бопптың тил билими тарийхындағы илимий хызмети соннан ибарат, ол хинд-европа тиллеринин грамматикалық қурылысындағы

генетикалык жактан ортак элементтерди топлады хэм системаластырды; Хинд-европа тиллеринин салыстырмалы-грамматикасынын буннан былай раўажланыуына тәсир жасаған морфологиялык формалардын сәйкеслиги кестесин ислеп шыкты. Ф. Бопптын изертлеу жумыслары сол уақытлары тил билиминде үстемлик етип турған терең илимий болмаған Ф. Шлегельдин романтикалык концепциясына салыстырғанда методикалык жактан прогрессив әхмийетке ийе болды. Ф. Шлегель дүнья тиллеринин типлери туўралы теорияны 1808-жылы жәрияланған «Хиндлердин даналығы хэм тили туўралы» деген мийнетинде баянлайды.¹ Ол дүнья тиллерин типологиялык жактан еки типке ажыратады. Биринши-органикалык тиллер, яғный флектив тиллер, екиншиси жалғамалы тиллер. Ол флектив типти ең жоқарғы тип деп көрсетеди. Онын пикиринше, флектив тиллер материалдын хэм руўхтын бирлигин өзінде саклайды. Бул типтеги тиллер қурылысынын органикалык бирлиги форма хэм мазмуннын сәйкес келиуинде көринеди.

Ф. Шлегель органикалык (флектив) тиллерге латын, грек, әсиресе ата тил есапланған санскрит тиллерин киргизеди. Онын романтикалык теориясы бойынша, хинд-европа тиллери бирден хэм таяр халында жоқары жетиліскен түрінде пайда болды. Буннан кейин раўажланыудағы дәслепки гармониянын бузылыуы яғный таяр бир тилдин майда шақапшаларға бөлинуине алып келди, -деп тастыйықлады. Ф. Бопп бул пикирге сын көзи менен қарады. Өзинин изертлеулеринде тил механизмнин дәслепки халатынан әсте ақырын хэм баскышпа-баскыш өзгерип барыуы менен бирге, механикалык бирикпелер менен алмасыу дәстүри жүзеге келип, сонын нәтийжесинде жана организм-жана тиллердин пайда болып хэм раўажланып баратуғын анықлады. Тил организмнин қәлипlesiуи қатаң тил ызамлары тийкарында жүзеге асады.

Сонлықтанда хәр қандай илимий изертлеудин тийкаргы мәксети хәр бир тиллик семьяларға тән болған тиллик ызамлылықларды анықлау болып табылады деп есаплады. Ф. Бопп өзиниң мийнетлеринде морфологиялык қурылысты анализлеу тийкарында хинд-европа тиллериниң туўыскантығы гипотезасын илимий түрде дәлиледи. Бул гипотезанын тийкарында хинд-европа тиллеринде айырым уксас тиллик кубылыслардын бар екенлиги туўралы пикир емес, ал олардын грамматикалык системасынын бир екенлигин анықлады.

¹ Schlegel F. Über die Sprache und Wesheitder Indier-Heidelberg. 1808.

Расмус Кристиан Раск (1787-1832) Копенгаген университетин питкерген. 1811-жылы «Ески арка (автор бул терминди скандинавия мәнисинде қолланған) ямаса исланд тили бойынша қолланба» деген мийнети жәрияланған. 1812-1814-жыллары Исландия да үш жыл жасайды. Бул жерде ол исланд әдебий шөлкемин дүзди. «Киши хэм үлкен Эдда» журналларын шығарды. Усы жыллары ески исланд тили, тарийхы хэм әдебияты бойынша материаллар топлайды. Расмус Расктын тиллерди салыстырмалы изертлеу тарауындағы ең тийкаргы бул мийнети 1814-жылы жазылып «Исланд тилинин пайда болыуы ямаса ески арка тили бойынша изертлеулер» деген атамада 1818-жылы жәрияланады. Расктын бул мийнети дат тилинде жазылғанлығы себепли Европа илимий жәмийетшилгине кешигинкиреп танылды. Раск бул мийнетинде гот (ол герман тиллерин аңлатыу ушын бул терминди қолланған.) тиллери менен фракий тиллериниң (латын хэм грек тиллерин аңлатыу ушын бул терминди қолланған) туўысканлығын дәлиледи.

Ол шығыс хинд-европа тиллерин үйрениу мәксетинде Индияға сапар етеди. Жол бойы Петербург, Москва, Кавказ хэм Иранда болады. Ол Индияда еки жыл жасайды. Дәслеп Бомбейде мусылман дининдеги парсылар арасында, соң Цейлон атауларында буддистлер арасында жасайды. Индияда жасаған дәуиринде англис тилинде шығыс тиллери бойынша, өз уатанына келгеннен кейин зенд тили бойынша изертлеулерин жәриялайды.

Расмус Раск испан, итальян, фриз, ески англис, швед х.т.б. тиллер бойынша көп санлы грамматикалык мийнетлер жәриялады. Ол 25-тен аслам тилди билген. Тил билиминин раўажланыуында Р.Расктын қолланған изертлеу методикасы да қызығыушылық туўдырады. Бул исланд тилин туўысканлық дәрежесине қарай избе-изликте басқа тиллерге салыстырыу усылы болып есапланады.

Ол дәслеп исланд тилин аймаклық жактан жақын жайласқан грецланд, кельт, баск, фин тиллери менен салыстырып айырым сөзлерди есапламағанда бул тиллер ортасында туўысканлық қарым-қатнастын жоқ екенлигин айтады.

Буннан соң исланд тилин славян, латыш, литов тиллерине салыстырып, бул тиллердин хинд-европа тиллери семьясы қурылысындағы орнын көрсетеди. Онын жуўмағында автор, ески арка

(скандинавия) хәм гот тиллери бир шаканын путаклары болса, славян тиллери менен балтик тиллери-ески фракий шакасынан өсип шыккан,-деген жуўмакка келеди.

Тиллерди салыстырмалы үйрениў машкалалары туўралы автор өзиниң көз-карасларын билдирип, тиллердеги лексикалық сәйкесликлер жүдә исенимли бола бермейтуғынын айтады. Себеби хәр қандай сөз бир тилден екинши тилге өзлестирилиўи мүмкин. Сонлықтанда лексикалық сәйкесликлер тийкарында тиллердиң генетикалық келип шығыўын толық мәнисинде дәлиллеў қыйыншылық туўдырады. Ал тиллердиң туўысканлығын дәлиллейтуғын тийкарғы көрсеткиш, фонетика-грамматикалық сәйкесликлер болып табылады, - деп жуўмақ жасайды.

§ 20. ЯКОБ ГРИММ

Якоб Гримм (1785-1865)-көрнекли немис илимпазы, салыстырмалы -тарийхый методтың тийкарын салыўшылардың бири, герман тиллериниң биринши салыстырмалы грамматикасының авторы.

Ол Германияның Ганаў қаласында туўылған. Дәслеп Кассел қаласындағы лицейде, соң Марбург университетиниң юридика факультетинде оқыған. Биракта Якоб Гриммниң филологияға қызығыўшылығы күшли болғанлығы себепли өзиниң өмирин тил хәм әдебиятқа бағышлады. 1830-жылы Геттинген университетиниң немис тили хәм әдебияты кафедрасының баслығы болып тайынланады. 1840-жылы Бермен университети профессоры лаўазымына сайланады. Якоб Гриммниң барлық дәретиўшилиқ хызмети туўыскан иниси Вильгельм Гримм (1786-1859) менен тығыз байланыслы. Олар лицейде хәм университетте бирге оқыды. 1813-1816-жыллары «Altdutsche Walder» журналын шығарды. Бул журналда ески немис аўыллары, тарийхы хәм авторлар жыйнаған немис фольклорының үлгилери жәрияланды. Олар бирликте немис тилиниң сөзлигин таярлады. Хәзирге шекем дүнья әдебиятында «Туўыскан Гримм ертеклери» кеннен мәлим.

Я. Гримм орта әсирлердеги жазба естеликлер бойынша изертлеў жумысларын алып барды. 1811-жылы жазылған «Ески немис майстерзанги хаққында» мийнетинде ески немис әдебиятын дәуирлестирди. 1834-жылы «Rein scharf Tuchs» китабын жәриялады, онда Я. Гриммниң романтизм ағымы тәсириндеги көз-караслары сәўлеленген.

Төрт томлық «Немис грамматикасы» мийнети Я. Гриммниң тил билими тарийхындағы ең тийкарғы мийнети есапланады.¹ Оның I томы фонетиканы изертлеўге арналып 1819-жылы, морфологияны изертлейтуғын II томы 1822-жылы, сөз жасалыўды изертлейтуғын III томы 1831-жылы, синтаксис мәселелерин сөз ететуғын IV томы 1837-жылы жәрияланған. Ф. Бопптан өзгешелиги Я. Гримм фонетика хәм синтаксис мәселелерин терең изертлейди.

Якоб Гриммниң «Немис грамматикасы» мийнетиниң жәрияланыўы тиллерди салыстырмалы изертлеў теориясы хәм әмелиятына күшли тәсир жасады. Ол өзине шекемги универсаль, логикалық грамматизм хәм басқа да XVIII әсирдеги лингвистлерге салыстырғанда жаңа методты колланды. Хәтте өзи менен қатар жасаған Ф. Бопп, Р. Раск санскрит, ески грек хәм латын жазба естеликлерине хәзирги тиллерди салыстырмалы изертлеген болса, Якоб Гримм тек хәзирги тиллерди, онда да герман тиллери хәм оның диалектлери материалларын салыстырмалы бағдарда үйренди.

Ол былай жазады: «Әдетте грек хәм латын жазба естеликлеринде жумсалған сөзлер хәм грамматикалық формаларды идеалластырып оларға хәўесимиз келеди. Негизинде немис халқының аўызеки сөйлеў тили хәм диалектлери материалларын теренирек изертлеў арқалы бул сөз хәм грамматикалық формаларды оннан табыў мүмкин».

Солай етип, немис романтизмниң үекили Якоб Гримм конкрет тиллик материаллар тийкарында Ф. Шлегельдиң теориялық көз-карасларына қосылады. Якоб Гриммниң өз миллети хәм миллий тилиниң тарийхына қызығыўшылығы күшли, оны романтизм руўхында баянлайды.

Я. Гримм адамзат тилиниң пайда болыўы хәм раўажланыўы мәселесине өзиниң көз-карасын билдирип, оның тийкарғы үш басқышын көрсетеди:

Биринши басқышка-түбир хәм дөрени сөзлердиң пайда болыў хәм қалипlesiўи, сөзлердиң еркин дизбекlesiўи, көп сөзлилик хәм музыкалылық тән; екинши басқыш-флексианың раўажланған дәуири, тилдиң поэтикалық жетилисиўи; үшінши басқыш ой-пикирдиң айқынылығына яғный аналитикаға умтылыў басқышы. Автордың пикиринше, екинши басқыштағы тиллерге санскрит, зенд, ески грек тиллери киреди. Үшінши басқыштағы тиллерге хәзирги инглиз, хинд, парсы, жана грек, роман хәм герман тиллерин

¹ Grimm J., Deutsche Grammatik. Bd. I-IV. -Göttingen., 1819-1837.

киргизеди. Келешекте аналитикалык кўрылыска ийе англиз тилинин жер жүзине кең таркалатугынын алдын ала сезе билди. Грамматикалык формаларды салыстырыу хэм олар арасындагы генетикалык туўысканлыкты дәлиллеуге умтылған Ф. Бопптан Гриммнин өзгешелиги, ол сеслик өзгерислерге тийкарғы дыккатты аўдарды. Бул әсиресе аблаут кубылысы, яғный түбир морфемадағы даўыссыз сеслердин алмасыу кубылысына байланыслы билдирген пикирлеринде көринеди. Я. Гриммнин пикиринше, аблаут-немис тилинин грамматикалык курылысынын тийкарын курайды, ишки сөз жасалыу-деп атап көрсетеди. «Аблаут-немис тили руўхын сәўлелендириуши форма». Онын көрсетиуинше, аблаут немис хэм баска да герман тиллерин хәрекетке келтириуши күши.

Якоб Гриммге шекем даўыссызлардын алмасып колланыуын (аблаутты) XVIII әсирде голланд илимпазы Ламберт те Кате де көрсеткен еди. Ол өзиниң 1723-жылы жәрияланған «Төменги немис тилин үйрениуе кирисиу» мийнетинде герман тилери курылысында түбир морфемада даўыссыз сеслердин өзгериу кубылысын бириншилерден болып атап өтеди. Ол ески герман тилери-готт, немис, англосаксон, исланд тиллериндеги фейил сөзлердин курылысындагы сеслердин алмасыуын үйрениди. Якоб Гримм 1851-жылы жәрияланған «Тилдин пайда болыуы хақкында» деген мийнетинде лингвистика менен ботаника, зоология бир-бирине салыстырылады. Тилдин раўажланыуы тәбияттын катан нызамларына бағынады, -деген пикирди билдиреди.

Якоб Гриммнин салыстырмалы-тарийхый тил билиминин раўажланыуындағы тийкарғы хызметлеринин бири сеслердин алмасып колланыу нызамлылыктарын аныклауы болып табылады. Ол өз дәўириндеги тил билими теориясынын раўажланыуына үлкен үлес косты, лингвистлердин кейинги аўладаларынын кәлиплесиуине тәсир жасады. Онын илимий дәретиушилик хызметинин әхмийетли тәрәплеринин бири-аўызеки сөйлеу тиллери, диалектлик материалларды изертлеу тийкарында хәр бир миллий тиллердин изертлениуине түрти жасады.

§ 21. АЛЕКСАНДР ХРИСТОФОРОВИЧ ВОСТОКОВ

Россияда салыстырмалы-тарийхый славян тил билиминин кәлиплесиуинде орыс академигн А.Х. Востоковтын (1781-1864) мийнетлери белгили орынды ийелейди.

А.Х. Востоков (Остеннек) Эзел атауында Аренсбургте туўылды. 1787-жылы Петербургтағы Кадет корпусына оқыуға киреди. 1794-жылдан баслап Көркем өнер академиясында оқыуын даўам етеди. Ол жаслайынан сөз өнерине кызыксынады. Орыс халык қосықлары, накыл-макалларын жыйнады. «Накыл-макаллар жыйнағын» (1865, СПб), «Орыслардын қосық курылысы бойынша тәжирийбелер» (1817) мийнетлерин жәриялады. Орыс халык сөйлемлерин үйрениди, орыс тилинин этимологиялык сөзлиги үстинде көп жыллар мийнет етти. Санкт-Петербургта Императордын китапханасында қол жазбалар бөлими баслығынын жәрдемшиси болып жұмыс ислеуи оған ески славян қол жазбаларын терең үйрениу мүмкиншилигин бередиди.

А.Х. Востоковтын тийкарғы мийнетлери: «Рассуждение о славянском языке» (1820), «Русская грамматика» (1831), «Описание русских и славянских рукописей Румянцевского музея» (1842), «Издание Остромирова Евангелия» (1843), «Словарь церковно-славянского языка» (1858-1861), «Грамматика церковно-славянского языка» (1863). Бул грамматика 80 жасар илимпаздын соңғы мийнети еди. Востоковтын дәслепки изертлеуинен-ақ, онын тил билиминдеги жаңа ағым салыстырмалы-тарийхый тил билими ағымынын үәкили екенлиги көзге тасланады. Тиллердин туўысканлығын дәлиллеу ушын сөзлерди «биринши дәрежели сөзлер», «екинши дәрежели сөзлер» ге ажыратады. «Биринши дәрежели сөзлер» топарына атлық, келбетлик, санлық хэм алмасық сөзлерди киргизеди, екинши топарына фейил, көмекши сөзлер, таңлақ хэм еликлеуишлерди киргизеди. Онын дәслепки мийнетлеринде санскрит тили тилге де алынбаса, ал кейингилеринде Ф. Шлегел әсиресе Ф. Аделунгтын мийнетлери менен таныс екенлиги мәлим болады.

А.Х. Востоковтын «Славян тили туўралы пикир жүргизиу» мийнети онын илимий мийрасларынын ишинде белгили орынды ийелейди. Бул мийнетте славян тиллеринин грамматикалык курылысы салыстырмалы бағдарда үйренилип, славян тиллеринде биринши мәртебе салыстырмалы метод колланылған.

«Славян тили туўралы пикир жүргизиу» мийнети курылысы жағынан еки бөлимнен ибарат: 1) Пикир жүргизиу; 2) Аңлатпа; «Пикир жүргизиу» бөлимінде ширкеу славян тилинин раўажланыуынын тийкарғы үш басқышы бар екенлигин көрсетеди. Биринши басқыш-ески дәўир, IX-XIV әсирлер; екинши басқыш-XV-XVI әсирлер; үшінши басқыш-XVI әсирден кейин пайда болған жазба естеликлерди өз ишине алады. Әсиресе, үшінши басқышта баспадан шығарылған диний китаптарды кең түрде анализ жасады.

А.Х. Востоковтын бул мийнети хинд-европа тиллери семьясынын бир топарынын (славян топары) тарийхый фонетикасы бойынша жүргизилген илим изертлеу жумысы. Бул мийнети бир тәрөпинен славян хәм орыс тили тарийхын дәүирлестириу, ески орыс тилинин ширкеу славян, поляк хәм славян тиллерине катнасына байланыслы жасаған илимий жуумаклары менен бахалы болса, екинши тәрөптен тууыскан тиллерди аныклауы менен кунлы.

А.Х. Востоков көп санлы шәкиртлер таярлады. Олардын ишинде П. Шафарик, В. Копитар, Ф. Миклошич (1813-1891, Вена университети профессоры) ажыралып турады. Павел Иосиф Шафарик Востоковтын ең талантлы шәкирти болып, ол салыстырмалы-тарийхый методты славян тиллери хәм әдебиятын үйрениуге колланды. Ол серб хәм чех тиллерин изертлеу объекти етип алды. Шафариктин чех тили грамматикасынын тәсиринде 1863-жылы А. Малецкийдин поляк тили грамматикасы, 1856-жылы М. Гатталдын славян тили грамматикасы, 1864-жылы Х.Даниличтин серб тили грамматикасы, Ф.И. Буслаевтын 1858-жылы орыс тили грамматикасы бойынша мийнетлери пайда болды.

§ 22. XIX ӘСИР ОРТАСЫНДАҒЫ САЛЫСТЫРМАЛЫ-ТАРИЙХЫЙ ТИЛ БИЛИМИ

XIX әсирдин ортасында илимпазлар өзлеринин изертлеу жумысларын салыстырмалы-тарийхый методологияны және де теренлестириу, илимий машкалалар шенберин кенейтиу, изертлеу усылларын және де жетилистириуге бағдарлады.

Бул дәүирде сонғылыгында тил билиминдеги белгили бир ағымларға тийкар салған А. Ф. Потт, Г. Курциус, А. Кун, Т. Бенфей, Шлейхер, И. Шмидт х.т.б. илимпазлар изертлеу жумысларын алып барды.

Олар бириншиден, хинд-европа тиллериндеги сөз өзгертиуши аффикслердин, әсиресе, фейиллердин бет-сан категориясындағы косымталар арасындағы уксаслыкларды аныклау, екиншиден, сөзлик курамдағы ортак сөзлерди аныклау, үшіншиден, бул тиллердин сеслик системасындағы сеслик сәйкесликлерди изертлеуге умтылды.

Август Фридрих Потт (1802-1887) өзинин изертлеулерди аркалы илимий этимологияға тийкар салды. Ол илимпазлар арасында бириншилерден болып өз-ара тууыскан тиллер хәм тил бирликлери арасындағы сеслик сәйкесликлерди терен изертлеу зәрүрлигин билдирди. Тууыскан тиллердеги сөзлердин сеслик курылысын қатан

хәм терен билмей турып этимологиялык изертлеулер алып барыу мүмкин емеслигин көрсетти. Егерде бул жағдайлар есапка алынбай этимологиялык изертлеулер жүргизилсе, онда ол хеш қандай дәлиллеу күшине ийе емес, тек өткир пикирлилик тарауындағы шынығыу болып қалады, -деп атап өтті. Сеслик нызамлар-дегенде Потт-тилдин сеслик курамынын физиологиясынан келип шығатуғын нызамларды нәзерде тутады. Тил билиминде XX әсирдин басында пайда болған жас грамматистлер ағымы А. Ф. Потты өзлеринин тәлийматының ирге тасын қалаушы сыпатында атап өтеди. 1833-1836-жыллары жәрияланған еки томлык «Этимологическая исследования в области индоевропейских языков, с упором на переход звуков в санскрите, греческом, латинском, литовском и готском» мийнети ең тийкарғы мийнети болып табылады¹.

Георгий Курциус 1820-жылы Германияда тууылып, 1885-жылы қайтыс болған. Жас уақтынан баслап Ф. Бопп хәм В. Гумбольдттын идеялары менен қызыксынады хәм өзин олардын исин дауам еттириуши есаплайды. Г. Курциус салыстырмалы-тарийхый тил билиминин жетискенликлерин классикалык тиллер, әсиресе грек тилин изертлеуге колланыуға умтылды. Оның тийкарғы мийнети 1858-1862-жыллары Лейпцигте жәрияланған еки томлык «Грек этимологиясы тийкарлары» деп аталады.² Илимий әхмийети жағынан кунлы және бир мийнети 1873-1876-жыллары Лейпцигте еки том түрінде жәрияланды. Бул мийнет «Грек тилиндеги фейил» деп аталады.

Курциус өзинин бул еки мийнетинде де тилдин сеслик системасын терен изертлеуге умтылады. 1870-жылы Саксония короллиги илимий жәмийетинин тарийх-филология бөлиминде жасаған баянатында, «XIX әсирдин 40-жылларынан баслап тилшилердин жас әулады сеслик нызамлыклар, сәйкесликлер хәм олардын себеплерин қатан бақлауды өзлеринин тийкарғы лозунги сыпатында көтерип шықты», -деп тастыйықлады.

Курциус тил тарийхын аға-инили Август хәм Фридрих Шлегель менен В. Гумбольдт концепцияларына сәйкес еки дәүирге бөледі. Бириншиси, рауажланыу, өсиу дәуири, екиншиси, қартайыу хәм ескириу дәуири. Курциуста Ф. Бопқа салыстырғанда да тәбий илимлер терминологиясын тил билимине колланыу басым.

¹ Pott A.F. Etymologische Forschungen auf dem Gebiete der Indogermanischen Sprachen, mit besonderem Bezug auf die Lautumwandlung im Sanscrit, Griechischen, Lateinischen, Littauishem und Gothischen. Bd-1,2. Lemgo. 1833-1836

² Curtius G. Grundzüge der griechischen Etymologie. T.1-2, -Leipzig., 1858-1862.

А. Кун (1812-1881) тил билиминде еки ағымның тийкарын салыушы есапланады. Бириншиси-лингвистикалык палеонтология, екіншиси-салыстырмалы мифология. Соның менен бирге ол «Салыстырмалы тил билими журналы» ын шөлкемлестирди. («Zeitschrift Fur vergleichende Sprachog schund»). Ол тийкарынан ески тиллерди салыстырмалы-тарийхий бағдарда изертледі.

Т. Бенфей 1809-жылы тууылып, 1881-жылы қайтыс болған. Ол улыўма тил билими бойынша белгили кәниге, хиндтаныўшы, лингвистикалык палеонтология хәм салыстырмалы мифологияның тийкарын салыушылардың бири. Оның жумыслары грек тилинин грамматикасы, лексикасы хәм санскрит тиллерин изертлеўге арналған.

Солай етип, XIX әсирдин биринши ярымында салыстырмалы-тарийхий метод немис илимпазлары Ф. Бопп, Я. Гримм, даниялы Р. Раск, орыс илимпазы А. Востоковлардың мийнетлеринде пайда болды. Бул методтың пайда болыуы тил теориясы тараўында алып барылған көп санлы илимий-изертлеўлердин тәбийий жуўмағы болды.

IV БАП БОЙЫНША ӘДЕБИЯТЛАР

1. Алпатов В.М. История лингвистических учений. -М., 1998.
2. Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики. -М., 1975.
3. Булич С.К. Очерк истории языкознания в России. -СПб., 1904.
4. Буслаев Ф.И. Опыт исторической грамматики русского языка. -М., 1869.
5. Востоков А.Х. Русская грамматика. -СПб., 1831.
6. Востоков А.Х. Рассуждение о славянском языке. -СПб., 1865.
7. Гердер И.Г. Избранные сочинения. -Москва-Ленинград., 1959.
8. Звегинцев В.А. Очерки по истории языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. Часть I. -М., 1963.
9. Звегинцев В.А. История лингвистических учений: Средневековый Восток. -Л., 1981.
10. История лингвистических учений. Средневековая Европа// Отв.ред. А.В. Десницкая. -Л., 1985.
11. Кодухов В.И. Введение в языкознание. -М., 1979.
12. Кондрашов Н.А. История лингвистических учений. -М., 1975.
13. Лейбниц Г.В. Новые опыты о человеческом разуме. - М., 1936.
14. Лингвистический энциклопедический словарь. -М., 1990. (Статьи:

Европейская языковедческая традиция. Классификация языков. Логическое направление в языкознании. Сравнительно-историческое языкознание. Индоевропеистика. Морфологическая классификация языков).

15. Ломоносов М.В. Российская грамматика. -СПб., 1755.
16. Ломоносов М.В. О пользе книг церковных в российском языке. Т.VII. -М-Л., 1952.
17. Реформатский А.А. Введение в языкознание. -М., 1967.
18. Томсен В. История языковедения до конца XIX века. -М., 1938.
19. Шеллинг Ф. Система трансцендентального идеализма. -Л., 1936.
20. Benfey Th. Griechische Grammatik. Bd. I-II. -Berlin., 1839-1842.
21. Bopp F. Uber das Conjugations system der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen persischen und germanischen Sprachen. -Frank-furt am Main., 1816.
22. Bopp F. Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Zend, Armenischen, Griechischen, Lateinischen, Litauischen, Altslavischen, Gothischen und Deutschen. Bd. 1-3. - Berlin., 1833-1852.
23. Grimm J., Deutsche Grammatik. Bd. I-IV. -Göttingen., 1819-1837.
24. Curtius G. Grundzude der griechischen Etymologie. Т.1-2, -Leipzig., 1858-1862.
25. Herder J. G. Abhandlung uber den ursprung der Sprache. -Berlin., 1772.
26. Leibniz G. Dissertatio de Arte Combinatoria. -Lipsiae., 1666.
27. Pott A.F. Etymologische Forschungen auf dem Gebiete der Indogermanischen Sprachen, mit besonderem Bezug auf die Lautumwandlung im Sanscrit, Griechischen, Lateinischen, Littauischen und Gothischen. Bd-1,2. -Lemgo., 1833-1836
28. Rask R.K. Undersogelse om tet gamle Nordiske eller idlandske Sprogs Oprindelse. -Kjobenhavn., 1818.
29. Rask R. K. Uber das Alter und die Echtheit der Zend-Sprache und des Zend-Avesta und Herstellung des Zend-Alphabest, nebst einer Übersicht des gesamtten Sprachstammes. -Berlin., 1826.
30. Schlegel F. Uber die Spache und Wesheitder Indier. -Heidelberg., 1808.

У БАП. XIX ӘСІРДЕГИ ТИЛ ФИЛОСОФИЯСЫ

XIX әсирде тийкарынан хинд-европа тиллеринин салыстырмалы-тарийхий грамматикасын изертлеу менен бирге, тилдин антологиясын философиялык түсиндириу катар алып барылды.

Бул ағымнын тийкаргы ўәкиллери- И. Гердер, А. Шлегель, А.Шлейхер, В. Гумбольдт, Г. Штейнтал, А.А. Потеня, В. Вундт х.т.б. Олардын мийнетлеринде тилдин тәбияты хәм оның ойлауға катнасын аныклау, тилдин улыўма теориясын кәлиплестириу хәм тилдин раўажланыуы теориясының тийкаргы принциплерин ислеп шығу мәселелери изертленилди.

Тәбийий пәнлер тараўындағы соңғы ашылыўлардын нәтийжесинде XIX әсирдин 50-60-жыллары тил билиминде натурализм ағымы кәлиплесе баслады. Бул ағымнын көрнекли ўәкили-хинд-европа тиллеринин салыстырмалы-тарийхий грамматикасы бойынша фундаменталь мийнетлери менен кеннен белгили Август Шлейхер болды.

Бул мәселелерди изертлеуде В. Гумбольдттын орны айрықша болды. В. Гумбольдттын лингвистикалык концепциясы тил билими тарийхында жаңа дәўирди баслап берди. Ол тил билими тарийхында биринши рет тилдин ишки қурылысын сәўлелендиретуғын пүтин лингвистикалык системаны, тилди сол тилде сөйлеуши халықтың руўхий хәм мәдений өмири менен байланыслы халда үйрениу мәселесин көтерди.

Оның теориялык көз қараслары немис классикалык философиясына жақын болды. Гумбольдттын көркем өнер философиясына қызығыўшылығы оны Ф. Шеллинг пенен жақынластырады. В. Гумбольдт немис классикалык философиясындағы көркем-өнер хәм илим руўхий мәденияттын раўажланыуындағы избе-из басқышлары екенлиги туўралы идеяны басшылыққа алады хәм оның мийнетлеринде бул идея сезилип турады.

Ол көркем-өнер хәм илим адамзат дәретиўшилигинин түрлери екенлигин хәм олар адамзат дәретиўшилигинин айрықша түри болған тил аркалы өзинин реаллығына ийе болатуғынын анық түсинди.

Усы көз қарастан шыға отырып, В. Гумбольдт тилди жәмийетлик кубылыс хәм адамзаттын руўхий күшинин раўажланып барыушы дәретпеси сыпатында үйренетуғын тил теориясының тийкарын салды. Бул дәўирдеги тил билими де XVIII әсирдин соңғы шерегинде пайда болып XIX әсирдин басында Европа халықларының мәдений өмиринин барлық тараўларын өзинин ишине алған философиялык-тарийхий әлебий ағым романтизм ағымының тәсиринде болды.

Романтизм ағымы ўәкиллери тил танбаларының мәниси хәм функциональлык өзгешеликлери, хәр кыйлы танбалық системалар хәм олар арасындағы байланысларды изертлеуге үлкен дыққат аударды.

XIX әсирдин 60-жыллары идеялык хәм абсолют сана туўралы усы дәўирге шекемги илимий көз-қарасларға салыстырғанда, руўхий дүньяның индивидуаль-психологиялык механизмин изертлеуге қызығыўшылық күшейди. Сонлықтанда илимпазлардын изертлеу объекти улыўмалықтан индивидтин жеке психикалык хәрекетинин механизмин, яғный жеке руўхты изертлеуге бағдарланды.

Бул дәўирде тилди индивидуал-психикалык кубылыс сыпатында изертлеулер пайда бола баслады. Солай етип, тил билиминде психологиялык ағым пайда болады. Бул ағымның тәрәпдарлары хәр қандай тиллик анализдин тийкарында сөйлеуши индивидтин санасындағы психикалык процеслер турьуы тийис деп тастыйықлады. Илимий көз-қарас сыпатында кәлиплескен психологизм Г. Штейнталь, И. А. Бодуэн де Куртэнэ, А.А. Потеня киби илимпазлардын да концепцияларының ажыралмас бөлеги есапланады. А.А. Потеня В. Гумбольдттын көз-қарасларына критикалык қатнас жасай отырып тил хәм ойлау механизминин өз-ара тәсирин изертлеуди ўазыйпа етип қояды.

Психологиялык көз-қараслардын тәсири менен XX әсирдин басында тил билиминде жас грамматистлер ағымы кәлиплести, олар өздеринин мийнетлеринде натурализм ағымын қатты сынға алады.

§ 23. РОМАНТИЗМ АҒЫМЫ

Европада романтизм өз алдына идеологиялык ағым сыпатында пайда болды. Ф. Шеллингтин «Трансценденталь идеализм системасы» мийнети Германияда романтизм ағымының пайда болыуына алып келеди. И. Кант, Ф. Шиллер, И. Фихтенин философиялык концепцияларына тийкарланған Ф. Шеллингтин «Философия өнери» мийнетинде

романтизм ағымының тийкарғы көз-караслары баянланған еді. Германиядағы романтизм өткен дәуірди идеалластырды, ески дәуірдеги тәбият, диний исеним х.т.б. мәселелерди романтикалық көз-караста баянлады.

Тил билиминде романтизм ағымының көринислери салыстырмалы тил билиминин дәслепки баскышларында пайда болды, яғный хинд-европа тиллерин бир-бирине салыстырмалы үрениу тийкарында олар арасында уксаслык белгилер аныкланып барылды хәм бул тиллердин барлығының әйемги дәуірдеги әжайып бир деректен келип шыкқанлығын романтикалық руұхта баянлау түринде көринди.

Фридрих Шлегель, Август Шлегель, Якоб Гримм хәм баска да тилши илимпазлар мәденият тарийхы мәселелери менен кызыксынды. Олар әйемги дәуір мәдениятын терең үрениуға умтылды хәм сол дәуірлерди идеалластырып көрсетиуға хәрекет етти. Олар тил билиминдеги романтизм ағымының үәкиллери болды.

Романтизм ағымының үәкиллеринин бири-**Иоганн Готфрид Гердер** (1744-1803) болды. Ол белгили немис ойшылы, көркем-өнер изертлеушиси, жазыушы хәм лингвист болды. Оның әйемги дәуірдеги классикалық мәдениятка кызығыушылығы күшли болған. Тилди миллет, халыктын руұхының сәулелениуи деп есаплады. Ол өзинин «Тилдин пайда болыуы тууралы трактат» мийнетинде адамның сөйлеу тили өзинин ишки тәбийий талаптарын жүзеге асыруу куралы сыпатында адамзат пайда болғаннан берли бирге жасайды,- деген пикирди билдиреди.¹

Гердердин пикири бойынша, «дәслеп тил пайда болған, соң адамзат поэзияны дөреткен. Поэзия адамның руұхый рауажланыуы хәм өсиуинин көрсеткиши».

«Тил барлык адамзатты бириктириуши күш. Тил айырым халыкты, айырым миллетти баска барлык халыклар, миллетлер менен байланыстырады. Тилде жеке миллет хәм барлык адамзат жәмийетине тән белгилер сәулелениуин табады», - деп жазады.

Сондай-ак, Гердер тил адамның психикалық курылысының айрыкша бир өними сыпатында рауажланады, адамға тәбият тәрәпинен мийраска берилмейди, - деген пикирди билдиреди. Тилдин мәниси хәм пайда болыуы тууралы Гердердин билдирген пикирлери өзинен кейинги дәуірдеги философ, психолог хәм тилшилерге белгили дәрежеде тәсир жасады.

¹ Herder J.G. Abhandlung über den Ursprung der Sprache. -Berlin., 1772.

Фридрих Шлегель тийкарынан антик дәуірдеги әдебий мийрасларды изертлеуға умтылды. Ол өзинин «Филология тууралы» деген мийнетинде абстракт филологиядан әйемги дәуірди изертлеу туугын конкрет тәбийий филология өтиу зәрүрлигин айтады.¹

Өзинин «Грек хәм римлилердин поэзиясы тарийхы» мийнетинде хәр кандай филологиялык изертлеудин тийкары тарийх болыуы керек, оны изертлеуши филолог-тарийхшы философ болыуы керек, - деген пикирди билдиреди.

XIX әсирдин I ярымындағы салыстырмалы-тарийхий тил билиминин «тил билиминдеги философия дәуири» деп аталыуы да Ф. Шлегельдин усы көз-карасларының тәсиринде болды.

Ф. Шлегельдин 1808-жылы жәрияланған «Хиндлердин даналығы хәм тили тууралы» деген мийнети тил билиминде романтизм ағымының кәлиплесиуине күшли тәсир жасады². Бул мийнет тил билиминдеги романтизмнин манифести есапланып, оның тийкарында XIX әсирдин биринши ярымындағы көпшилик тилшилердин көз-караслары кәлиплести.

Романтиклердин ен жокары сыйынатуугын объекти өзинин тили хәм фольклоры аркалы өзгешеленип туратуугын халык, миллет болды.

Тууысқан Вильгельм хәм Якоб Гриммлер немис тили грамматикасын үрениу ушын фольклорлык естеликлердин тилин үрениуға умтылды.

1812-жылы жәрияланған В. Гумбольдттын «Басклардын жазыуы хәм поэзиясының үлгилери» деген макаласында романтизм идеяларының тәсири сезиледи. В. Гумбольдт бул мийнетинде, «тилдерди, оның тәбияты хәм руұхын изертлеу миллеттин, халыктын тәбияты хәм руұхын изертлеу ушын гилт болыуы керек», - деп жазады.

Улыума алғанда, тил билиминдеги романтизм ағымының үәкиллери, хинд-европа тиллери ушын ортақ ата тилди (праязык) табыу, кайта тиклеуға умтылады. Ата тилде сөйлеген халыктын, кәуимнин күн көриси, мәдениятты менен кызыксынады, оларды идеалластырады.

¹ Shlegel F., Zur Philologie. Sammtliche Werke. Bd. 15.-Wein., 1846.

² Schlegel F., Über die Sprache und Weisheit der Indier. Heidelberg., 1808.

§ 24. НАТУРАЛИЗМ АҒЫМЫ

Натурализм ағымы XIX әсир тил билиминің көрнекли ўәкиллеринің бири, Иен университети профессоры Август Шлейхердин (1821-1868) аты менен байланыслы. Ол улыўма тил билими бойынша жетик кәниге.

Бул илимпаздың дәретиўшилик хызмети илимий ой өрисиниң кеңлиги менен ажыралып турады.

Оның 1852-жылы жәрияланған «Ширкеў славян тилиниң морфологиясы» мийнетинде балтик хәм славян тиллериниң салыстырмалы грамматикасы бойынша изертлеўлери берилген. 1855-1857-жыллары «Литов тилин үйрениў бойынша қолланба» мийнети дәретилди. 1861-жылы тил билиминің буннан кейинги раўажланыўына үлкен тәсир жасаған «Хинд-европа тиллериниң салыстырмалы грамматикасы компендийи» мийнети жәрияланды¹.

Бул мийнетинде автор бай тиллик материаллар тийкарында хинд-европа ата тилин (паязык) тиклеўге умтылады. Фонетикалық изертлеўлер бул мийнеттиң үштен бир бөлимин алады. Автор ата тилде 9 даўыслы, 15 даўыссыз, улыўма 24 сес қолланған деп көрсетеди. Бул жуўмакка хәзирги хинд-европа тиллериндеги даўыслы хәм даўыссыз сеслерди бир-бирине салыстырыў хәм оны санскрит тилине салыстырмалы изертлеў тийкарында келеди.

Август Шлейхердин натуралистлик көз қарасларының улыўма теориялық бағдарлары оның 1860-жылы жәрияланған «Немис тили» мийнетинде берилген. Август Шлейхердин жетилискен натуралистлик көз-қараслары оның соңғы еки мийнетинде баянланған. Оның бири 1863-жылы жәрияланған «Дарвин теориясы хәм тил туўралы илим» мийнети, екиншиси 1865-жылы жәрияланған «Адамзаттың тәбийий тарийхы ушын тилдиң әхмийети» мийнетлери болып табылады.

Бул мийнетлерде кейинги дәўирдеги тилшилердиң тартысларына себепши болған фонетикалық ызам туўралы, аналогия туўралы, тилдиң системалық характери туўралы пикирлери, тиллерди Шарлз Дарвинниң эволюциялық тәлийматына байланыслы үйрениў бойынша усыныслары сәўделениўин тапты. Салыстырмалы-тарийхий тил билиминің дәслепки баскышында хинд-европа тиллериниң туўыскан тиллер екенлиги, олардың бир деректен келип шыққанлығы

¹ Schleicher A. Die Formenlehre der Kirchenslavischen Sprache. – Bonn., 1852; Handbuch der Litauischen Sprache I-II. – Praga., 1856-1857.

илимпазлар тәрәпинен анықланды. Бул тиллердиң туўысканлығы енди гүман туўдырмайды, бирақ қайсы деректиң тийкарында хинд-европа тиллери пайда болды деген мәселеде илимпазлардың пикирлери хәр қыйлы болды. XVIII әсирде Ульям Джоунз санскрит, грек хәм латын тиллери ортақ бир деректен пайда болған деген пикирди билдирип еди. Ф. Бопп дәслеп санскрит тилинен пайда болған тил туўралы пикир айтса, кейинги мийнетлеринде санскрит тилиниң әййемгилигин хәм оның басқа тиллерге тәсирин жүдә жоқары көтермелеп жибермеў ушын санскрит тили менен туўыскан болған қандай да бир басқа тил туўралы пикирлерин билдирди. Ф. Шлегель санскрит тили дәслеп пайда болды, ал басқа хинд-европа тиллери соның тийкарында қәлиплести, – деп есаплады.

Август Шлейхердин дәўирине шекем-ак бир қанша илимпазлар Ф.Шлегельдин бул пикирин бийқарлады. А. Шлейхер философиялық көз-қараслар кең, тәбийий пәнлерге қызығыўшылығы күшли, хәр тәрәплеме раўажланған илимпаз болғанлықтан тил билимин тәбийий илимлерге байланыслы изертлеўге хәрекет етти. Ол тәбийий пәнлердеги, әсиресе биологиядағы организмниң ишки бөлеклери, қурылысын изертлейтуғын морфологиялық тәлийматты тил билимине қолланып, сөздиң сыртқы формалық белгилери жәмленген грамматикалық формалар туўралы тәлийматты пайда етти. А.Шлейхер бул тиллик формаларды эволюциялық раўажланыў бағдарында үйрениўге умтылады.

Солай етип, ол тәбийий дүньяда өмир сүретуғын, адамның еркинен тысқары өзиниң объектив ызамлары менен раўажланатуғын философиялық «тәбийий организм» концепциясын тил билимине қолланады. Ол айырым бир тил ямаса тил семьяларын анализлеўде де оған системалы қатнас жасаўдың зәрүрлигин көрсетеди.

Тилдиң сеслик ызамлықлары, морфологиялық қурылысының өзгешелиги хәм оған системалы қатнас жасаўдың зәрүрлиги А.Шлейхерге тиллердиң келип шығыўы туўралы классификациясын пайда етиўине алып келди. Шлейхердин тиллердиң пайда болыўы туўралы классификациясы бойынша хинд-европа тиллери бир ата тилдиң (паязык) тийкарында пайда болған. Оннан соң тил семьяларына хәм шақапшаларына ажыратылған. А. Шлейхер өзиниң «Хинд-европа тиллериниң салыстырмалы грамматикасы» мийнетинде хинд-европа тиллериниң туўысканлығын көрсетиўши классификацияны береді.¹

¹ Schleicher A. Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. – Weimar, 1861-1862.

А. Шлейхер тилди тәбийий дүньядағы басқа да тири организмлер сыяклы тәбийий организм есаплады. Хызмети хәм раўажланыўы бойынша тил тәбияттын ыызамларына бағынады,- деп көрсетеди. Оның пикиринше, тил де биологиялық кубылыс, туўылады, раўажланады, өледі. Сонлықтанда тилди изертлеўде тәбият ыызамларын басшылыққа алыў керек, -дейди. Тилдеги өзгерислер адамлардан ғәрезсиз болады, сонлықтанда тилди биологиялық организмлер қатарына жатқарыў керек, -деп есаплайды.

А. Шлейхер хинд-европа тиллери семьясының генетикалық классификациясын жасаған дәслепки лингвистлердің бири. Ол дүнья жүзиндеги хәмме тиллер ушын ортақ-бир ата тилди (праязык) қайта тиклеў мүмкин емеслигин билдирди. Ол Ф. Шлегельдің хинд-европа тиллериниң хәммеси санскрит тилинен келип шыққанлығы туўралы пикирин бийкарлады.

А. Шлейхер өзи ислеп шыққан хинд-европа тиллериниң генетикалық классификациясына исенгенлиги соншели хинд-европа ата тилинде «Қойлар хәм атлар» деген бир тымсалды да жазды.

Тил билиминдеги А. Шлейхер тийкарын салған натурализм ағымының тийкарғы теориялық кемшиликлериниң бири ол тилдің жәмийетлик кубылыс екенлигин тән алмағаны хәм оның бәрқулла раўажланыўда болатуғынын, адамзат жәмийетиниң раўажланыў ыызамларына байланыслы екенлигин тән алмаўы болып табылады. А.Шлейхердің биологиялық концепциясы оның шәкиртлери Мориц Рапптың 1840-жылы жәрияланған «Тил физиологиясы» хәм 1852-жылы жәрияланған «Салыстырмалы грамматика тәбийий илим сыпатында» деген мийнетлеринде даўам еттирилди.

Натурализм мектебиниң және бир уәкили - **Макс Мюллер**. Ол 1823-жылы туўылып, 1890-жылы қайтыс болған. Миллети бойынша немис, англис тили бойынша кәниге. Макс Мюллер де тил билими тәбийий илимлериниң бир тараўы деп түсинеди. Бирақ ол тил биологиялық организм деген пикирге қосылмайды. Тил биологиялық организм емес, ал ойлаўдың куралы, тил арқалы адамзат хайўанатлар дүньясынан ажыралып турады, -деп көрсетеди. Тилди адамлар күнделikli турмыста қолланса ғана ол жасайды, ал қолланыўдан қалса тилдің өлгени деп түсиндиреди. М. Мюллер тилдеги түрли кубылысларды тилдің раўажланыў тарийхы деп есапламайды, ал биологиялық организмдеги сыяклы жай өсиў деп көрсетеди. Макс Мюллер хинд-европа тиллериниң классификациясы бойынша пикир билдирип, хинд-европа тиллерин тийкарғы еки-азия хәм европа топарына бөлиў зәрүрлигин билдирди.

Август Шлейхер тийкарын салған натурализм ағымына критикалық көз қарасты немис илимпазы **Иоганн Шмидт** (1843-1901) бириншилерден болып билдирди. Ол өзиниң «Индогерман тиллери арасындағы туўысқанлық қатнастар туўралы» мийнетинде Шлейхер тәлийматындағы «хинд-европа ата тили» терминин сынға алады. Шмидт бир ата тил хаккындағы пикир илимий шынлыққа туўра келмейди, хакыйкатында ен дәслепки дәўирлерден баслап-ақ хинд-европа тиллик комплекси диалектлик бөлшеклерге бөлінген еди. Сонлықтанда, оның барлық элементлерин бир дәўирге жатқарыўға болмайды,-деген пикирди билдирди.

Усыған байланыслы И. Шмидт компаративистиканың тийкарғы ұазыйпасы ата тилди қайтадан тиклеўге умтылыў емес, ал айырым сөз хәм грамматикалық формаларды реконструкция жасаў болып табылады, -деп көрсетти.¹

Шмидттиң пикиринше, хинд-европа тиллерине Шлейхер сыяклы бир дарактын шақалары сыпатында емес, ал басы да ақыры да жоқ шеңбер тәризли өз-ара байланысқан бөлимлерден ибарат шынжыр сыпатында қараў керек. Мәселен, хинд-иран шеңбери тәрепинен қарағанда оған ең жақын шеңберлер-балтик хәм славян шеңбери, оннан кейин герман, кельт, итальян, грек шеңберине шекем барылады.

Ол географиялық орналасыўы жағынан бир-бирине жақын жайласқан тиллердің өз-ара ұқсаслығы аймақлық жақтан алыста жайласқан тиллерге салыстырған да көп. Усыған сәйкес хинд тиллеринен иран тиллери арқалы славян тиллерине, славян тиллеринен балтик тиллерине кем-кем толқын тәризли тилдің ағып өтиў кубылысы байқалады,-деп көрсетеди. Сонлықтанда славян тиллери балтик тиллерине салыстырғанда көбирек иран тиллериниң белгилерине ийе, ал иран тиллеринде өз гезегинде санскрит тилине салыстырғанда славян тиллери менен ортақ белгилери көп. Балтик-славян тиллери бир тәрептен герман тиллери менен, екінши тәрептен иран хәм хинд тиллери усындай тынымсыз байланыслар менен тығыз байланысқан.

Солай етип, балтик-славян тиллери герман хәм хинд-иран тиллери арасындағы аралық басқыш. «Оның дәлили,-деп көрсетеди Шмидт, мәселен, славян-балтик тиллериниң сөзлик қурамында немис тилиниң сөзлик қурамына салыстырғанда иран тиллериниң

¹ Schmidt J., Die Verwandtschafts verhältnisse der indogermanischen Sprachen.- Weimar., 1872.

элементлери төрт мәртебе көп, славян-балтик тиллеринде герман тиллеринин элементлери хинд-иран тиллерине салыстырғанда он есе көп».

Солай етип, Шмидт тил билиминде бир тилдин екінши тилге өсте акырын өтиў теориясына тийкар салады. Бул теория «толқын теориясы» деп аталады.

И. Шмидттин бул теориясының жетискенлик хәм кемшилик тәрәпи бар. Оның тийкарғы жетискенлиги- А. Шлейхердин хинд-европа тиллери бойынша классификациясын абсолютлестириўден бас тартыўы, жаңа тиллердин пайда болыўы хәм тарқалыўы ызығалықларын анықлаўы болды. Кемшилиги-коңсылас тиллердин өз-ара тәсирин жүдә бөрттирип көрсетиўи болып табылады. Тиллердин өз-ара тәсирин анықлаўда тек туўысқан тиллерди нәзерде тутады, ал туўысқан болмаған тиллердин бир-бирине тәсири дыққаттан шетте қалады. Солай болса да, Иоганн Шмидттин «толқын теориясы» өзинен кейинги дәўирдеги лингвистикалық ағымларға белгили дәрежеде тәсирин тийгизди. Соңғы дәўирлерде ареал лингвистиканы изертлеўши неолингвистлер ағымы, «Сөзлер хәм затлар» мектебинин басшысы Г. Шухардт бул теорияны белгили дәрежеде басшылыққа алды.

Шмидттин «толқын теориясы» кейин ала жас грамматистлер тәрәпинен көп мәртебе сынға ушырады. Жас грамматистлер ағымы ўәкили Август Лескин Шмидтти сынға ала отырып, оның концепциясының Август Шлейхер концепциясы менен тиккелей карама-қарсы емес екенлигин дәлиллеўге умтылды.

Лескин өзинин 1876-жылы Лейпциг қаласында жәрияланған «Славян-литов хәм герман тиллериндеги сепликлер ҳаққында» деген мийнетинде, «дарак» теориясы (А. Шлейхер) менен «толқын» теориясын (И. Шмидт) келисимге келтириўге болады, себеби дәслебинде үзликсиз өтиўши байланыс өмир сүрген, ал кейин ала шақаларға бөлиниў процесин болған, -деп тастыйықлайды.¹ Лескиннин пикиринше, Шлейхер хәм Шмидт теориялары арасында принципаль карама-қарсылық жоқ, олар хинд-европалылардын тарийхына екеўи еки тәрәпинен қарайды. Биреўи-айырым кәўимлердин көшип қоныўы нәтийжесинде олардын тилинин өз алдына раўажланыўын билдирсе (Шлейхер), екіншиси-аймақлардын кем-кем кеңейип барыў процесин көрсетеди (Шмидт).

¹ Leskien A. Deklination im Slavisch-Litauischen und Germanischen. - Leipzig, 1876.

§ 25. УЛЫҰМА ТИЛ БИЛИМИ КОНЦЕПЦИЯСЫНЫҢ ҚӘЛИПЛЕСИҰИ. В. ГУМБОЛЬДТ

Вильгельм фон Гумбольдт өзине шекемги бай лингвистикалық материалларды, илимий жаналықларды улыўмаластырып лингвистика илиминин философиялық негизин салған талантлы тилши илимпаз, мәмлекетлик искер болды.

В. Гумбольдт 1767-жылы немис дворянини шаңарағында туўылған, 1835-жылы қайтыс болады. 1787-жылы Франкфурт университетинин юриспруденция кәнигелигине оқыўға киреди, екінши курста Геттингем университетинин филология факультетине өзгертеди. Генрих Гейненин тарийх хәм әдебиат тарийхы бойынша лекцияларын тыңлайды. Геттингем университетинде талантлы немис шайыры Ф. Шиллер менен танысады. Ф. Шиллердин эстетикалық тәлийматы оған күшли тәсир етеди. Эстетика проблемаларына қызығыўшылық И. Кант хәм Ф. Шеллинг философиясын үйрениўине тәсир етеди. Буннан соң В. Гумбольдттын тил билимине қызығыўшылығы күшейеди. В. Гумбольдттын 1792-жылы жәрияланған биринши илимий жумысы «Мәмлекеттин ҳуқықый шеғарасы туўралы» деп аталады. 1799-жылы басқ тили бойынша изертлеў жүргизип, бир неше тиллерди философиялық тийкарда салыстырмалы сөз етеди. В. Гумбольдтқа оның жигит ағасы, табияттаныўшы хәм географ Александр америка индеецлеринин тили бойынша көплеген материаллар алып келип береді. Оның лингвистикалық қызығыўшылығы шеңбери кем-кем кеңейип барады.

Ол 1801-1810-жыллары мәмлекетлик хызметте билимлендириў департаменти директоры лаўазымында иследи. Хәзирги ўақыттағы Гумбольдт атындағы Берлин университетинин 1810-жылы ашылыўында хызмети мол.

1810-1819-жыллары дипломатиялық хызметте болып, дем алысқа шыққаннан соң өзин илимге бағышлады.

1820-жылы Берлин Илимлер Академиясында «Хәр қыйлы раўажланыў басқышларындағы тиллерди салыстырмалы изертлеў ҳаққында» деген темада баянат жасады. Бул баянатында тил билими тараўындағы өзинин илимий-изертлеў жумысларының бағдарламасын баянлайды, лингвистикалық машқалаларын қәлиплестиреди, тил ҳаққындағы билимнин мәксети хәм шеғараларын тийкарлайды. Буннан соң 1824-жылы жәрияланған «Грамматикалық

формалардың пайда болуы хәм онын идеялардың раўажланыуына тәсири» мийнетинде санскрит тили бойынша өзиниң изертлеулерин жуўмакластырды.

В. Гумбольдттын тилдин пайда болуы, раўажланыуы, хызмети туўралы көз қараслары 1827-жылы жәрияланған «Грамматикалық формалардың тәбияты хәм қытай тили туўралы» мийнетинде берилди. 1829-1831-жыллары ол Суматрадан Пасхи атауларына, Жаңа Зеландиядан Сандвич атауларына шекемги аралықтағы жасаған халықлар хәм олардың тиллерин терең үйрениу нәтийжесинде бул тиллер хинд тиллери менен америка тиллери арасындағы байланыстырыушы буўын деген жуўмаққа келеди.

В. Гумбольдт өзиниң дәслепки мийнетлеринен баслап лингвистикалық мәселелерди философия менен тығыз байланыста шешиуге умтылды. Онын бул идеялары автор қайтыс болғаннан кейин 1836-1839-жыллары жәрияланған «Ява атауындағы Кави тили туўралы» деген III томлық мийнетинде айқын көзге тасланады.¹ Бул мийнеттин кирисиу мақаласы «Адамзат тилиниң көп түрлилиги хәм онын халықтың руўхый раўажланыуына тәсири» деп аталады. Бул мақала В. Гумбольдттын тил философиясын өзинде сәўлелендирген онын тийкарғы мийнети есапланады.

В. Гумбольдттын философиялық көз-қарасы Имманиуэл Канттын критикалық философиясы тәсиринде қәлиплескен. И. Канттын «Критикалық философия» сы тийкарынан үш трактатында баянланған: Бириншиси, 1781-жылы жәрияланған «Таза сананы критикалау» мийнетинде, екиншиси 1788-жылы жәрияланған «Әмелий сананы критикалау» мийнетинде, үшіншиси «Пикир жүргизиу қәбилетин критикалау», - деп аталады. И. Кант өзиниң биринши мийнетинде-билиу теориясын, екинши мийнетинде-этика, үшінши мийнетинде-эстетика хәм тәбияттың бир пүтинлиги туўралы тәлийматын баянлайды. Кант билиудин үш түри бар екенлигин айтады: 1) Сезиу, 2) пикирлеу, 3) сана.

И. Канттын сананың материаллық тәбияттан ғәрезсиз категория екенлиги туўралы пикирине тийкарланып В. Гумбольдт тилдеги хәр қыйлы фактлер түсиник хәм пикир жүргизиулер аркалы айырым тиллердин бирлигин хәм улыўма адамзат тилиниң ортак екенлигин анықлауға умтылады.

¹ Humboldt W. Über die Kawi-Sprache auf der Insel Java. Bd. I-III. – Berlin., 1836-1839.

Сол дәўирдеги философиялық ой-пикирлерге Канттын таза санадағы карама-қарсылықлар-антиномия туўралы тәлийматы үлкен тәсир жасайды. В. Гумбольдт Канттын антиномия туўралы тәлийматын тил билимине қолланыуға хәрекет етеди. Ол да Кант сыяқлы «сана материаллық тәбияттан ғәрезсиз өз нызамлары менен раўажланады», - деп есаплайды. Усы көз қарасты тилге байланыслы қолланып, тил руўхый халаттың нызамлары тийкарында раўажланады, - деп жазады. Соның менен бирге ол тилди ойлау қуралы сыпатында бақалайды. Ол өз мийнетлеринде бир неше мәртебе, «тил-бул хәрекеттин нәтийжеси емес, ал-хәрекет», - деп атап көрсетеди.

В. Гумбольдт тилдин коммуниативлик хызмети хәм онын сеслик тәрепине үлкен дыққат аударады: «Сөздин қурылысында бәрхама еки бирлик-сес хәм түсиник бирлиги болады».

Онын пикиринше, тилде халықтың руўхый дүньясы сәўлелениуин табады. Бул жағдай тилдин оны қолланыушы индивид пенен қоршаған объектив дүнья ортасында болуына байланыслы жүзеге келеди. Басқа халықтың руўхый дүньясын билиу ушын сол халықтың тилин үйрениу зәрүр, - дейди. В. Гумбольдт таяр логикалық кестелер тийкарында конкрет тиллерди изертлеуге болады деп есаплайтуғын дедуктивли-улыўма грамматикалық (универсаль грамматика) көз қарасларға қарсы шықты. Онын орнына керисинше индуктив грамматика тийкарында, яғный конкрет тиллик фактлер тийкарында жеккеликтен улыўмалыққа қарай изертлеуди усинды. Айырым-айырым тиллердин материалларын изертлеу тийкарында улыўма адамзат тилине ортак кубылысларды анықлауды усинды.

§ 26. ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АҒЫМ. Г. ШТЕЙНТАЛЬ

Психологиялық ағым XIX әсирдин 50-жылларынан баслап тил билиминин айрықша тарауы сыпатында қәлиплести. Бул лингвистика менен психологияның арасында пайда болған жаңа ағым.

Психологиялық ағым сөйлеу хәрекетинде болатуғын хабар беру, хабарды қабыллау процесслеринин қалай иске асатуғынын изертлейди. Бул ағым XIX әсирдин орталарында В. Гумбольдттын тил философиясының тәсиринде пайда болды. Гумбольдттын психологизми-бул универсал бағдардағы улыўма адамзаттың сана, ойлау хәм руўх концепцияларына тийкарланады.

Психологиялық ағымның тийкарын салыушы Гейман Штейнталь (1823-1899) болып табылады. Ол Берлин университетинин профессоры.

XIX ғасырдағы тил философиясында, психологизм өз алдына халықлық психология концепциясы негизінде пайда болды. Штейнтальдың психологиялық концепциясы бір тәрептен логикалық грамматикалық тәліматқа (бул тәліматтың тийкарғы көз-қараслары К. Бенкердин 1841-жылы жәрияланған «Тил организми» мийнетінде сәулеленген), екінші тәрептен, Август Шлейхердин биологиялық натурализмине қарсы ағым сыпатында жүзеге келди. Штейнталь В. Гумбольдттың тил философиясын басшылыққа алған.

Көплеген илимий изертлеу жұмыстарының авторы болған Г. Штейнталь конкрет тилдерди ямаса лингвистикалық кубылыстар хәм фактлерди изертлеу менен емес, ал улыўма теориялық мәселелер менен шуғылланған. Оның психологиялық концепциясы төмендеги мийнетлеринде сәулеленген: «Тил философиясы бойынша В. Гумбольдттың мийнети» (1848), «Грамматика, логика хәм психология, олардың принципери хәм қарым-қатнасы» (1855), «Тил қурылысының баслы типлерине сыпатлама» (1860), «Психология хәм тил билимине кирисиў» (1881). Булардан басқа автордың «Тилдің пайда болыўы» (1888), «Грек хәм римлилерде тил билими тарийхы» (1891) х.т.б. мийнетлери жәрияланған.

Г. Штейнтальдың психологиялық концепциясы Герберттиң ассоциативли психологиясына тийкарланып, онда адамның сана-сезими, тили, ақыл-ойы психологияның ассимиляция, апперценция, ассоциация ызымлары менен басқарылатуғыны басшылыққа алынады.

Ол 1860-жылы Морис Лацарус пенен бирге психологиялық ағымның мәселелерин жәриялау үшін «Тил билими хәм этникалық психология» журналын шөлкемлестирди. Штейнталь хәм Лацарус тәрепинен ортаға қойылған халық психологиясына байланыслы мәселелер төмендегилер: Халықлық психологияның жеке индивидтиң психологиясына қатнасы, психологияның бөлиниўи, тәбият хәм руўх, антропология, этнология, тарийх, сиясат, тәбияттануўға қатнас, тарийхтың философиядан өзгешелиги, эмпирикалық сыпаттағы халық психологиясы-илим тараўы сыпатында деген мәселелер әтирапында болды.

§ 27. ВИЛЬГЕЛЬМ ВУНДТТЫҢ ТИЛ ФИЛОСОФИЯСЫ

В. Вундт (1832-1920)-көрнекли немис илимпазы, философ хәм психолог. Қәнигелиги бойынша врач, физиология хәм психология тараўлары бойынша жетик қәниге. 1885-жылдан Лейпциг

университетиниң философия бойынша профессоры. Оның илимий хәм педагогикалық хызмети усы оқыў орны менен тығыз байланыслы. Ол физиология, психология, философия, логика, тил билими, этика хәм дин бойынша көплеген мийнетлердин авторы.

В. Вундттың тил философиясы тийкарынан психология базасына қурылған. Вундттың пикиринше, философия сыяқлы психология да өз алдына илим болып табылады. Яғный хәр қандай илимий билиўдин эмпирикалық тийкары психикалық процесс есапланады.

Психикалық процесслерди изертлеўдин әхмийетин өзиниң 1889-жылы жәрияланған «Философия системасы» мийнетинде көрсетеди, ойлаўдың психологиялық тийкарлары проблемасына кең түрде тоқтайды.¹

В. Вундт 1878-жылы эксперименталь психология проблемаларын системалы изертлеу мәксетинде Лейпциг қаласында биринши мәртебе эксперименталь психология институтын шөлкемлестиреди. Бул институт сонғылығында барлық психологиялық лабораториялар ушын үлги хызметин атқарады.

Ол, сондай-ақ, «Философиялық изертлеу» («Philosophische Studien») деген атамадағы философиялық-психологиялық журналды шөлкемлестирди. Бул журнал Вундт тәрепинен 1883-1903 жыллары системалы түрде жәрияланды. 1905-1918-жыллары «Психология бойынша изертлеўлер» деген жаңа атамада шығып турды. В. Вундттың «Физиологиялық психология тийкарлары» деп аталатуғын классикалық мийнетинде, психологиялық эксперимент методикасы кең түрде баянланды.

«Курамалы психикалық процесслер,-деп жазады В. Вундт-сол халықтың тилинде, үрп-әдетинде, дини хәм көркем өнеринде объектив түрде из қалдырады. Мине булардың хәммеси-халық психологиясы деген илим тараўында изертлеуи тийис».

В. Вундт өзиниң 1888-жылы жәрияланған «Халық психологиясының жоллары хәм мәксети туўралы» деген мийнетинде психология менен тил билими арасындағы байланыс проблемасына қатнасын билдиреди.²

¹ Wundt W. System der Philosophie. Bd. I-II. - Leipzig, 1889.

² Wundt W. Volkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze Von Sprache. Bd. I-II. Die Sprache. 1900.

Ол 1900-жылы он томдук «Халыктар психологиясы. Тили, мифлери хэм үрп-әдетлеринин раўажланыў ыызамлары бойынша изертлеў» мийнетинин биринши бөлимин жәриялады. 1400 беттен ибарат дәслепки еки томы тилди изертлеўге арналып «Тил» деп аталады.¹ Биринши томы «Халык психологиясына кирисиў» деп аталады, ол бес баптан ибарат. I бабы «Кәрсетиўши хәрекетлер», II бабы «Хәрекетлер тили», III бабы «Тил сеслери», IV бабы «Сеслик өзгерислер»; V бабы «Сөз жасалыў» деп аталады.

Екинши томы төрт баптан ибарат I бабы «Сөз формалары», II бабы «Гәп», III бабы «Мәниниң өзгериўи», IV бабы «Тилдиң келип шығыўы» деп аталады.

В. Вундттын бул мийнетлери психологлар хэм тилшилерге белгили дәрежеде тәсир жасады. Ол социаллык психология системасын кәлиплестириў ушын өзинен алдыңғы Г. Штейнталь хэм М. Лацарус тәрәпинен билдирилген, «жеке психология халыклык психология менен толықтырыўы керек, олар екеўи улыўма психологияның бөлимлери» деген идеяға сүйенди. Штейнталь хэм Лацарусты халык психологиясы тәлийматының тийкарын салыўшылар сыпатында тән алған ҳалда, олардың илиминиң кемшилик тәрәплерин сынға алады. «Олар илимпаз сыпатында индивидуаль психология шеңберлеринен сыртқа шыға алмады» - деп жазады.

Вундттын пикиринше, «тилдиң раўажланыўы-бул психологиялык раўажланыў». «Тил-адамның психофизикалык хәрекетиниң жуўмағы». Вундттын тил философиясының тийкаргы концепциясы-тилди адамзат жәмийетиниң раўажланыў процесиндеги жәмәәтлик руўхий хәрекетлериниң баслы өними сыпатында бахалайды.

В. Вундттын лингвистикалык хэм психологиялык идеялары оның шәкирти психолог хэм тилши О. Дитрихка үлкен тәсир жасады. О. Дитрихтын 1903-1904-жыллары жәрияланған «Тил психологиясы тийкарлары» мийнетинде Вундттын тил философиясының тәсири айкын сезиледи.

§ 28. А. А. ПОТЕБНЯНЫҢ ТИЛ ФИЛОСОФИЯСЫ

Александр Афанасьевич Потебня (1835-1891)-орыс тили, поэзиясы хэм фольклоры, сондай-ақ улыўма тил билими бойынша көрнекли изертлеўши.

¹ Вунд В. Физиология языка.- СПб, 1868, 7-6.

А. Потебняның илимий-дәретиўшилик хызмети Харьков университетини менен тыгыз байланыслы. Ол Харьков университетин 1863-жылы питкерди хэм қалған өмириндеги барлық илимий изертлеў, педагогикалык жұмыслары усы оқыў орнында өтті. Ол өзинин эрудициясы, лингвистикалык ой-пикириниң кенлиги менен аудиторияға күшли тәсир жасайтуғын әжайып лектор болған. Александр Потебняның мектебинен соңғылығында Д. И. Овсяннико-Куликовский, А. В. Попов, Б. М. Ляпунов, М. А. Колосов, А. И. Соболевский киби талантлы шәкиртлер шықты.

Оған 1877-жылы «Орыс грамматикасы бойынша изертлеўлер» деген мийнетиниң I томы ушын Россия Илимлер Академиясының М. В. Ломоносов атындағы сыйлығы берилди.

Потебняның илимий мийрасларының ишинде улыўма лингвистикалык көз қараслары сәўлелениўин тапқан төмендеги мийнетлери айрықша орынды ийелейди. 1862-жылы жәрияланған «Ойлаў хэм тил» мийнети,¹ 1876-жылы жәрияланған «Орыс тилиндеги сеслердиң тарийхы мәселесине», 1894-жылы жәрияланған «Сөз өнери теориясы бойынша лекциялардан», төрт томлык «Орыс грамматикасы бойынша изертлеўлер» (1905) деген мийнетлери.

Ол тил философиясы, улыўма тил билими, морфология, фонетика, синтаксис, семасиология, диалектология, хинд-европа тиллериниң салыстырмалы-тарийхий грамматикасы хэм славян тиллери мәселеси менен қызыксынды. Сондай-ақ, Потебня поэтика, көркем шығарма тили, тил хэм көркем-өнердиң катнасы мәселелерин изертлеў менен шуғылланды.

Потебняның философиялык көз-қараслары немис классикалык философиясы И. Кант, И. Фихте, Ф. Шеллинг, Г. Гегель мийнетлери тийкарында кәлиплести. Сондай-ақ, В. Гумбольдт, Г. Штейнтальдың мийнетлери менен жақыннан таныс болады.

В. Гумбольдттын тил философиясы, әсиресе, оның илим хэм көркем өнерди адамзат санасының бир түри сыпатында қараўы, оны тил менен байланыслы изертлеў зәрүрлиги туўралы идеялары Потебняға үлкен тәсир жасайды. Потебня бул мәселелерди сол дәўирдеги тил билиминде үстемлик еткен философиялык психологизм көз қарасынан қабыллайды. Оған М. Лацарус пенен Г. Штейнтальдың этникалык психология туўралы теориялары да белгили дәрежеде тәсирин тийгизген.

¹ Потебня А.А. Мысль и язык.// -Журнал Министерства народного просвещения. Ч. XIII-XIV. -М., 1862.

А.А. Потебняның тил билими тарихындағы тийкаргы хызметі төмендегилерден ибарат болды: ол биринши гезекте тил философиясы менен қызыксынды, тилдің мәдений, мәдений-тарихый, психологиялық кубылыс екенлигин аныклауға умтылды, тил хәм ойлаудың, оларға мәдениеттың қарым-қатнасы мәселелерин изертледі.

Оның илимий-дөретиушилик хызметі еки дәуирге бөлинеди: биринши дәуири 1860-1865-жылларды өз ишине алады. Бул дәуирде ол В. Гумбольдт хәм Штейнтальдың тил теориясы бойынша философия-психологиялық идеяларын сын көз қарасында үйренип шықты. Усы дәуирде ол тил билиминде тийкарынан психолог хәм философ сыпатында көзге тасланады. Екинши дәуири 1865-1891-жылларды өз ишине алады. Потебня бул дәуирде орыс тилинің фонетика хәм грамматикасы, диалектологиясы бойынша изертлеулер жүргизди. Хинд-европа тил билимінің жетискенликлерине тийкарлана отырып славян тиллерин терең изертледі.

Потебняның илимий-дөретиушилик хызметин үйренип карағанымызда, оны қызыксындырған баслы мәселе-тил хәм ойлаудың өз-ара қатнасы мәселеси екенлигин аңлауға болады.

Ол «Ойлау хәм тил» мийнетинде, өзинің алдына индивидтин психикалық халатын адамның билиу процесинің объектив механизми сыпатында үйрениу ұазыйпасын қояды. Өзи ислеп шыққан кесте тийкарында поэзия хәм проза, көркем-өнер хәм илим теориясын қурады. Яғный бул жерде сөз илимий ойлау хәм көркем-өнер психологиясы проблемаларын үйрениу тууралы болады. Бул теорияның тийкары В. Гумбольдт тәрәпинен ислеп шығылған, кейин Г. Штейнталь тәрәпинен айырым өзгерислер менен рауажландырылған еди. Бирак бул теорияны тийкарлап дәлиллеген А.А. Потебня болды.

Ол «Ойлау хәм тил» мийнетинде «поэзия хәм проза, көркем-өнер хәм илим тил арқалы жүзеге асады», -деген В. Гумбольдт идеяларын дауам етти. «Билимди үйрениу тилдің түринен гәрәзли болады. Грамматикалық қурылыстың өзгеріуі менен пикирлеу қурылысы өзгереді». Потебняның пикиринше: «Тил таяр ой пикирди сәулелендириу қуралы емес, ал ой- пикирди пайда етеди»¹. Сонлықтанда ол тилге ойлаудың хәм билиудің тийкаргы усылы, ойды шөлкестіриуші хәрекет сыпатында қарайды.

¹ Потебня А.А. Мысль и язык. // -Журнал Министерства народного просвещения. Ч. XIII-XIV. -М., 1862.

Г. Штейнтальдың идеяларын дауам етип, ол, «тилдің барлық уақытта ойлау менен сәйкес келмейтуғынын көрсетеди». Мәселен, художник хәм хәр қандай музыканттың дөретиушилик ойлауы сөздің қатнасысыз әмелге асады. Жүдә қурамалы математикалық түсиниклер де шәртли танбалар арқалы орынланады, бирақта буған ерисиу басқышы тил арқалы жүзеге асады. Потебня тил хәм сөз арқалы жасайтуғын мифлер, әпсаналарды үйрениу жүдә әхмийетли, себеби олар адамларды бир жәмийетке бирлестиреди. Бир тилде сөйлеу адамларды бир-бирине жақынластыралы. Тилдің бирлиги диний, экономикалық хәм сиясий бирликке салыстырғанда анағурлым жақын, -деп жуумақ шығарады. Усы мәселеге байланыслы «Халықтың жасауының бирден-бир хеш нәрсе менен алмастырып болмайтуғын усылы тилинин бирлиги болып табылады», - деп жазады.¹

Улыуа жуумақластырып айтқанда, А. А. Потебняның философиялық-лингвистикалық көз қараслары В.Гумбольдт, М. Лацарус, Г. Штейнталь х.т.б. көрнекли илимпазлардың «адамның эволюциялық процесі менен бирге ойлаудың хәм тилдің рауажланыуы иске асады, олардың биринің рауажланыуы екиншисіз болыуы мүмкин емес. Сөз таяр ой-пикирди сәулелендириу қуралы емес, ол ойлауды қәлиплестириуші усыл болып табылады. Тил-бул ойдың өзи. Ойдың пайда болыуы тил менен органикалық байланыслы болады, ойлау тилден гәрәзли»-деген идеяларына тийкарланады.

Академик В.В. Виноградов оның илимий-дөретиушилик хызметине баха берип, «Орыс тил билими тарихында Потебня айрықша орынды ийелейди. Тилши-ойшыл сыпатында ол орыс тилин улыуа адамзатлық тил хәм ойлаудың эволюциясы менен тығыз байланыста изертледі», - деп атап көрсетеди.²

ХІХ ӘСІРДЕГІ ТІЛ ФИЛОСОФИЯСЫ БОЙЫНША ЖУЌМАҚЛАР

ХІХ әсирдегі тил теориясында тийкаргы орынды В.Гумбольдт тәрәпинен ислеп шығылған тил концепциясы орайлық орынды ийелейди. Бул концепциядағы Гумбольдттың тийкаргы идеясы- «тил массалық хәрекетлердің өними, соның менен бир уақытта хәрекет

¹ Потебня А.А. Мысль и язык. с. 222.

² Виноградов В.В., А.А. Потебня.- // Русский язык в школе, 1938, №5-6, с. 11.

болып табылады». Гумбольдт тилдин дөрелиу процесси, курылысын баянлауда феноменди, ягный хәрекетти баянлайды. Гумбольдттың тил онтологиясы тийкарында тил философиясына байланыслы бир канша идеялар пайда болды.

1) Дүнья тиллерин өз-өзинен рауажланатуғын тәбийий организм сыпатында түсиниу идеясы. Бул идея бойынша тилдин рауажланыуы кәлеген тәбийий организм сыяклы адамның еркинен тыс жасайды, - деп есаплайды. Бул Август Шлейхер тәлийматының филогенетикалык хәм онтогенетикалык аспектерин өз ишине алады.

2) Ойлаудың рауажланыуы тууралы түсиник. Бул идея бойынша ойлау тилдин хәрекетти нәтийжесинде пайда болады. Бул идея Г. Штейнталь, М. Лацарус, В. Вундт, А. Потебня мийнетлеринде сәуелениуин тапты.

XIX әсир тил билиминин ең баслы жетискенлиги бул тилдин ишки байланысларын анализлеу, ойлау менен тилдин байланысына тәсир жасайтуғын сырткы факторларды изертлеу болды.

У БАП БОЙЫНША ӘДЕБИЯТЛАР

1. Алпатов В.М. История лингвистических учений. -М., 1998.
2. Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики. -М., 1975.
3. Ахманова О.С. О психолингвистике. -М., 1957.
4. Березин Ф.М. История лингвистических учений. -М., 1975.
5. Булич С.К. Очерк истории языкознания в России. -СПб., 1904.
6. Богородицкий В.А. Лекции по общему языковедению. -Казань., 1907.
7. Виноградов В.В. А.А. Потебня. //»Русский язык в школе», 1938, №5-6.
8. Вунд В. Проблемы психологии народов. -М., 1912.
9. Вунд В. Физиология языка. -СПб., 1868.
10. Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человеческого рода. // В.кн. Хрестоматия по истории языкознания XIX-XX вв. -М., 1956.
11. Десницкая А.В. О лингвистической теории Августа Шлейхера. / Вопросы языкознания, 1971, №6.
12. Потебня А.А. К истории звуков русского языка. -Воронеж. 1876.
13. Потебня А.А. Мысль и язык. -Харков., 1913.
14. Рамишвили Г.В. Некоторые вопросы лингвистической теории В. Гумбольдта. Автореф. канд. дисс. -Тбилиси., 1960.

15. Шлейхер А. Теория Дарвина в применении к науке о языке. // В.кн. Хрестоматия по истории языкознания XIX-XX вв. -М., 1956.

16. Штейнталь Г. Грамматика, логика и психология (их принципы и их взаимоотношения) // В.кн. Хрестоматия по истории языкознания XIX-XX вв. -М., 1956.

17. Штейнталь Г., Лацарус М. Мысли о народной психологии. - Воронеж., 1865.

18. Bopp F. Über das Conjugations system der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen persischen und germanischen Sprachen. -Frankfurt am Main., 1816.

19. Bopp F. Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Zend, Armenischen, Griechischen, Lateinischen, Litauischen, Altslavischen, Gothischen und Deutschen. Bd. 1-3. -Berlin., 1833-1852

20. Leskien A. Deklination im Slavisch-Litauischen und Germanischen, - Leipzig., 1876.

21. Herder J.G. Abhandlung über den Ursprung der Sprache. -Berlin., 1772.

22. Humboldt W. Über die Kawi-Sprache auf der Insel Java. Bd. I-III. - Berlin., 1836-1839.

23. Schmidt J., Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen. - Weimar., 1872.

24. Schleicher A. Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. -Weimar., 1861-1862.

25. Schleicher A. Die Formenlehre der Kirchenslavischen Sprache. Bonn, 1852; Handbuch der Litauischen Sprache I-II. -Praga., 1856-1857.

26. Schlegel F., Über die Sprache und Weisheit der Indier. -Heidelberg., 1808.

27. Schlegel F., Zur Philologie. -Sammtliche Werke. Bd. 15, -Wein., 1846.

28. Wundt W. System der Philosophie. Bd. I-II. -Leipzig., 1889.

29. Wundt W. Volkerpsychologie Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze Von Sprache. Bd. I-II. -Leipzig., 1900.

VI БАП. XIX ӘСІРДІҢ АҚЫРЫ XX ӘСІРДІҢ БАСЫНДАҒЫ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ МЕКТЕПТЕР

§ 29. ТИЛ БИЛИМИНДЕГИ ЖАС ГРАММАТИСТТЕР БАСҚЫШЫ. ЛЕЙПЦИГ МЕКТЕБИ

XIX әсірдің 60-жылларынан XX әсірдің 20-жыллары аралығы салыстырмалы-тарихый тил билими хәм улыўма тил билиминин раўажланыўы, тил билиминин курамалы изертлеў методологиясы хәм анализлеўдин қатаң технологиясына тийкарланған анық пәнге айланыўы менен сыпатланады.

XIX әсірдің 80-жыллары компаративистикада жүзеге келгән кризис жаңа жас грамматистлер ағымының пайда болыўына алып келди. Немис илимпазларының бул ағымына скандинавиялы К.Вернер, даниялы В.Томсен, француз М.Бреаль, швейцариялы Фердинанд де Соссюр, италялы Г.И. Асколи, америкалы В.Д. Уитни, россиялы Ф.Ф. Фортунатов, И.А. Бодуэн де Куртэнэ х.т.б. өзлеринин дәретиўшилиқ хызметинин дәслепки басқышларында қосылды. Илимий әдебиятларда жас грамматистлер ағымы-Лейпциг мектеби деп аталады. Оның тийкарғы себеби Лейпциг университети грамматистлери тәрәпинен жас грамматистлер ағымының методологиялық тийкарлары ислеп шығылды.

Лейпциг лингвистикалық мектебинин тийкарғы ўәкиллери-Август Лескин (1840-1916), Герман Остгоф (1847-1909), Бертольд Дельбрюк (1842-1922), Карл Бругман (1849-1919) хәм Герман Пауль (1846-1921) есапланады.

Ф. Бопптан А. Шлейхерге шекемги, өзлеринен алдыңғы тилшилерди шешиўши түрде сынға алған оларды немис илимпазы Ф.Царнке ирония менен «Жас грамматистлер» («Junggrammatiker») деп атап еди, соңғылығында бул термин илимий орталықта кеңнен танымалыққа ийе болып кетти.

Жас грамматистлер ағымы XIX әсірдің 80-жылларынан баслап кәлиплесип илимий ағым сыпатында 50 жыл жасады. Оның

ўәкиллери тил хакқындағы илимнин ўазыйпалары хәм тийкарғы принциплерин аныклаў хәм лингвистикалық анализлеў методикасын жетилистириў мәселелери менен шуғылланды.

Романтизм ағымы ўәкиллери тил билимине ески дәўирдеги әдебий естеликлер хәм фольклорлық шығармалардағы дереклер бойынша улыўма хинд-европа мәдениятын қайта тиклеў ушын мағлыўмат алатуғын дерек сыпатында қарады. Ф. Бопп, Я. Гримм, Р. Раск, А.Х. Востоков х.т.б. тилши болыў менен бирге фольклорист, палеограф, әдебият тарийхшылары болса, айырымлары, мәселен Ф.И. Буслаев көркем-өнер таныўшысы болды. Олардың көз-қарасынша, тил билиминин ўазыйпасы-руўхый мәденияттын тарийхын баянлаў хәм қайта тиклеў ушын лингвистикалық мағлыўматларды пайдаланыў болып табылады. Сонлықтанда романтизм философиясына сәйкес тил руўхый раўажланыўдың дереги сыпатында қаралды, тил системасының раўажланыў себеpleri мәдений хәм руўхый раўажланыўдың факторлары сыпатында үйренилди.

А. Шлейхер хәм оның шәкиртлери тилди тәбийий организм сыпатында үйрениў идеясын усынды.

Ал жас грамматистлер тиллик өзгерислердин себеplerин экстралингвистикалық емес, ал ишки лингвистикалық факторлардан излеўимиз керек деп есаплады. Олардың баслы тезиси: Тилдин қурылысы (тил организми, тилдин системасы) хәм оның жасаўы системаның өзін хәрекетке келтиреди.

Жас грамматистлер Шлейхер концепциясындағы тәбийий объектив ызамлар тийкарындағы тилдин раўажланыўы туўралы органикалық теориясын параллель даўам еткен халда, оған компаративистикадағы тил системасының өз-өзинен раўажланыўы туўралы пикирлерин қарсы қояды. Жас грамматистлер тилдин раўажланыўының еки басқышы хакқындағы тезиске қосылмайды. Олар тилди бириншиден бизин эрамызға шекемги дәўир, яғный жаслық ўақты; екинши дәўири-раўажланыў дәўири деп бөлиўге қарсы болады. Ол хәр бир тилдеги хәзирги дәўирде бар материалларды изертлеўди усынады. Жас грамматистлер XIX әсірдің биринши ярымында тил билиминде үстемлик еткен глоттоникалық процесслердин бирлиги, түбир тиллердин агглютинация арқалы флектив тиллерге айланыўы, В. Гумбольдтын халықтың миллий руўхын сәўлелендиретуғын тилдин ишки формасы туўралы, А.Шлейхердың тилди тәбийий организм сыпатында үйренетуғын хәм тилдин жасаўының еки дәўири- ески дәўири тилдин формаларының

пайда болууы хэм кәлиплесиу дәуири, жана дәуир тиллик формалардын бузылыу дәуири усаған идеяларға өзлеринин қосылмайтұғынын билдирди.

Жас грамматистлер индивидтин сөйлеу процесин изертлеу тил билиминин тийкарғы ұазыйпасы болууы шәрт деп санаиды. Сөйлеуши менен тыңлаушының турмыс шараятларының жақынлығы тийкарында бир-бирин түсиниуи хэм қарым-катнас жасауы тәмийинленетуғынына, сондай-ак олардын кеуиллеринде пайда болатуғын түсиниклер комплексинин жақынлығы нәтийжесинде тилди индивидуал-психикалык кубылыс сыпатында изертлеу мәселесине айрықша дыккат аударады. Олар тилди тәбийий кубылыс сыпатында емес, тилдин адамлардан тыскары хэм жәмийетлескен адамлардын үстинде өзинен-өзи жасамайтұғынын, ал тек индивидиумлар аркалы жасайтуғын жәмийетлик кубылыс сыпатында үйренеди. Олар тил билимин индивидтин психологиясын изертлейтуғын мәденияттануу илимлеринин қурылысында үйрениуиди усынады. Индивидтин психологиясы менен бирге физиологиясы да түсинилди, бул жағдай тиллик кубылысларды үйрениуде дуализмге алып келди.

Жас грамматистлер ағымынын тийкарғы көз караслары баянланған мийнетлери төмендегилер: Жас грамматистлердин манифести есапланатуғын Г. Остгоф хэм К. Бругманнның «Хинд-европа тиллерин морфологиялык изертлеу» мийнетинин I томына кирис сөзи,¹ Герман Паульдың «Тил тарийхы принциптери»², Б. Дельбрюктин «Тилди үйрениуге кирисиу. Салыстырмалы тил билими методологиясы хэм тарийхынан», «Тилди изертлеудин тийкарғы мәселелери» мийнетлери,³ К. Бругманнның «Тил билиминин хәзирги жағдайы мәселесине» мийнетлери болып табылады.⁴

Жас грамматистлер ағымынын лингвистикалык изертлеу методологиясы К. Бругман хэм Б. Дельбрюктин «Хинд-европа тиллеринин салыстырмалы грамматикасының тийкарлары» деген капиталлык мийнетинде бериледи.⁵

¹ Morphologischen Untersuchungen auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen. Bd. I. - Leipzig, 1878.

² Paul H., Prinzipien der Sprachgeschichte. - Halle, 1880.

³ Delbruck B. Einleitung in das Sprachstudium. - Leipzig, 1880. Vergleichende Syntax der indogermanischen Sprachen. Bd 3-5, - Leipzig, 1893-1900.

⁴ Brugman K. Zum Heutigen Stand der Sprachwissenschaft. - Strassburg, 1885.

⁵ Brugman K und Delbruck B. Grundriss der Vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. Bd. 1-5. - Strassburg, 1880-1900.

Жас грамматистлер хинд-европа тиллеринин салыстырмалы тарийхий фонетикасы хэм морфологиясын изертлеуде белгили табысларға еристи.

Бругман хэм Дельбрюктин «Салыстырмалы грамматика тийкарлары» мийнети кен көлемли жұмыс болып онда 70 тен аслам хинд-европа тиллери хэм диалектлери материаллары анализленген. Мийнеттин I, II томлары К. Бругман тәрәпинен жазылып фонетика, сөз хэм форма жасаушы аффикслерди изертлеуге арналған, қалған III, IV, V томлары Б. Дельбрюк тәрәпинен жазылып, III томында хинд-европа тиллеринин синтаксислик қурылысы, IV, V томларында гәп ағзалары, сөз шақаптары хэм грамматикалык категориялар үйренилген. Ата тилдин фонетикалык системасы тууралы түсиниклер өзгерди. Мәселен, А. Шлейхер ата тилде 24 сес бар деп есаплаған болса, К. Бругман 73 сестин бар екенлигин анықлады. Өз ұактында А. Шлейхер ата тилдеги дауыссыз сеслердин санскритке жақын екенлиги, ал грек тилинде дауыссызлардың рауажланған халатын көриу мүмкин. Дауыссызлар тарауында грек тилинде ески халат сақланған, ал санскритте бул халаттын бузылуу жағдайы ушырасады, - деп көрсеткен еди.

Солай етип, Бругман, А. Шлейхердин ата тилдеги дауыссыз хэм дауыссыз сеслердин кейин ала рауажланғаны тууралы гипотезасын бийкарлайды.

Лейпциг мектеби ўәкиллери Г. Штейнталь менен М. Лацарустын халықлар психологиясы-этнопсихология тууралы пикирлери менен келиснейтуғын билдиреди. Мәселен, Паульдың пикиринше хәр қандай психикалык хәрәкетлер индивидтин тамырларында пайда болады. Сонлықтанда, хәқыйкатында жеке психология өмир сүреди хэм хеш қандай этнопсихология оған қарсы қойылуы мүмкин емес. Г. Пауль өзинин «Тил тарийхы принциптери» мийнетинде Вундттын «Халық психологиясы» мийнетин сынға алып, «Мен Вундтда тил билиминин жәрдеминде алынған психологиялык жуумақларды таба алмадым»¹, - деп жазды.

Лейпциг жас грамматистлеринин тил кубылысларын лингвистикалык интерпретация жасауы индивидуаль психологизм рууында баянланған.

Өзлерине шекемги тил билиминин тийкарғы кемшиликлери сыпатында олар изертлеу объекттин толық анықлап алмай турып яғнай

¹ Пауль Г. Принципы истории языка. - М., 1960. - С. 22-23.

адамның сөйлеу хәрекеті уақытында қандай факторлар өз-ара тәсір етисетуғынын анықламай турып пикир билдиргенін көрсетеді. Тіл материаллары барқулла жаналанып, өз-ара тәсірге ушырайды,-деп жазады. Жас грамматистлердің пикирінше, «тилдегі өзгерістер, тіл дәреліу процесі тек сөйлеуші индивидлер тәрәпинен әмелге асырылады. Тіл индивидумлар аркалы өмір сүреді».

Жас грамматистлер «..хәзірғи пайытта сол халықтың тилинде сөйлеуші неше индивид болса соншелли сөйлем болады»,-деп қарайды. Усыннан келип шығып жас грамматистлер барлық тиллик өзгерістер индивидтин сөйлеу хәрекетинин нәтийжесинде пайда болады,-деген тезисти ортаға қояды. Жас грамматистлер лингвистикалық анализдің бирден-бир илимий принциби - тарийхыйлық болып табылады,-деп жәриялайды. Сонлықтанда жас грамматистлер ушын «тарийхыйлық» сөзі «илимийлик» сөзине синоним болды. Мәселен, К. Бругман хәм В. Штрайтберг «тилди илимий үйрениуді мәксет етип қойған адамның бийлигинде жалғыз бир метод-тарийхыйлық методы болады»,-деп жазды.¹ В.Дельбрюк та өзинин «Тилди үйрениуге кирисиу» мийнетинде тарийхыйлық принцибин тастыйықлап, «Тил билими философиялық дәуірден тарийхыйлық дәуіринде кирди»,-деп жазды.²

Тарийхыйлық принциби Г. Паульдың барлық концепциясының тийкарын қурайды. Оның мийнети «Тил тарийхы принципери» деп бийқарға аталмаған.

Паульдың пикирінше, тилди изертлеудің барлық тәрәпи оны тарийхый раўажланыу бағдарында үйрениу менен тығыз байланысқан. «Тилдің тарийхый раўажланыуы туўралы мағлыұматларға ийе болмай турып тіл туўралы тыянақлы пикир айтыу маған улыўма түсиниксиз»³-деп жазады ол.

Лейпциг лингвистикалық мектеби ўәкиллери тек әйемги тиллерди үйрениу, хинд-европа ата тилин реконструкция жасаўға умтылыўларға қарсы шықты. Олар Я. Гримм көрсетип берген, бирақ А. Потт, А. Кун, Т. Бенфей, Г. Курциус, А. Шлейхер жүрген жол менен емес, басқа жол менен барды. Олар тилдің раўажланыуы нызамлылықларын анықлау ушын бай материаллар беретуғын жанлы тиллерди үйрениуге шақырды.

¹ Brugman K. Und Streitberg W. Zu Fr. Bopps hundertjarigen Geburtstage- // Indogermannischen Sprachen., 1., 1892.

² Дельбрюк В. Введение в изучение языка. -СПб., 1904, с. 148.

³ Паул Г. Принципы истории языка. -М., 1960. -с. 25.

Бул шақырық әсиресе, Г. Остгоф хәм К. Бругманның «Хинд-европа тиллери бойынша морфологиялық изертлеулер» мийнетинде айкын көзге тасланады. Бул мийнетинде олар биринши мәртебе қысқа хәм анық етип Лейпциг мектебинин көз қарасларын баянлады: «Тиллерди салыстырмалы бағдарда изертлеу менен шуғылланыушы илимпаз-деп көрсетти олар,- тилдің раўажланыу бағдарлары туўралы түсиникке ийе болғысы келсе өзиниң илимий талантын ата тилге емес, ал тилдің хәзірғи жағдайын изертлеуге бағышлауы зәрүр». Олар хинд-европа тиллеринин вокализмин терең изертледі, сеслик алмасыўлардың жетиліскен картинасын пайда етті, хинд-европа тиллери морфонологиясының тийкарын салды. Жас грамматистлердің шәкирти Ф. де Соссюр тәрәпинен тиллик фактлерди система түрінде изертлеу тийкарында хинд-европа тиллериндеги аблауттың раўажланыуы хәм созымлы дауыссылардың пайда болыуын дәлиллейтуғын «сонантлық коэффицент» (1879) нызамы ашылды. Бул усы дәуірдеги ең үлкен жаналықлардың бири болып, кейин ала Ф.Ф.Фортунатов, Ф. Куршайтис, Е. Куриловичтин мийнетлеринде даўам еттирилди. Жас грамматистлер түбир морфема түсинигине анықлық киргизди, оның тарийхый өзгерістерге ушырайтуғынын анықлады. Олар этимологиялық анализлеу ушын қатаң қатнас жасауды талап етті. Олар исенимли лингвистикалық реконструкция жасауды жоқары басқышка алып шықты, хинд-европа ата тилинин морфологиялық қурылысы хәм сеслик қурамы туўралы, тарийхый дәуірлер даўамында тилдің өзгеріу нызамлылықларын изертлеуде анық нәтийжеге еристи.

§ 30. ҚАЗАН ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ МЕКТЕБИ

Казан лингвистикалық мектебинин тийкарын салыушы Иван Александрович Бодуэн де Куртэнэ (Ян Йгнацы Негислав, 1845-1929) болып табылады. Казан лингвистикалық мектеби ўәкиллери тилдің психикалық тәрәпи хәм фонетика мәселелерин изертлеуге тийқарғы дыққатты аўдарады. Олар эксперименталь фонетика хәм фонологияны терең изертлеуі менен ажыралып турады.

Бодуэн де Куртэнэ 16 жасында Варшава университетине оқыўға кирип, санскрит, литов, славян тиллери хәм поляк тилинин тарийхы бойынша материаллар топлады, сеслердің физиологиялық аспектин үйрене баслады. Университетти питкергеннен соң 1866-жылы шет еллерге илимий сапарға жибериледи. Ол Прага, Йен, Берлинде болып

сол дәуирдеги талантлы илимпазлар ушырасады, тәлийматларын үйренеди.

1870-жылы И.И. Срезневскийдин басшылығында Санкт-Петербургте «XIV әсирге шекемги ески поляк тили хаккында» деген темада магистрлик диссертация корғады. Усы жылдан баслап Санкт-Петербург университетинин приват-доценти сыпатында хинд-европа тиллеринин салыстырмалы грамматикасы бойынша лекция оқыуына рухсат бериледи.

1874-жылы түслик славян тиллери диалектлери хәм этнографиялык материаллары тийкарында «Резьян сөйлеминин фонетикасы тәжирийбелери» деген темада докторлык диссертация корғады. Усы жылдан баслап Казан университетине жумыска өтеди.

Ол 1874-1883-жыллары Казанда, 1883-1893-жыллары Юрьевте, 1894-1899-жыллары Краковта, 1900-1918-жыллары Санкт-Петербургте, 1918-1929 жыллары Варшава университетлеринде жумыс иследи.

Казанда жумыс ислеген пайытларында тийкарынан еки мәселе, фонетика, әсиресе тил сеслеринин физиологиялык аспекти хәм салыстырмалы типология мәселелери менен шуғылланды. Бул жерде ол Н.В. Крушевский, В.А. Богородицкий, С.Н. Булич х.т.б. илимпазларға устазлык етеди, пикирлес болады.

XIX әсирдин 80-жыллары Дерпт университетти славян тиллеринин салыстырмалы грамматикасы кафедрасына жумыска өтеди. Ол Дерпт университетинде ислеген жыллары көплеген илимий-изертлеу жумысларын дөретти, армян, эстон, араб, латын тиллерин үйренеди.

Ол орыс хәм поляк тиллеринен баска немис, француз, литов, итальян, чех тиллеринде еркин сөйлеген. 1893-жылдан баслап Краков университетинде улыўма фонетика, славян, балтик хәм герман тиллеринин салыстырмалы грамматикасы бойынша лекциялар оқыйды.

Бул пайытлары Бодуэн де Куртэнэ Европа илимий жәмийетшилигине танылып үлгерген еди. Париж лингвистикалык жәмийетине өмирлик ағза болып сайланады. Ол дүнья жүзиндеги белгили тилшилер Фердинанд де Соссюр, Антуан Мейе, Г. Паул, О. Есперсен, Г. Шухардт х.т.б. менен дослык катнаста болды. 1897-жылы Россия Илимлер Академиясынын хабаршы-ағзасы болып сайланған Бодуэн де Куртэнэ 1900-жылы Санкт-Петербург университетине кайтады хәм санскрит тили бойынша профессор лаўазымын ийелейди. Петербургта да Казандағы сыяклы оның әтирапына бир канша лингвистлер жыйналады. Олар Л.В. Шерба, Б. Я. Владимиров,

Е. Д. Поливанов, Б. А. Баранников х.т.б фонетика, лексикография проблемалары, тиллик кубылыслардын психикалык тәрәпи, улыўма грамматикалык мәселелер менен шуғылланады.

1918-жылы Варшава университети Бодуэн де Куртэнэни хинд-европа тиллери кафедрасы баслығы лаўазымына шақырады. Жасы биразға барып қалғанлығына қарамастан Бодуэн де Куртэнэ жана гәрәзсизлигин алып атырған ұатаны Польшаға қайтады. Оның жәмийетлик хәм илимий жумысларына белсене қатнасады. Оның басламасы менен «Поляк тили дослығы» жәмийети дүзиледи.

1922-1923 жыллары Париж, Копенгаген университетлеринин мирәти бойынша барып европа тиллеринин салыстырмалы грамматикасы бойынша лекциялар оқыйды.

Бодуэн де Куртэнэ философиялык көз қараслары жағынан психологизм ағымы ўәкиллерине жақын. Ол тилде болатуғын өзгерислердин тийкары сол тилде сөйлеуши халықтың психологиясына байланыслы, психикалык ызамларға гәрәзли деп түсинеди. Бодуэн де Куртэнэнин тиллик кубылыслардын тәбиятын түсиндириуде жас грамматистлер мектебинин ўәкиллери сыяклы физиология-психологиялык дуализм хәм психологиялық-социологиялык монизм арасында екилениўшиликлери де көзге тасланады.

Бодуэн де Куртэнэ 600 ден аслам илимий мақалалар дөретти. Бул мийнетлер Европадағы хәр қыйлы мәмлекетлерде жәрияланғанлығы оның илимий мийрасларын үйрениуде бираз қыйыншылық туўдырады. Бодуэн-де-Куртэнэ жас грамматистлерден бурын-ақ сеслик кубылысларды изертлеуде аналогия принциплерин қолланады. (Сонлықтанда айырым илимий әдебиятларда жас грамматистлер ағымының тийкарын салыўшылардын бири сыпатында да аты аталады). Бирақ ол сеслик ызамлылықларды жас грамматистлердин механикалык түрде түсиниўин қатты сынға алады.

Казан лингвистикалык мектеби ўәкиллери улыўма тил билимине тил билиминин айырым бөлими сыпатында қарайды. Бул мектеп ўәкиллери тийкарғы дыққатты фонема теориясын ислеп шығыўға, фонетикалык сеслик алмасыўлар, морфема, оның түрлери хәм морфологиялык процесслерге аўдарады.

Ол жас грамматистлердин тил фактлерин изертлеуде универсал-тарийхый қатнас жасаўына қарсы болып, тилди изертлеуде баянлаў хуқықын қорғады. Усыған байланыслы оның тилди статикалык хәм динамикалык көз-қарастан изертлеу зәрүрлиги туўралы билдирген

пикирлери кейин ала Фердинанд де Соссюрдің мийнетлерінде синхрониялык хәм диахрониялык лингвистика түрінде ушырасады.

Бодуэн-де-Куртэнэ компаративистлерди ески формаларды реконструкция жасаудағы схематизми ушын катты сынға алады хәм хәзирги жанлы тиллер хәм олардың диалектлерин изертлеу әхмийетли екенлигин көрсетеди. Хәзирги тиллер хәм оның диалектлерінде тилдин раўажланыуын баскарып баратуғын барлык факторлар сақланған, сонлықтанда олардың өзгеріу себеплери, тиллик кубылыслар арасындағы байланысларды анықлау мүмкин,- деген жуўмакка келеди. Ол тил билиминде психологизм көз-қарасының беккемлениуине тәсир жасады.

Бодуэн-де-Куртэнэ фонетика мәселелери менен арнаулы түрде шуғылланған ең дәслепки тилшилердин бири болды. Ол бул тарауда айтарлықтай табысларға да еристи. Ол өзиниң фонема теориясын дәретти, соңғылығында бул теория тийкарында тил билиминиң фонология тарауы кәлиплести.

Ол дауыслылардың созымлылығы хәм қыскалығына байланыслы хәм пәттиң хызмети бойынша славян тиллерин типологиялык классификациялау принциплерин ислеп шықты. Сондай-ақ, хинд-европа хәм урал-алтай тиллериниң типологиясы бойынша изертлеулер алып барды. Тиллик изертлеулерге математикалык анализлеу усылларының енгизилиуин алдын ала сезе билди. Сонлықтан да Россияда эксперименталь фонетика лабораториясын шөлкемлестириудин тәрәпдары болды.

Ол тил билиминде биринши рет фонема теориясы усинды. Фонема теориясы менен бирге фонетикалык алтернация (сеслик алмасыулар) теориясы тығыз байланыслы. Бодуэн де Куртэнэ антрофоника яғный фонетика тил сеслериниң физиологиялык хәм акустикалык аспектлерин үйренеди, ал фонология тил сеслериниң психология менен байланысын изертлейди деп бөледі. Жанлы сөйлеу процесси екиге психикалык хәм фонетикалык бөлеклерге бөлинеди. Психикалык тәрәпине-гәп, сөз, морфема, фонема киреди, фонетикалык тәрәпине сес хәм бууындар киреди. Ол морфема сеслерден емес, ал фонемалардан ибарат деп жазады. Оның пикиринше, тилдеги сеслик өзгерислер фонологиялык, яғный структурал-функциональ факторларға байланыслы.

Тилди үш басқышка ажыратады: «сөз хәм гәплердин фонетикалык қурылысы», «сөздин морфологиялык қурылысы», «гәптин морфологиялык қурылысы»

Бодуэн де Куртэнэ илимий айланыска «морфема» түсинигин алып келди. Бодуэн де Куртэнэ социологияға үлкен дыққат аударды, оның пикиринше социология индивидуаль психология менен бирге тилдин жасауын түсиндириуде, анықлауда хызмет етеди. Ол жәмийеттин объектив раўажланыуына айрықша дыққат аударыуға шақырады. себеби узак дәуірлер дауамында адамлар ортасындағы әуладтан-әуладка өтип киятырған үзликсиз қарым-қатнас жәмийет тарийхы менен тығыз байланыслы. Ол тилдин аймақлык хәм социаллык болып бөлиниуин атап өтеди, сондай-ақ тилдеги жаргонларды үйрениуге қызықсынады.

Бодуэн-де-Куртэнэнің шәкирти Николай Вячеславович Крушевский (1851-1887) болды. Оның 1883-жылы жәрияланған «Тил хаккында илим очерки», қайтыс болғанынан соң 1893-жылы жәрияланған «Антропофоника. Тил билими бойынша очерклер» мийнетлери бар. Ол улыума тил билими мәселелери бойынша изертлеулер алып барды. Тиллердин раўажланыу нызамлылықларын изертлеуде сөздин морфологиялык қурылысы хәм сөз жасалыуға айрықша итибар берди.

§ 31. МОСКВА ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ МЕКТЕБИ

Москва лингвистикалык мектебиниң тийкарын салыушы-Филипп Федорович Фортунатов (1848-1914) болды. Оның илимий-педагогикалык хызмети Москва университети менен тығыз байланыслы. Ол 1875-жылы магистрлик диссертациясын қорғады.

Ф.Ф.Фортунатов талантлы орыс илимпазы Ф.И.Буслаевтың шәкирти. Ол 1871-1875-жыллары Германия, Франция, Англияда болып Лейпцигте Г.Курциус хәм А. Лескинниң, Парижде М.Бреалдың лекцияларын тындайды. Бул соңғылығында оның лингвистикалык концепцияларының кәлиплесиуине тәсир жасайды.

1876-жылдан баслап 1890-жылға шекем хинд-европа тиллеринин салыстырмалы грамматикасы кафедрасында иследи. 1890-жылы академик болып сайланғаннан кейин Петербургка келеди.

Ф.Ф. Фортунатов илимий мийнетлери аз жәрияланған илимпазлар топарына кирип, өз идеяларын тийкарынан лекциялык курсларда раўажландырған. Ф.Ф. Фортунатов тири уақтында оның тийкарынан диссертациялык жұмысы (Samaveda Aranjaka Samhita), славян-балтик тиллериндеги акцентология, хинд-европа тиллериндеги дауыссызлар бойынша мийнетлери жарық көрди. Ол университетте ислеген

Ұақытлары көплеген хәр қыйлы курслар-улыўма тил билими, хинд-европа тиллеринин салыстырмалы фонетикасы хәм морфологиясы курсы, ески славян тили, литов тили, гот тили, ески хинд тили бойынша лекциялар оқыды, өзинин лингвистикалық концепцияларын лекциялар оқыу барысында раўажландырып барды. Литографиялық усылла аз санда студентлер хәм шәкиртлери ушын басып шығылған лекция курслары тийкарында көп санлы талантлы тилшилерди тәрбиялап шығарды.

Ф.Ф. Фортунатов жас грамматистлер менен бир ўақытта сеслик эволюция машқалаларын изертлеў менен шуғылланды. Тилдеги фонетикалық процесслерге ортак улыўмалық ызыамлылықларды аныклаў менен бирге хәр бир конкрет тилдиң тарийхый раўажланыўына байланыслы сол тилдиң қурылысында ушырасатуғын өзгешеликлерин аныклаўға умтылды.

Жас грамматистлердиң жеке-психологиялық көз-қарасларына карсы Ф.Ф. Фортунатов тилдиң жәмийетлик характери, жәмийеттин раўажланыў тарийхы менен тил тарийхының байланысына айрықша дыққат аўдарды.

Ф.Ф. Фортунатов тил хәм ойлаўдын катнасы мәселесине көп дыққат аўдарып, тилди изертлеўдиң анық мәселелерин усы катнасқа тийкарланып үйрениўди усынады.

Оның тәлийматының әхмийетли тәреплериниң бири сөздиң қурылысы, сөз дизбеги, тилдеги грамматикалық форма хаккындағы көз-қараслары болып табылады.

Ф.Ф. Фортунатовтың илимий көз қараслары бир тәрептен тилдиң мәнисин психологиялық түсиниў хәм фонетикалық ызыамлылықларды қатаң есапка алыўда Лейпциг мектеби идеяларына жакын. Тилдиң социаллық тәрепин изертлеўде болса Фердинанд де Соссюр тәлийматы менен үнлеслик сезиледи.

Ф.Ф. Фортунатов көрнекли компаративистлердиң бири болды. Ол хинд-европа тиллеринин салыстырмалы грамматикасын изертлеўге өз үлесин қосты.

Оның «Салыстырмалы тил билими» (1900), «Салыстырмалы морфология» (1901), «Хинд-европа тиллеринин салыстырмалы фонетикасы» (1902), «Ески славян тилиниң фонетикасы бойынша лекциялар» (1919) мийнетлери ең тийкаргы илимий мийраслары есапланады. Ол өзинин мийнетлеринде салыстырмалы-тарийхый изертлеў методикасын жетилистириў мәселесине үлкен итибар береді.

Ф.Ф. Фортунатовтың илимий хызметлериниң бири XIX әсирдиң 90-жыллары славян хәм балтик тиллеринде пәттиң сөздиң басынан

сонына карай жылжымалы болатуғыны туўралы ызыамды аныклаўы болып табылады.

Бул ызыам тил билиминде «Фортунатов-Соссюр ызыамы», -деп аталады. Оның себеби Фердинанд де Соссюр де Фортунатов пенен бир ўақытта литов тилиндеги пәтке байланыслы бул ызыамды аныклаган еди.

Сондай-ақ, сөз формалары хәм сөзлердиң грамматикалық класслары туўралы Ф.Ф. Фортунатовтың тәлийматы да қызығыўшылық туўдырады. Сөз формаларына байланыслы тәлийматында дүнья тиллерин морфологиялық классификация жасайды. Оның классификациясы бойынша дүнья тиллери тийкаргы бес типке бөлинеди.

1. Агглютинатив тиллер. Бул тиллерде түбир хәм көмекши морфемалар формалық жактан бир-биринен гәрезсиз. Көмекши морфемалар түбир морфемалардан кейин жалғанады. Бул типке урал-алтай тиллерин киргизеди.

2. Флектив-агглютинатив тиллер. Бул типке семит тиллерин киргизеди. Бул тиллерде түбир морфеманың қурылысында ишки флексия кубылысы ушырасады.

3. Флектив тиллер. Бул типке хинд-европа тиллерин киргизеди. Бул тиллерде түбир менен аффикстиң шегарасында флексия кубылысы ушырасады.

4. Түбир тиллер. Бул тиллерге қытай тилин киргизеди. Көмекши морфемалар ушыраспайды.

5. Полисинтетикалық тиллер. Бул тиллерге америка индеецлериниң тилин киргизеди.

Бул тиллерде агглютинатив тиллердегидей форма жасаўшы қосымталар қолланылғаны менен толық пикир бир сөз бенен де аңлатылатуғыны есапка алынып өз алдына топар сыпатында берилген.

Ф.Ф. Фортунатовтың тәлийматы бойынша грамматикалық форма морфология тараўында, сөз дизбеклери синтаксис тараўында үйренилиўи тийне. Содай етип, Ф.Ф. Фортунатов синтаксистин тийкары объекти сөз дизбеклери деп көрсетеди.

Ф.Ф. Фортунатовтың психологиялық пикир жүргизиў, оның бөлимлери, психологиялық баслаўыш, психологиялық баянлаўыш туўралы идеясы жас грамматистлер ағымы ўәкили Герман Паулдың психологиялық синтаксис бойынша пикирлерине сәйкес келеди. Орыс грамматикалық дәстүри, сондай-ақ, Прага лингвистикалық дөгереги Ф.Ф. Фортунатовтың лингвистикалық идеяларының тәсиринде болды.

Ф.Ф. Фортунатов бириншилдерден болып сөз, морфема хәм сөз дизбеклери формаларының критерияларын аныклаўға умтылды. Орыс тил билиминде тән алынған сөз жасаўшы, сөз түрлендириўши формалар туўралы тәлийматты дәретти. Синтаксис бойынша онын көз қараслары орыс тилинің синтаксиси бойынша изертлеўлердин раўажланыўына үлкен тәсир жасады.

Ф.Ф. Фортунатов тийкарын салған Москва лингвистикалық мектебинен көплеген талантлы шәкиртлери өсип жетилисти: А.А. Шахматов, Г.К. Ульянов, М.М. Покровский, Б.М. Ляпунов.

Синтаксис мәселелери Ф.Ф. Фортунатовтың шәкиртлери А.А.Шахматов, А.М.Пешковский мийнетлеринде еле де теренирек изертленилди. Әсиресе, А.А.Шахматовтың «Орыс тилинің синтаксиси» (1914), «Хәзирги орыс әдебий тилинің очерки» (1925), «Синтаксисти илимий баянлаў» (1944) мийнетлеринин әхмийети үлкен. Сондай-ақ, бул машқалаға арналған В.К. Поржезинскийдин «Балтик тиллердеги сеплик формалары тарийхы мәселесине» (1901), М.Н. Петерсонның «Орыс тили синтаксиси очерклери» (1923) мийнетлери белгили орынды ийелейди.

А.А. Шахматов (1864-1920) Ф.Ф. Фортунатовтың талантлы шәкиртлеринин бири. Ол тил билими тарийхында синтаксислик изертлеўлери менен белгили орынды ийелейди. Оның 1925, 1928-жыллары Санкт-Петербургда «Орыс тилинің синтаксиси» мийнетинин I, II томлары жәрияланды. Бул мийнетте орыс тилиндеги синтаксислик конструкциялардың хәр қыйлы типлери биринши рет изертлениў объекти болды. Жай гәплердин типлери кең түрде изертленди, бай тиллик материаллар берилди. Сондай-ақ, бул мийнетте А.А. Шахматовтың бир составлы хәм еки составлы гәплер туўралы, сөз дизбеги туўралы тәлийматы баян етилди.

Синтаксисти сөз дизбегин изертлейтуғын тил билиминин тараўы деп есаплаған устазы Ф.Ф. Фортунатовтан өзгешелиги, ол синтаксистиң изертлеў объекти гәп болыўы тийис,-деп есаплады. Солай етип, сөз дизбеги гәп туўралы тәлийматтың бир бөлими болыўы тийислигин көрсетип, «сөз дизбеги гәптин тамамланбаған бөлеги есапланады», -деп жазды. А.Шахматовтың гәп хаққындағы тәлийматының тийкарында коммуникация туўралы теория турады. Коммуникация түсиниги аркалы адамның ойлаў процесинде пайда болатуғын хабарды басқа адамға жеткизиўи түсиниледи. А.А.Шахматовтың пикиринше, коммуникация гәптин хәр қыйлы түрлеринин психологиялық тийкары есапланады. Ол өз дәўириндеги

психология хәм логика илимлеринин жетискенликлерине тийкарлана отырып, гәптин логика- психологиялық тәбиятын аныклаўға умтылды.

А.А. Шахматовтың гәп туўралы тәлийматы, бир составы хәм еки составлы гәплердин бир-биринен айырмашылығын аныклаўы орыс тилинің теориялық грамматикасының раўажланыўында белгили орынды ийелейди.

§ 32. ЖЕНЕВА ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ МЕКТЕБИ. ФЕРДИНАНД ДЕ СОССЮР

Женева лингвистикалық мектеби Женева университетинде қәлиплескен тилди изертлеў дәстүрлери тийкарында пайда болды. Бул термин 1908-жылдан баслап қолланыла басады. Бул мектептин пайда болыўында Фердинанд де Соссюрдың лингвистикалық көз-қараслары тийкарғы орында турады. Бул мектеп ўәкиллери тил системасы машқалалары, тилдин әхмийети, синтагма, тил хәм сөйлеў хәрекетинде индивидуаллық хәм социаллық кубылыслардың өз-ара қарым қатнасы, диахрония хәм синхрония, тил менен ойлаўдың қатнасы, семиология, семантика, фразеология, синтаксис, стилистика машқалаларын изертлейди. Алберт Сешениң 1927-жылы жәрияланған «Улыўма лингвистикалық Женева мектеби» мақаласы бул мектептин лингвистикалық көз-қарасларының декларациясы есапланады.

Фердинанд де Соссюр (1857-1913) тил билиминдеги Женева лингвистикалық мектебинин тийкарын салыўшы есапланады. Оны ХХ әсир лингвистикасының атасы деп атаў жағдайлары да ушырасады. Себеби Фердинанд де Соссюр тәлийматындағы идеялар ХХ әсирдеги гуманитар ой-пикирдин раўажланыўына, тил билиминде структурализм ағымының пайда болыўына тәсир жасады.

Ол усыңған идеялар, билдирген пикирлери тек лингвистикалық мектептин шеңбері менен шекленбейтуғынлығы себепли оның аты менен «жәмийетлик илимлерде соссюриантлық» термини де қәлиплескен.

Солай етип Ф. де Соссюр тәлийматы-тил хаққындағы илиминин буннан кейинги дәўирлерде раўажланыўына күшли тәсир жасаған тил билиминдеги айрықша кубылыслардың бири.

Ол 1857-жылы 26-ноябрьде Женева қаласында туўылды. Германияда Лейпциг университетинде оқыды.

Бул университетте ол жас грамматистлер ағымының көрнекли ўәкиллери А.Лескин, Г.Остгоф хәм Карл Бругманлардың лекцияларын

тынлады. Ол Лейпциг университетинин студенти ўақтында 21 жасында «Хинд-европа тиллериндеги ески даўислылар системасы бойынша мемуар» мийнетин жәриялады.

Бул мийнетте тилге структуралық катнас жасаў көзге тасланады. Соссюр хинд-европа ата тилинде қолланылған, бирақ, хинд-европа тиллеринин келеси раўажланыў басқышларында қолланыўдан шыққан даўислылар болғанлығы туўралы гипотезаны усынды. Оның қалдықларын хинд-европа тиллериндеги түбир морфемаларындағы даўислылардың сәйкеслигин изертлеў тийкарында аныклаў мүмкин, -деп жазады. Оның бул идеясы аралан елиў жыл өткеннен кейин Курилович тәрәпинен хетт тили материаллары тийкарында тастыйықланыўын тапты. Әне усынан кейин хинд-европа тил билиминде Соссюрдың идеялары тийкарындағы Ларингаль гипотезаның тәрәпдарлары көбейе баслады.

Оның аты аталған жұмысы өзинин илимий әхмийетин бүгинги күнге шекем жоғалтқан жоқ. Ол тил билиминде хинд-европа тиллеринин вокализмин изертлеўде үлкен хызмет атқарады хәм салыстырмалы-тарийхый методтын жетилисиўине тәсир жасады.

Ол дәслеп Париж университетинде лекциялар оқыды, бул жерде оның шәкиртлери Антуан Мейе, Жозеф Вандриеслер болды. 1891-жылдан баслап туўылған қаласында Женева университетинде иследи. 1896-жылы хинд-европа тил билими хәм санскрит тили кафедрасының профессоры болды, 1907-жылдан баслап улыўма лингвистика кафедрасын басқарды. 1894-1896- жыллары жазылған литов тилиндеги акцентуация бойынша мийнетинде литов хәм славян тиллериндеги пәт хәм интонацияның өз-ара байланысы туўралы нызамды Ф.Ф.Фортунатов пенен дерлик бир ўақытта анықлады.

Фердинанд де Соссюрдың мийнетлери де Ф.Ф. Фортунатов сыяқлы көзинин тири ўақтында аз жәрияланды. Қайтыс болғаннан кейин 600 бет көлеминдеги бир томлық мийнети Женева қаласында 1922-жылы жәрияланды.

1906-1912-жыллары Ф.де Соссюр Женева университетинде тилдин улыўма теориясы курсы бойынша үш цикл лекциялар оқыды. Хәр бир циклдағы лекциялары бирин-бири толықтырып барады. Оның бул мийнети де қайтыс болғаннан кейин еки шәкирти А. Сешэ хәм Ш.Балли тәрәпинен 1916-жылы «Улыўма лингвистика курсы» атамасында жәрияланды. 1931-жылы немис тилиндеги аўдармасы («Grundfragen der allgemeinen-Sprachwissenschaft»), 1933-жылы Р. Шордын редакциялаўында орыс тилинде «Улыўма лингвистика курсы» атамасында жәрияланды.

Ф. де Соссюрдың лингвистикалық теориясының философиялық тийкары О.Конттын позитивизми, Э. Дюркгеймнин социологиялық тәлийматы болып табылады. Дюркгеймнин социологиялық тәлийматы менен Ф.де Соссюрдың лингвистикалық концепцияларындағы айырым көз қараслар түп-тийкарынан сәйкес келеди.

Ишки лингвистикада Ф. де Соссюр тил (langue), сөйлеў (parole) хәм сөйлеў хызметин (langage) бир-биринен ажыратып қарайды. Сөйлеў хызмети көп қырлы болып физика, физиология хәм психика менен байланысады.

Сөйлеў индивидуал кубылыс, ал тил жәмәәттин сөйлеў хызметинин социаллық өними. Ол тил билимин сыртқы лингвистика хәм ишки лингвистика деп бөлип қарайды. Сыртқы лингвистикада тилдин жәмийетлик хәм тарийхый жағдайларына байланыслы раўажланыўы үйрениледи. Тилдин жасаўының географиялық, экономикалық, тарийхый хәм басқа да сыртқы жағдайларын изертлейди. Ишки лингвистикада тил бирликлери, олардың қарым-катнасы үйрениледи. Тил механизминин қурылысын сыртқы тәсирлерден гәрәзсиз иммамент бағдарда үйрениўди усынады.

Және де Ф. де Соссюр тилди үйрениўди еки аспектке ажыратады. Бириншиси диахрониялық, тарийхый ямаса динамикалық аспект, екіншиси синхрониялық аспект. Бул еки аспектти ол тек ғана ажыратып қоймайды, ал бир-бирине қарама-қарсы қояды.

Сондай-ақ, Ф. де Соссюр тилди таңбалар системасы сыпатында қарайды. Ф. де Соссюр тил билиминдеги көплеген проблемаларды көтерип шықты, тилдин өзине тән өзгешелигин терең түсиниўге тәсир жасайтуғын тилди изертлеўдеги әхмийетли аспектлерди анықлады.

Семиология жәмийеттеги таңбалардың хызметин үйренетуғын илим. Ол бизге таңбалардың атқаратуғын хызметин хәм қандай нызамлар арқалы басқарылатуғынын аныклаўға жәрдем береді. Ф. де Соссюрдың пикиринше, «Семиология-социаллық психологияның бөлими сыпатында үйренилиўи зәрүр. Оның орнын аныклаў психологтын ўазыйпасы-деп көрсетеди. Тилшинин ўазыйпасы айрықша түрдеги таңбалар системасы сыпатында тилди үйрениў. Себеби тил таңбалар системасының бир түри, сонлықтан лингвистика семиологияның бир тараўы сыпатында қаралады.

Ф. де Соссюр көп санлы талантлы шәкиртлерди тәрбиялады, олар үш топарға бөлинеди, олардың ишинде Ш. Балли, А.Сешэлар¹ Ф. де

¹ А.Сешэ. Общая лингвистика и вопросы французского языка. - М., 1955.

Соссюрдың лингвистикалык концепцияларын катан басшылыкка алып, оның дәстүрлерин даўам етти.

Екинши топардағы шәкиртлери- Ф.де Соссюрдың тәлийматындағы социологиялык элементлерди басшылыкка алып, оны салыстырмалы-тарийхый тил билимининң принциптери менен бирлестирген илимпазлар болып табылады. Олар А. Мейе, Ж. Вандриес, Э. Венвенист х.т.б.

Үшинши топардағы илимпазлар структурализм ағымының хәр кыйлы жөнелислерине киретуғын илимпазлар болып, олар өзлерининң лингвистикалык тәлийматларын кәлиплестириўде Ф.де Соссюрдың айырым идеяларын басшылыкка алады. Бундай илимпазлардың қатарына В. Брендаль хәм Луй Ельмслевлерди киргизиўге болады. Оның шәкиртлери тәрәпинен Ф.де Соссюр атындағы илимий дөгәрек шөлкәмлестирилди хәм 1941-жылдан баслап «Cahiers F.de Saussures» журналын жәриялай баслады.

Ф. де Соссюрдың лингвистикалык концепциясындағы тийкарғы жаңалықлар төмендегилерден ибарат:

1. Соссюр тилдиң таңбалық сыпатта екенлигин, таңбалар системасы екенлигин, ал сөйлеў усы системаның иске асыў процесси екенлигин көрсетип тил менен сөйлеўди бир-биринен ажыратып қарайды.

2. Тил хәм сөйлеў-сөйлеў хызметининң еки компоненти сыпатында оның қурамына киреди. Тил-бул қурылыс, байланыслардың абстракт системасы, сөйлеў-тилдиң материаллық тәрәпи.

3. Тилдиң қурылысы-материаллық дүзилисин үйрениўге жәрдем беретугын барлық абстракт моделлер тийкарында, функциональ нызамлар системасы аркалы үйренилип барылады.

4. Соссюр тил билиминде синхрония менен диахронияны принципиаль түрде ажыратады. Синхронияға тийкарғы дыққатты аўдарады. Синхрония менен диахронияны бир-биринен ажыратып, синхронияға тийкарғы дыққатты аўдарғаны менен олардың өз-ара тығыз байланыслы екенлигин, олардың биреўин таңлаў изертлеў объектиниң бағдарына хәм алдына қойылған ўазыйпаларға байланыслы екенлигин атап көрсетеди.

5. Соссюр синхронияда баслы дыққатты тил системасына аўдарады.

6. Сөйлеў хызметин анықлаўда еки типтеги қатнас болатугынын көрсетеди: а) ассоциативлик ямаса парадигматикалык; б) синтагматикалык, яғный сөйлеў шынжырындағы элементлердиң избе-из орналасыў қатнасы.

7. Система оның қурамына киретуғын ағзалардың бир-бирине қарама-қарсы қойылыўына тийкарланады. Соссюрдың пикиринше, тил конкрет тил бирликлерининң толық бир-бирине қарама-қарсы қойылыўына тийкарланған система болып табылады.

8. Тил материалларын анализлеўди улыўмалықтан жекеликке қарай, системадан элементлерге қарай алып барыў керек. Системаны изертлеўде улыўма пүгиннен оның элементлерине шекем барыў нәзерде тутылады.

9. Соссюр ишки хәм сыртқы лингвистиканы бир-биринен ажыратып қарайды. Ишки лингвистика-тилдиң системалық қурылысын сыпатлайтуғын тил билимининң тараўы екенлигин көрсетеди. Сыртқы лингвистика-тилдиң көп тәрәплеме байланысын изертлейди, яғный тилдиң сол тилде сөйлеўши халықтың тарийхы менен қатнасын синхрониялык хәм диахрониялык бағдарларда изертлейди.

Шарль Балли (1865-1947) Фердинанд де Соссюр менен бир кафедрада ислади хәм оның орнына кафедра баслығы болды. Ол 1909-жылы 2 томлық «Француз стилистикасы», 1913-жылы «Тил хәм өмир», 1932-жылы ең тийкарғы «Улыўма лингвистика хәм француз лингвистикасы» деген атамалағы мийнетлерин дөретти. Алберт Сеше менен бирликте устазы Ф.де Соссюрдың «Улыўма лингвистика курсы» деген мийнетин баспаға таярлады хәм жәриялады. Ол Ф.де Соссюр тәлийматын толығы менен басшылыкка алады. Айрықша дыққатты тил хәм тиллик емес қубылыслардың социаллық хәм психикалык тәрәпи, таңба мәселеси, диахрония хәм синхрония мәселелерине аўдарды. Ол тарийхый тил билимининң изертлеў методларының тилди толық хәм хәр тәрәплеме үйрениўге жеткиликсиз екенлигин көрсетеди.

Ш. Балли тил тарийхтан тысқары жасамайды деп атап көрсетеди. Тарийхқа надурис қатнас жасаў тил системасы ишиндеги гармонияны бузады. Ол тилде үзликсиз өзгерис болып отыратугыны туўралы тезисти усыйады. Адамзат жәмийети каншелли тез раўажланса тилде соншелли көп өзгерислер болады, адамзат жәмийети әсте-ақырынлық пенен раўажланса тилдеги өзгерислер де азаяды,- деп көрсетеди. Ол тил системасын интеллектуалластырыў бойынша Соссюрдың пикирине қарсы, тилди адамның күнделикли турмысы менен байланыслы үйренетуғын стилистикаға айрықша дыққат аўдарып тилдиң эмоционаллық функциясын изертлеў зәрүрлигин айтады. Ол стилистиканы екиге бөлип қарайды: улыўма халықлық тилдиң стилистикасы, көркем сөз шебери тилиниң стилистикасы.

Ш.Балли пикирди баянлау теориясын изертлеуге умтылады. Ол сөйлөү бирликлерин тиллик эмес кубылыстар (хәрекет, эмоциональ интонация) контекстинде үйрениүди усынады.

Алберт Сеше (1870-1946) Фердинанд де Соссюрдин талантлы шәкиртлеринин бири.

Алберт Сешениң мийнетлеринде тил хәм ойдың қарым-қатнасы, ойлаудың интеллектуал аспекти, тилде социаллық хәм интеллектуаллықтың өз-ара қатнасы мәселелери изертленеди. Ол стилистиканың әхмийетлигин тән алған халда оны лингвистикалық бийликке ийе емес пән деп есаплайды.

Грамматика тилге қатнасы, ал стилистика сөйлөуге байланыслы деп есаплайды, сонлықтан да дәслеп грамматиканы соң стилистиканы үйрениүди усыныс етеди. Грамматикалық кубылыстардың пайда болуының еки басқышы хакқында теорияны усынады. Биринши басқышы грамматикаға шекемги басқыш, яғный бул басқышта айтылажақ пикир хәрекетлер менен түсиндириледи. Екиншиси грамматикалық басқыш, оның көрсетиуинше, хәр қандай грамматикалық кубылыс жеке грамматикаға шекемги актте пайда болады, ол сөйлөшениң рухый халатын өзинде сәулелендиреди, әне усынан кейин барып грамматикалық басқышына өтеди. Хәр қандай грамматиканың ең жоқары нызамы логика деп жәрияланады. Семантикалық хәм ассоциативлик грамматика бир-биринен ажыратып үйренiledи. Синтагматикада гәптиң грамматикалық формасы хәм ойлау процесси арасындағы карама-қарсылық формал хәм психологиялық позициядан изертлениуи зәрурлигин көрсетеди.

§ 33. СОЦИОЛОГИЯЛЫҚ АҒЫМ

Тил билиминдеги социологиялық мектептин пайда болуы Фердинанд де Соссюрдың аты менен байланыслы хәм тилдин социологиялық концепциясына тийкарланады. Бул мектеп үәкиллери, адамзат тили бул жәмийетлик өним сыпатында түсинилетуғын социаллық кубылыс, сонлықтанда тилди изертлеу жәмийетимиздеги баска да социаллық кубылыс хәм фактлер менен байланыслы изертлениуи зәрур деп есаплайды.

Француз лингвистикасындағы социологиялық ағымның көрнекли үәкилдеринин бири-**Антуан Мейе** (1866-1936) хәм оның шәкирти **Жозеф Вандриес** болды.

Антуан Мейе хинд-европа тиллеринин салыстырмалы грамматикасы бойынша жетик қәниге еди. Ол хинд-европа тиллеринин барлығы

бойынша изертлеу жүргизген бирден-бир илимпаз. Ол мақала арнамаған бирде бир хинд-европа тили жоқ. Ол өзениң изинде оғада бай илимий мийрас қалдырды. Оның 24 монографиясы, 540 тен аслам мақалалары жәрияланған. Оның армян тили (1951), славян тиллери (1951), герман топары тиллеринин (1952) тийкарғы өзгешеликлери бойынша мийнетлери жәрияланды. Оның бир қатар жұмыслары хинд-европа тиллеринин диалектлерин изертлеуге бағышланған. Ол лингвистикалық изертлеулердин принциплери хәм методларын изертлеуге де үлкен дыққат аударды: «Тарийхый тил билиминдеги салыстырмалы метод» (М, 1954), «Хинд-европа тиллерин салыстырмалы үйрениуге кирисиу» (М, 1938). Бул мийнетлерде А. Мейениң лингвистикалық концепциялары баянланған.

Француз философы О. Конттың позитивизми, Э.Дюркгеймнин социологиясы француз лингвистикасының социологиялық ағымының тийкарын салыушы, ХХ әсирдин ең көрнекли тилшилеринин бири-Антуан Мейениң лингвистикалық көз қарастарының кәлиплесиуине үлкен тәсир жасады.

Огюст Конт (1798-1857) француз философы, позитивизм ағымының тийкарын салыушы.

Ол Монпельеде католиклер шаңарағында тууылды. Лицейде математикадан айрықша бақаларға оқыған. 1816-жылы Париждеги политехникалық мектепке оқыуға киреди. 1826-жылы өзениң квартирасында тыңлаушылар ушын позитивлик философия курсы бойынша лекциялар оқыйды.

О. Конттың илимий дәретиушилиги үш басқышка бөлинеди.

Биринши басқыш 1819-1828- жылларды өзениң ишине алады. Бул дәуирде ол алты илимий мийнетин жәриялайды. Бул басқышта Конт жана жәмийетте илимпазлардың айрықша орны тууралы идеяны, позитивлик сиясат принциплери хәм түсиниклери, үш басқышлы жәмийет тууралы идеяларын усынды.

Екинши басқыш 1830-1842-жылларды өзениң ишине алады. Бул дәуирде 6 томлық «Позитивлик философия курсы» мийнетин жәриялады. Позитивлик көз-қарастың илимий хәм философиялық тийкарлары ислеп шығылды.

Үшинши басқышта (1845-1857-жыллар) «Позитивлик сиясат системасы ямаса социологиялық трактат», «Субъектив синтез» х.т.б. мийнетлерин жәриялады. Конттың пикиринше, позитивизм доктрина киби, онда интеллектуал хәм илимий элементлер моральға, динге

хәм сиясатқа бағындырылады. Социаллық дүнья инсан хәрекеті, ерки хәм сезиминиң өними есапланады. О.Конт адамзат хәм интеллекттиң раўажланыўының үш басқышы туўралы идеяны усынады. Бириншиси теологиялық басқыш болып әйемги дәўирден 1300-жылларға шекемги дәўирди өзиниң ишине алады. Бул дәўирде барлық кубылыслар динге байланыслы түсиндириледі.

Екиншиси метафизикалық басқыш (1300-1800-жыллар) болып диний идеялар хәр қыйлы философиялық түсиниклер (идеалистлик, материалистлик) менен орын алмасады.

Үшинши басқышта (XIX әсир) унамлы, позитив халат жүзеге келеди, илимий билиў тийкарғы орынға шығады, социология пайда болады, социаллық системаның жасаўының ызығалықлары изертлене баслайды, позитивлик философия тийкарында жәмийет жанадан қурылады, бул басқышта сана абстракция жәрдемінде барлық процесслерди түсиндирип отырыўдан бас тартады, бақлаў хәм пикир жүргизиў тийкарында кубылыслар арасындағы байланысты анықлаўға умтылады, аристократлар хәм анархистлердиң орнына социократлар келеди.

О.Конттың позитивлик философиясының тийкарғы машкаласы усы «үшинши басқыштағы жәмийет» болып табылады. Оның пикиринше, жаңа позитивлик жәмийетте исбилерменлер хәм рабочийлар класы болады. Меншик фабрикант, жер ийеси, банкир, саўдагерлердиң қолында болады. Олар ушын меншик ийеси болыў басқалардан үстемлик етиўши хуқыққа ийе болыў емес, ал социаллық ұазыйпа есапланады. Меншик ийелерине капиталды топлаў хәм басқарыў, жаңа жұмыс орынларын шөлкемлестириў бойынша социаллық жуўапкершилик хызметі жүкленеди. Бул басқыштағы жәмийеттиң руўхый-идеологиялық машкалалары менен философ-позитивистлер хәм басқа да илимпазлар шуғылланады. Сиясий власт банкирлердиң қолында болады, олар кәнигелердиң пикирлері менен есапласады. О. Конт, жәмийет бундай шөлкемлестирилсе өзинен-өзи жетилисип кемшиликлерден дүзелип барады, - деп есаплайды. Бул қатаң өзін-өзи қадағалаўшы система болып, онда хәр бир элемент өзиниң хызметін атқарады. Конттың социологиялық тәлииматының тийкарғы ызығалы: «Мухаббат бул-принцип, тәртип бул-фундамент, прогресс бул-мәксет болып табылады». Бундай жәмийет ушын революцияның зәурлиги жоқ, онда хәр қыйлы социаллық қатлам хәм класслар ортасында тилеклеслик тийкарғы орынды ийелейди, жәмийет гармоникалық раўажланған болады, барлық класслар материаллық хәм руўхый байлықларды сақлаўға умтылады.

О. Конт өзиниң 1842- жылы жәрияланған «Позитивлик философия курсы» мийнетинде, «хәр қандай илимниң ұазыйпасы предмет хәм затлардың мәнисин, кубылыслардың себебин түсиндириў емес, ал оны сыртқы көринисине қарай баянлаў», - деген пикирди билдиреди. Ол социология илимине тийкар салады. Социология-адамзат жәмийетине социаллық организм сыпатында қарайды. Бул социаллық организм қурылысы жағынан биологиялық организм сыяқлы көп санлы индивидуал организмлерден ибарат. Бул организмниң бөлимлері арасында тилеклеслик өмир сүреді. Солай етип, О. Конттың жәмийет хәққында тәлииматының тийкары улыўма социаллық тилеклеслик идеясы есапланады.

Эмиль Дюркгейм (1858-1917) француз социологиялық мектебиниң тийкарын салыўшы. 1882-жылы Парижде жоқары мектепти питкереди. 1889-жылы «Социология элементлері» деген мийнетин жәриялайды. Ол 1893-жылы «Жәмийетлик мийнеттиң бөлиниўи туўралы» деген темада докторлық диссертация қорғаған. 1896-жылдан баслап Бордо университетинде социаллық илимлер кафедрасын басқарады. Бул жер жүзиндеги социология бойынша ашылған биринши кафедра еди. Бордо университетинде ислеген ұақтында ол өзиниң ең белгили еки мийнетин жазды: «Социологиялық методтың ызығалары» (1895), «Жанықаслық» (1897).

1898-1913- жыллары «Социологиялық жылнама» деп аталатуғын социология бойынша биринши илимий журналды басқарды. 1902-жылы Сорбанна университетиниң «Социология хәм тәрбия хәққында илимлер» кафедрасының баслығы лаўазымына жұмысқа өтеди. Ораторлық өнерге ийе Дюркгейм бул жерде тез арада үлкен абыройға ериседи. Сорбонна университетинде ислеген ұақытлары ең соңғы хәм көлемли мийнети «Диний турмыстың элементарь түрлері» қитабы жәрияланды.

Биринши дүнья жүзилик урыс француз социологиялық мектеби хәм оның философиялық көз-қарасларына қатты соққы берди. Ол 1917-жылы 15- ноябрьде Парижде қайтыс болды.

Дюркгеймниң көрсетиўинше, социологияның предмети:

1) Жәмийет-тәбияттың қурамындағы объектив реаллықтың бир көриниси есапланады, оның өзине тән раўажланыў ызығалары болады;

2) Жәмийет оны қурайтуғын инсанларға салыстырғанда үстин турады;

3) Социология үйренетуғын социаллық фактлар объектив хәм инсан факторы тәсиринен ғәрезсиз жасайды. Оның пикири бойынша,

социология өзіне тән белгилеріне ийе, социаллық хакыйкатлықты үйрениуі зәрүр. Сонлықтаңда өзинин арнаулы методларына ийе болуы керек.

Социологияның предмети индивидлердин еркинен гәрезсиз жасайтуғын социаллық фактлер болып табылады. Социологияның ұазыйпасы-адамларды жәмийетке биригиуіне не мәжбүрлейди, не себепли раўажланған социаллық тәртиплер адамлар ушын ең жокары кәдрият есапланады, жәмийеттеги индивидлердин қарым-қатнасын қандай нызамлар басқаратуғынын үйрениуі, хәзирги заман үлгиси бойынша жасау ушын мәмлекетке анық усыныслар беріуі;

Социологиялық билиудин методологиясы- интеллекттин талапларына, илимий хакыйкатлыққа тийкарланады, илимий изертлеуди хәр қандай сиясий, диний, метафизикалық х.т.б. хакыйкатлықты анықлауға кесент ететуғын хәм әмелиятта өзинин зыянын тийгизетуғын кемшиликлерден қутқаруы керек.

Ә. Дюркгеймнин мийнетлеринде жәмийетти қуруы хәм раўажланыуы эволюциясы, пухаралық жәмийет, механикалық бирлесіуден социаллық тилеклеслик басқышына раўажланыуы, жәмәәтлик сана, социаллық факторлар, инсанның өзіне-өзи жанықаслық етиуі, диннин анализи мәселелери тийқарғы орынды ийелейди.

Дюркгеймнин мийнетлериндеги ең тийқарғы мәселе-социаллық тилеклеслик машқаласы. Онын көрсетиуінше, социаллық тилеклеслик еки көриниске ийе: бириншиси механикалық тилеклеслик (индустрияласпаған жәмийет), яғный сәйкес белгилери бойынша тилеклеслик. Барлық индивидлер бир қыйлы хызметти атқарады хәм индивидуал белгилеріне ийе емес.

Екиншиси органикалық тилеклеслик (индустрияласқан жәмийет). Бунда адамлар барған сайын бири-биринен айрықшаланып барады хәм бири-бирин толықтырылып барады, яғный адам организмнің ағзалары киби бири-бирин толықтырады хәм бири-биринен гәрезли. Жәмийет ағзалары қаншелли органикалық бириксе олардың демократияға мейили жоқарылап барады. Демократия- жәмийетлик раўажланыудын ең жоқары шыны хәм жәмийетти социаллық шөлкестіриудин ең қурамалы формасы.

Жәмәәтлик сана - белгили бир жәмәәт ағзаларының қызығыушылығы, диний исеними, сезимлери, кәдриятлары хәм умтылысларының жыйындысы. Жәмийеттеги ең киши социаллық қатламлар да өзинин ишинде пүтинликке хәм тилеклесликке умтылады, улыума жәмийеттеги сыяқлы өзіне тән жәмәәтлик санасы қәлиплеседи.

Дюркгеймнин анықлауы бойынша «социаллық фактор»-индивидтен гәрезсиз объектив түрде жасаушы хәрекет етиуі, ойлау хәм сезиу усыллары болып, индивидке қатнасы бойынша хуқықый-мәжбүрлеу күшине ийе.

Индивид тууылған ўақтында әлле қашшан оннан гәрезсиз түрде таяр халында турған нызамлар хәм үрп-әдет, дәстүрлер, әдеп икрамлылық нормалары, қатнастар өмир сүреди.

Ә. Дюркгейм «Социология методы» мийнетинде социологияның предмети-жәмийетлик шөлкемлер, нызамлар, көрсетпелер түринде жасайтуғын социаллық факторлар болуы тийис-деп дағазалайды. Дюркгеймнин позитивизми бойынша, социаллық кубылыслардың ишине кириу шәрт емес, ал оны сырттан бақлау, изертлеу зәрүр. Дюркгейм жәмийет хәм индивидумлардын өз-ара қарым-қатнасы мәселесине үлкен дыққат аударды.

Антуан Мейе Дюркгеймнин «социаллық факторлар индивидумлардан гәрезсиз жасайды, соның менен бирге оларға тәсир жасайды, -деген идеясын басшылыққа алады. Бул пикирди раўажландырып А. Мейе былай деп жазады: «Тил сол тилде сөйлеуши индивидумлардан гәрезсиз жасайды».

Ол Фердинанд де Соссюрдың тилди сөйлеу хәрекетинин социаллық өними сыпатында бақалайтуғын тәлийматын басшылыққа алады. Лингвистикаға социаллық илим сыпатында қарайды. Жәмийеттин белгили бир қатламларына тилдин белгили бир қатламлары сәйкес келеди. Жәмийеттин қурылысы өзгериуі менен тилдин қурылысында да өзгерислер пайда болады. Тил билиминин тийқарғы ұазыйпасы усыларды изертлеу болуы тийис- деп есаплайды.

А. Мейе XIX әсирде пайда болған хәм кең қолланылған салыстырмалы-тарийхый метод XX әсирде жетилистириуди талап етеди, -деп есаплайды.

«Салыстырмалы тарийхый метод- бул изертлеу усылы, ал мәксет емес»-деп жазады. Усы позициядан оның ата тилге (праязык) деген қатнасы қәлиплеседи. Оның пикиринше, «тилшинин ұазыйпасы ата тилди қайта тиклеу, реконструкция жасау емес, бул орынланбайтуғын ұазыйпа. Компаративисттин ұазыйпасы-тиллердеги сәйкес кубылысларды салыстырмалы бағдарда үйрениуі».

Солай етип, салыстырмалы- тарийхый методты қолланыудан шығармауымыз керек, ол тил тарийхын изертлеу ушын лингвистлердин қолындағы қурал болып қалады, бирак оны ата тилди қайта тиклеуге емес, ал тиллердеги сәйкесликлерди анықлау ушын қолланыуымыз

керек,-деп жазады. Ол салыстырмалы методты жетилистириу үшін, бул усылды сөйлеу хәрекетиниң хәзирги жағдайларын бақлауға колланыудың тәрәпдары болды. Ол сондай-ақ, лингвистикалық география усылын колланыуды жақлады.

А. Мейе өзиниң теориялық көз-қарасларына сәйкес тил кубылысларын социологиялық бағдарда түсиндириуға умтылды. Хәр бир социаллық қатлам өзине тән болған интеллектуал өзгешеликлерине ийе, соның ишинде өзиниң тилине де ийе болады. А.Мейе тилдиң социаллық қатламлары тууралы тезисти усынды. Сөз мәнисиниң өзгериуин социаллық себеплерге байланыслы түсиндиреди. Егер сөз кең социаллық топардан тар социаллық топарка өтсе, онда сөздиң мәниси тараяды хәм керисинше процесс жүзеге келеди. Баска тиллерден сөзлерди өзлестириу мәселеси де усыған тиккелей байланыслы. Тилдиң рауажланыуында сөзлерди өзлестириу ең тийкарғы факторлардын бири екенлигин тән алған халда, А. Мейе, сөзлердиң тек баска тиллерден емес, ал бир тилдиң ишинде бир диалекттен екиншисине, бир социаллық қатламанан екинши социаллық қатламға өтетуғынын билдиреди.

Тилдиң социаллық тәбияты сөзлердиң өзгериуинде де көзге тасланады. А.Мейениң пикиринше, сол тилдиң системасына, оның улыуа рауажланыу бағдарына хәм жәмийеттиң талапларына сәйкес бул жағдай жүзеге асады.

Фердинанд де Соссюр сыяқлы Антуан Мейе де өзиниң социологиялық теорияларының сағасын Дюркгеймниң социологиялық тәлийматынан алады. Айырым макалаларында тилдеги барлық кубылысларды социаллық себеплерге байланыстырып хәдден тыс көтермелеп жибереди.

Жозеф Вандриес. Ол Сарбонна университети хинд-европа тил билими кафедрасының профессоры, классикалық тиллер хәм кельт тили бойынша кәниге. Оның айырым мийнетлери тил билиминиң улыумалық мәселелерине арналған. Сондай мийнетлериниң бири-1937-жылы Москвада жәрияланған «Тил тарийхына лингвистикалық кирисиу» мийнети. Бул мийнетте тил билиминиң ең әхмийетли мәселелери-француз социологиялық мектеби ўәкиллериниң көз-қараслары избе-из хәм исенимли түрде баянланған.

Жозеф Вандриестин түсиндириуинше олар төмендегилерден ибарат: «Тил социаллық кубылыс, оның пайда болуы жәмийеттиң талапларына байланыслы. Сөйлеуши индивидлердиң колланыуы менен ол турақлылыққа ийе болады. Тил таңбалары шәртли. Халықтың мәдени рауажланыуы менен оның тилиндеги грамматикалық

категориялар арасында байланыс жоқ, сонлықтанда раса менен тил ортасында байланыс орнатуудың зәрүрлиги жоқ.»

« Жәмийеттеги турмыслық шәриятлар хәм адамның социаллық келип шығуы оның тилинде жумсалатуғын грамматикалық категорияларды кәлиплестиреди.»

«Тил қурылысын түсиниу үшін оның хәзирги жағдайын изертлеуимиз зәрүр. Сөздиң жасауы тийкарынан социаллық жағдайларға байланыслы болғанлықтан сөз мәнисиниң өзгериуин анықлауда фонетикалық факторды жокары көтермелей бермеу керек.»

«Тиллердиң рауажланыуында еки күштиң гүреси байкалады: оның бириншиси-дифференциацияға умтылса, екиншиси-унификацияға бейим.»

Ж. Вандриес Фердинанд де Соссюр хәм Антуан Мейениң көз қарасларын системаластыруу менен бирге айырым мәселелерде өзиниң көз-қарасларын, идеяларын усынады. Бундай мәселелердиң қатарына эмоциональ ямаса эффектли сөйлеу, тил хәм ойлау, диалект, тилдиң әдебий хәм жазба түрлери, лингвистикалық география, жазуу, тиллердиң классификациясы х.т.б. киреди.

§ 34. «СӨЗЛЕР ХӘМ ЗАТЛАР» МЕКТЕБИ. ГУГО ШУХАРДТ

«Сөзлер хәм затлар» мектеби жас грамматистлердиң концепциялары хәм изертлеу методларын қатан сынға алыу тийкарында пайда болады. Бул мектептиң тийкарғы көз-қараслары Р. Мерингердиң 1909-жылдан баслап жәриялана баслаған «Сөзлер хәм затлар» журналы менен байланыслы. Бул журнал ХХ әсирдиң 40-жылларына шекем жәрияланды.

Рудольф Мерингер (1859-1931) хәр қыйлы тәрәпке тарқалатуғын «мәдени толқынлар» тууралы идеяны усынады. Бул «мәдени толқын» қурылысы жағынан «тиллик толқын» хәм «затлық толқын» лардан ибарат. Мерингердиң идеясы бойынша хәр қыйлы халықлар хәм мәмлекетлердиң бир-бири менен қатнасы нәтийжесинде бир халықтан екинши халыққа затлар келип киреди, сол затлар менен бирге олардын атамасы болған сөзлерде өзлестириледи. Р.Мерингер хәм оның шәкиртлери ушырасқан ең тийкарғы қыйыншылық: «Зат» деген түсиникти қалай анықлауымыз керек, -деген сорауға жууап табыуда болды хәм тилде жаңадан пайда болатуғын абстракт түсиниклердиң атамасы мәселесинде болды.

«Сөзлер хәм затлар» мектеби ўәкиллери өзлериниң алдына сөзлердиң тарийхын үйрениуди тек лингвистикалық анализ тийкарында емес, ал сөз бенен аңлатылған заттың тарийхы менен байланыслы изертлеу ўазыйпасын қояды.

Жас грамматистлер фонетика хәм морфология мәселелерине тийкаргы дыккатты аударып, сөзлердин семантикасы мәселесине үстиртин катнас жасаған еди. Сонлыктанда жас грамматистлерди сын нышанасына айландырған бул мектеп ўәкиллери өзлеринин тийкаргы дыккатын семантика мәселелерине, мәнилердин өзгериў хәм раўажланыў тараўына қаратты. Олар тилге халықтың тарийхы, оның социаллық хәм мәдений халатлары менен тығыз байланыслы адам хызметин сәўлелендириўши курал сыпатында карады. Сонлыктанда бул мектеп ўәкиллери тиллердин хәзирги жағдайын хәр тәрәплеме изертлеў менен бирге оның тарийхий раўажланыўын терең изертлеўдин тәрәпдары болды. Бул көз-караслар «Сөзлер хәм затлар» мектебинин тийкаргы ўәкили австриялы тилши Гуго Шухардттың (1842-1927) мийнетлеринде баянланды. Г.Шухардттың илимий журналларда жәрияланған көп санлы изертлеўлери бар. Олар 1950-жылы «Тил билими бойынша таңламалы мақалалар» деген атамда орыс тилинде Москвада жәрияланды. Олардың айырымлары төмендегилер: «Затлар хәм сөзлер», «Тилдин пайда болыўы», «Лингвистикалық изертлеўлерде автордын шахсы» х.т.б.

Тил хакқындағы илимнің еле де раўажланыўына Г.Шухардттың семантика тараўындағы изертлеўлери белгили дәрежеде тәсир етти. Бул изертлеўлеринде ол тилдин семантикалық қурылысының раўажланыўы ызымлықларын анықлаўға умтылды. Ол тийкаргы дыккатты сөз мәнисинин өзгериўи хәм раўажланыўы машқаласына аударды. Сөз хәм оның тарийхы сөз бенен аңлатылған заттың тарийхы менен тығыз байланыслы. Бул бағдарда оның 1912-жылы жәрияланған «Затлар хәм сөзлер» мийнети әхмийетли. Бул мийнетте «Затлар» термини кең мәниде қолланылған. «Затлар» термини аркалы предметлер, хәрекетлер хәм хал-жағдай түсиниледи. Бул термин аркалы реал хәм реал емес дүньядағы жанлы хәм жансыз затлар аңлатылған.

Г. Шухардттың бул машқалаға үлкен итибар бергенлиги соншелли, ол «.. тил хакқындағы тәлиймат-бул мәни туўралы тәлиймат болып табылады» - деп жазады.¹

Г. Шухардттың «Затлар хәм сөзлер» (1912) мақаласы тил билиминин «ономасиология», яғный атамалар хакқындағы тараўының өз алдына қәлиплесиўине тәсир етти. Онамасиология- зат хәм түсиниклердин аталыўының ызымлықлары хәм принциплерин үйренетуғын тил билиминин тараўы. Онамасиология мәселелери кейин ала Квадри Бруноның «Онамасиологиялық изертлеўлердин методлары хәм ўазыйпалары» (Берн, 1952) мийнетинде кең түрде

¹ Шухардт Г. Избранные статьи по языкознанию. - М., 1950, с. 238

изертленилди. Г.Шухардт сондай-ақ, бир түрдеги затлардын аты бойынша дүзилген сөзлик алфавит тәртибинде дүзилген сөзликлерге салыстырғанда әдеўир пайдалы екенлигин атап көрсетеди.

Тил билими тарийхында Г.Шухардттың жас грамматистлер менен фонетикалық ызымлар туўралы илимий тартыслары әхмийетли.

XIX әсирдин 70-жыллары жас грамматистлер мектебинде тилдин раўажланыўы тийкарынан фонетикалық ызымларға байланыслы деген бир тәрәплеме пикир үстемлик етти. Г.Шухардт өзинин «Фонетикалық ызымлар туўралы»¹ деген полемикалық мақаласында жас грамматистлердин бул догмаларын қатты сынға алады. Ол жас грамматистлердин «фонетикалық ызымлықлардың тәбият ызымлықлары менен сәйкеслиги туўралы»² тезисин тән алмайды. Шухардттың көрсетиўинше, тилдин раўажланыўын тек сыртқы механикалық факторларға байланыстырмаў керек, тилдин раўажланыўы ызымлықлары оның тек физиологиялық тәрәпине байланыслы емес, ал психикалық тәрәпине де байланыслы. Ал жас грамматистлердин тәлийматында психологиялық фактор «фонетикалық ызымлықлардың антагонисти» сыпатында түсиниледи. Г. Шухардт фонетикалық ызымлықлар туўралы былай деп жазады: «Я признаю право на существование и полезность «фонетических законов», но лишь в качестве формул, разъясняющих сближение или совпадения различных процессов, а отнюдь не определяющих их»³, «Фонетических законы и социальный характер языка несовместимы друг с другом». Ол тилдеги сөзлердин әпиўайы эволюциясы тил тарийхының хакыйқый мәнисин ашып бере алмайды-деп есаплайды. Тилдеги өзгерислердин себеплери туўралы усы мәселеде жас грамматистлер менен келиспеди. Жас грамматистлер тилдеги өзгерислердин себеплерин көпшилик жағдайда фонетикалық ызымлықлар хәм аналогияға байланыстырған болса, ал Шухардт тилдин раўажланыўындағы ең тийкаргы себеплердин бири тиллердин бир-бирине тәсир жасап, араласыў кубылысы болып табылады,-деп есаплайды. Ол «Тиллердин араласыўы хакқындағы мәселеге» деген мақаласында, «.. хәзирги дәўирде тил билими шуғылланып атырған мәселелердин ишинде тиллердин араласыўы машқаласын изертлеўден әхмийетли мәселе жоқ⁴»-деп жазады. Г.Шухардттың тиллердин араласыўы туўралы концепциясының қәлиплесиўине Йоганн

¹ Шухардт Г. О фонетических законах, - М., 1950.

² Сонда, 25-бет

³ Сонда, 53-бет

⁴ Сонда, 53-бет

Шмидттиң «толқын» теориясы белгили дәрежеде тәсирин тийгизген. Бул теория бойынша тиллер арасында қатан шегера жок, қонсылас жайласқан тиллер шегерасында еки тилге де ортақ белгилер қәлиплеседи. Тиллердің араласыуының тийкаргы себеби, тил бул социаллық қубылыс, ал физиологиялық қубылыс емес.

Қулласы, тил билими тарийхында Г.Шухардт, өзине шекемги жас грамматистлер мектебинің сыншысы сыпатында кеңнен танылды. Оның мийнетлерінде XIX әсирдің ақыры XX әсирдің басындағы тилге жаңаша көз қарастың қәлиплесе баслағаны, тилди изертлеудің жаңа методлары қәлиплесе баслағаны көзге тасланады. Оның мийнетлерінде билдирилген идеялар XX әсир тилшилери тәрәпинен дауам еттирилди. Мәселен, тилди жәмийетлик қубылыс сыпатында үйрениў-социологиялық ағым үәкиллери, тилдің раўажланыуының тийкары тиллердің араласыуы, биригиуи хақындағы концепция-Н.Я. Маррдың мийнетлерінде, тилди өз-ара тығыз байланыслы элементлер хәм қатнастар системасы сыпатында изертлеу структурализм ағымы үәкиллеринің мийнетлерінде дауам еттирилди.

§ 35. ТИЛ БИЛИМИНДЕГИ ЭСТЕТИКАЛЫҚ МЕКТЕП

Тил билиминдеги эстетикалық мектеп (неофилология) тилди изертлеуде оның экспрессивлик хызмети көз-қарасынан қатнас жасайды, тил улыўмалық бағдардан тарийхий мәдениї байлық сыпатында бахаланады хәм изертленеди.

Тил билиминдеги эстетикалық мектептің тийкарын салыушы **Карл Фосслер** (1872-1949) болып табылады. Бул мектептің үәкиллеринің ишинен Е. Лерх, Л. Шпитцер, Ф. Шюра, Х.Хатцфельд, Х. Райнфелдерларды көрсетиу мүмкин. Олардың барлығы роман филологиясы бойынша кәнигелер еди. Е. Лерх - француз тили синтаксиси, Л. Шпитцер—роман тиллери этимологиясы, семасиологиясы хәм стилистикасы бойынша изертлеу жұмысларын алып барған. «Неофилология» атамасы К.Фосслердің 50 жыллық юбилейине байланыслы шәкиртлери жәриялаған топламның аты менен байланыслы. Мюнхен университетинің роман филологиясы профессоры Карл Фосслер тек тилши емес, ал әдебиатшы да еди,бул оның тилге көз қарасында, оны қызықтыратуғын мәселелер хәм баянлау усылында көзге тасланады.

К. Фосслердің тил билими тараўындағы тийкаргы мийнети: «Тил билиминдеги идеализм хәм позитивизм» (1904) мийнети. Бул оның

бағдарламалық полемикалық жұмысы, онда тил билимин эстетикалық концепциялар тийкарында қәлиплестириу бойынша пикирлери баянланған. К. Фосслер өзинің «Тил дәретиушилик хәм раўажланыу сыпатында» (1905), «Тил философиясы бойынша таңламалы мақалалар» (1923), «Тилде руўх хәм мәденият мәселеси» (1925) мийнетлерінде тил билиминдеги эстетикалық мектепке тән болған көз-қарасларды илимий түрде баянлауға умтылады. Бул ұазыйпаны орынлау ушын тил менен поэзияның, диннің, илимнің қарым-қатнасын, сондай-ақ, тил менен сөйлеудің қатнасын терен хәм хәр тәрәплеме изертлеуге умтылады. Оның 1923-жыл жәрияланған «Франциядағы тил хәм мәденият» мийнетінде француз тилинің ески дәуірлеринен баслап хәзирге шекемги тарийхын изертлеу барысында халықтың эстетикалық көз-қарасларының да раўажланып барғанлығын көрсетеди. К.Фосслердің мийнетлерине итальян философы Бенедетто Кроченин (1866-1952) эстетикалық идеяларының тәсири сезиледи. Әсиресе, оған Б.Кроченин «Руўхтың философиясы», «Эстетика-улыўма тил билими сыпатында» (Москва, 1920) мийнетлеріндеги тилге болған көз қараслары тәсир жасады. Б.Кроченин идеялары В.Гумбольдттың идеяларына тийкарланады. Б. Кроче адамның сөйлеу процесин дәретиушилик процесске тенлестиреди, бул жағдай тилди көркем өнер менен жақынластырады. Солай етип, тил билиминде, эстетиканың да изертлеу объекти бир есапланады. Сонлықтанда, Б. Кроче «лингвистикадағы барлық илимий машқалалар эстетика ушын да ортақ, тил философиясы, көркем өнер философиясы булар бир нәрсе», -деп жазады хәм лингвистиканы улыўма эстетиканың ишинде қарайды. Солай етип, тилдің эмоциональ-экспрессивлик хызметин изертлеу тил билиминің тийкаргы ұазыйпасы деп есаплайды.

В. Гумбольдттың лингвистикалық концепциясына К.Фосслердің көз-қараслары сәйкес келеди. Бирақ К. Фосслердің концепциясы өзинің бир тәрәплемелилиги менен сыпатланады яғный В. Гумбольдттың тилге еки тәрәплеме қатнас жасау зәрүрлиги туўралы тезисинің әхмийетлилигин түсинбеди, сондай-ақ, тиллик антиномия туўралы пикирлерин қабыл етпеди.

К. Фосслердің көз-қарасы бойынша, тил билиминің жаңа системасы тилди бириншиден-таза эстетикалық, екиншиден-тарийхий-эстетикалық бағдарда изертлеуді тәмийинлеуи тийис.

К. Фосслердің пикиринше, тил мәңги дәрелиуде болады, барқулла толысып, жетилисип барады. Ол тилдің қурылысын, грамматикалық

формалар хэм сеслерди үйренетуғын пәнлерге карсы шығады. Жас грамматистлерди катты сынға ала отырып былай деп жазады: «Синтаксис вовсе не наука-в такой же степени как и морфология и фонетика. Вся эта совокупность грамматических дисциплин-безграничное кладбище, устроенное неумолимыми позитивистами, где совместно или по одиночке в гробницах роскошно покоятся всякого рода мертвые куски языка, а гробницы снабжены надписями и перенумерованы. Кто не задыхался в могильной атмосфере этой позитивистской филологий».

К. Фосслер бирден-бир илимий пән сыпатында тек стилистиканы тән алады: «Стилистика была и остается альфой и бетой филологий». Солай етип, стилистика К. Фосслердин концепциясында тийкарғы орынды ийелейди.

Тилге руұхтың сәулеленіуі сыпатында катнас жасауы, К.Фосслердин тилди мәденияттын айырым түри сыпатында қабыл етиуіне алып келди. Усыған байланысly К. Фосслер тил тарийхы ғана илимий сыпатқа ийе болыуы мүмкин, себеби тил тарийхы ғана тил кубылысларын физикалық, психологиялық, сиясий, экономикалық хэм мәдениет өзгерислер менен байланысly түсиндирип бере алады», - деп жазады.

Солай етип, К. Фосслердин пикиринше, «тил тарийхы-сәулеленіуі формаларының тарийхы» есапланады. Бул оның «Руұх хэм тилдеги мәденият», «Франциядағы тил хэм мәденият» мийнетлеринде баянланған. Оның 1925-жылы жәрияланған «Руұх хэм тилдеги мәденият» мийнети қурылысы жағынан төмендеги баплардан ибарат: I. Кирисиу; II.Сөйлеу, диалог, тил; III.Тил хэм дин; IV.Халықлық латындағы ойлаудын жана түрлери; V.Тил хэм тәбият; VI.Тил хэм өмир; VII.Тиллик семьялар; VIII.Тил хэм илим; IX.Тил хэм поэзия.

Ол өзиниң «Франциядағы тил хэм мәденият» мийнетинде тиллик өзгерислер менен хәр қыйлы дәуірлердеги руұхый мәденияттын өзгешеликтери арасындағы байланысты изертлеуге умтылады.

Тилди изертлеуде К. Фосслер қолланған усыл төмендегише: Тилдин хәр қыйлы дәуірдеги жағдайын грамматикалық көз қарастан баянлау, соң бул грамматикалық кубылысларды стилистика, эстетика, ойлаудың түрлери көз-қарасынан түсиндириу болып табылады.

Жуұмакластырып айтқанда, Карл Фосслер өзиниң мийнетлеринде лингвистиканы адамның ишки дүньясын үйрениудин қуралына айландырыуға, адамзат тилиниң дөретиушилик тәреплерин хәр тәрепле изертлеудин объектине айландырыуға умтылды.

К. Фосслердин субъективизмин есапқа алмағанда, оның тилдин раўажланыуын жәмийеттин раўажланыуы менен тығыз байланысly изертлеуге умтылғанын, лингвистикалық изертлеулердин шеңберин кенейткенлигин көреміз.

Оның ең тийкарғы хызметлериниң бири-тил билиминиң алдына жана ўазыйпаларды койыуы, мәселен, көркем әдебий дөретпелерди стилистикалық изертлеу, улыўма халықлық тил менен көркем сөз шеберлери тилиниң қарым-қатнасын изертлеу, тилдин раўажланыуын мәденият тарийхы менен тығыз байланысly үйрениу, ойлау хэм тилдин қарым-қатнасын үйрениу мәселелерин күн тәртибине койыуы болып табылады.

§ 36. НЕОЛИНГВИСТИКА

Тил билиминде неолингвистика ХХ әсирдин 20-жыллары ағым сыпатында қәлиплести. Бул ағымның тийкарғы ўәкиллери-итальялы Маттео Бартоли (1873-1946) хэм Джулио Бертониер (1878-1942). «Неолингвист», «Неолингвистика» терминиң М. Бартоли 1910-жылы биринши мәртебе қолланды.

Неолингвистика ағымының изертлеу усыллары хэм принциптери 1925-жылы жәрияланған «Неолингвистиканың қысқаша очерки» мийнетинде жәрияланды¹. Бул мийнеттиң «Улыўма принциптер» деп аталатуғын биринши бөлимин Дж.Бертони, «Техникалық критериялар» деп аталатуғын екинши бөлимин М. Бартоли жазған.

Сондай-ақ, неолингвистиканың улыўма теориялық мәселелери М.Бартолидин 1925-жылы жәрияланған «Неолингвистикаға кирисиу», Джулиано Бонфантениң 1942-жылы жәрияланған «Неолингвистика позициясы» мийнетлеринде баянланған. Неолингвистика ағымы В.Гумбольдт, итальян философы Бенедетто Крочениң идеяларына тийкарланған халда оларды раўажландырыуға умтылады. Көплеген мәселелерде тил билиминдеги эстетикалық мектеп, «Сөзлер хэм затлар» мектебине идеялары жағынан жақын келеди. К.Фосслер киби неолингвистика ағымы ўәкиллери тилди көркем дөретиушилик хэм руұхый хәрекет сыпатында бахалайды. Г.Шухардт киби тилдин раўажланыуында тиллердин араласыу процесин ең тийкарғы орынға қояды.

¹ Bartoli M. e Bertoni G. Breviario di neolinguistica, -Modena., 1925.

Неолингвистиканын айырым көз-караслары лингвистикалык географиянын концепциялары менен сәйкес келеди. Сонлыктан да Маттео Бартоли өзинин «Неолингвистикаға кирисиү» мийнетинде, «неолингвистикалык ағым Ж. Жильероннын «Лингвистикалык атлас» мийнетиндеги идеяларына тийкарланады», - деп жазады.

Неолингвистика ағымы үәкиллери ағымының атамасы менен де өзлерин «Жас грамматистлерге» карсы койыуға умтылады. «Жас грамматист» лер лингвистлер емес еди, тек грамматистлер еди. Бизлер тил фактлеринин курамалы комплексин изертлеуши жана лингвистлермиз, - деген лозунгты көтереди. «Неолингвист», «Неолингвистика» терминлерин колланыуынында тийкары усыған байланыслы.

Джулиано Бонфанте өзинин «Неолингвистика позициясы» мақаласында неолингвистика ағымы алдына койған ұазыйпаларды баянлайды: «Бизин әсиримиз тилди тек баянлап бериуди емес, ал оны түсиниуди оғада талап етеди; ...Неолингвист ушын тил- бул эстетикалык сәулелениудин, көз-караслардың жыйнағы. Сл поэманың хәр бир қатарында, хәр бир сөйлеуде, хәр бир накыл-мақалда толық хәм кең түрде көзге тасланады».

Неолингвистлер тилди ең алды менен индивидлердин эстетикалык дәретиушилигинин өними сыпатында бақалайды. Тилди «руухый дәретиушилик» сыпатында бақалап, неолингвистлер Б. Кроче киби тил хәм сөйлеу процесин дәретиушилик процеске тенлестиреди. «Адамлар, - деп жазады Бонфанте, - сөйлеу барысында сөзлерден, анығырағы гәплерден пайдаланады, ал фонемалар, морфемалар ямаса синтагмалардан емес, олар өз алдына жасамайтуғын бизин абстракцияларымыз болып есапланады».¹ Олар тилди пүгин халында, руухый дәретиушилик сыпатында бақалайды. Ал «жас грамматистлер» тилди фонетика, морфология, лексика хәм синтаксисге ажыратып тилдин пүгинлигин бузды-деп сынға алады.

Тил билимине «ареал» терминин француз лингвисти Ж. Жильерон енгизген еди. Неолингвистлердин тәлийматында ареал лингвистика, оның изертлеу усыллары, лингвистикалык география түсиниклери де белгили орынды ийелейди.

Ареал лингвистика-тиллик қубылыслардың белгили бир аймақларда тарқалыу жағдайларын, себеплерин, шегараларын

¹ Звегинцев В.А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях, ч.1, - М., 1960.

изертлейтуғын тил билиминин тарауы. Дәслепки ұакытлары Европа тиллеринин лингвистикалык географиясы бойынша атласлар дүзилди. Мәселен, 1876-жылы Г. Венкер тәрәпинен Германияның лингвистикалык атласы дүзилди. Г. Венкер, Ф. Вреде тәрәпинен таярланған, жетилистирилген «Немис лингвистикалык атласы»ның 1926-1932 жыллары алты томлығы жәрияланды.

XX әсирдин биринши он жыллығында Ж. Жильерон хәм Э. Эдмони тәрәпинен «Францияның лингвистикалык атласы»ның 12 томлығы (1902-1910), К. Яберг хәм И. Юда тәрәпинен «Италья диалектлери хәм түслик Швейцарияның атласы»ның 8 томлығы (1928-1940) баспаға таярланып жәрияланды. Ж. Жильерон хәм Э. Эдмонидин «Атласы»ында сөзлердин таралыу шегараларын дизимге алады. Немислердин лингвистикалык географиясын Т. Фрингс мийнетлеринде Рейн провинциясының диалектлерин хәр тәрәплеме изертлеуге умтылғанын көремиз, яғный французлардағыдай тек лексиканы емес, ал фонетика-грамматикалык белгилерин де изертлейди. Маттео Бартолидин «Итальяның лингвистикалык атласы» лексикалык принципке тийкарланып лингвистикалык география тарауындағы роман тиллери дәстүрин дауам еттиреди.

Неолингвистлердин тийкаргы изертлеу методы изоглосс-яғный тил белгилеринин (фонетикалык, лексикалык, грамматикалык) таралыу шегараларын аныклау болып табылады. Бул ағымның белгили үәкиллеринин бири-Витторе Пизани болып табылады. Оның «Геолингвистика хәм хинд-европа тили» мийнети 1940-жылы Римде жәрияланған. Бул мийнетинин биринши бабы «Иррадиация хәм инновация» деп аталады, онда тилдеги жаңа өзгерислердин пайда болыуы хәм таралыу усыллары изертленген. Мийнеттин «Хинд-европа тилин қайта тиклеу хәм неолингвистикалык норма» деп аталған еккинши бабында хинд-европа тиллерин үйрениуде айырым нормаларды колланыу мүмкиншилигин тексерип көреді.

Неолингвистика ағымының және бир әхмийетли идеяларының бири-тиллердин араласыуы, биригиуи тууралы пикирлери болып табылады. Олар тиллердин араласыу процесин тилдеги инновация проблемасы деп қарайды: «Халықлардың этникалык араласыуы, - деп жазады олар, - тиллик өзгерислердин тийкаргы себеби болып табылады.»

Неолингвистикада тиллердин араласыуы тууралы теорияның қәлиплесиуинде белгили итальян лингвисти Грацидио Исая Асколидин (1829-1907) мийнетлери салмаклы орынды ийелейди.

Г.Асколи салыстырмалы хинд-европа тил билими, әсіресе роман тиллери бойынша изертлеулері менен белгили. Өзинің илимий көз қараслары жағынан неолингвистлер менен жас грамматистлердің ортасында жайласқан. Ол өзинің 1886-жылы Турин қаласында жәрияланған «Тил билими бойынша хатлар» мийнетінде жас грамматистлер мектеби ұәкиллеринің айырым көз қарасларын сынға алады. Тиллердің араласыуы машқалаларын изертлеуде «субстрат», «суперстрат», «адстрат» түсиниклерин енгизди (субстрат-жеңилген тил элементлеринің жеңген тилде сақланыуы; суперстрат-жеңген тил элементлеринің жеңилген тилде сақланыуы; адстрат- хәр қыйлы тиллердің бир территорияда узақ бирге жасауы тийқарында қәлиплесетуғын белгилер).

Тил билиминде субстрат теориясының тийқарын салыушы Г.Асколи есапланады. Ол өзинің «Тил билими бойынша хатлар» х.т.б. мийнетлеринде кельт тилинің роман тиллерине тәсири проблемасын изертлейди. Субстрат теориясы ХХ әсирдің басында Б.Терраччинидің «Субстрат» мийнетінде дауам еттирилди. Субстрат түсиниги хинд-европа тиллеринің диалектик бөлиниуін, сондай-ақ, хинд-европа тиллериндеги басқа тиллик семьяларға тән белгилерди түсиндириуде қолланылды. Лингвистлердің халықаралық конгресслеринде субстрат теориясына байланыслы бир неше баянатлар жасалды.

«Суперстрат» термини Ж.Жильеронның шәкирти В.Вартбург тәрәпинен 1967-жылы Парижде жәрияланған «Роман тиллеринің бөлиниуі» деген мийнетінде қолланылды. В.Вартбург герман жаулап алыушылары-франклардың тилинің латынға тәсирин (франк суперстраты) изертледи.

«Адстрат» термини М. Бартоли тәрәпинен биринши мәртебе қолланылып, оның пикиринше, адстрат термини арқалы тилдеги жасаушы еки қатлам түсиниледи, олардың бири-екиншисинің үстинен үстемлик етпейди.

Неолингвистлердің тиллердің араласыуы хаққында концепциясының қәлиплесіуіне Йоганн Шмидттиң «толқын» теориясы үлкен тәсир еткени байқалады.

Шмидттиң анықлауынша, еки тилдің географиялық қоңсылас жайласыуы тек усы тиллерге ортақ болған белгилердің қәлиплесіуіне алып келеди. Яғның келип шығыуы хәр қыйлы болған тиллер узақ уақыт қоңсылас бирге жасауы нәтийжесинде тиллик бирлеспелердің пайда болыуына алып келеди. Бул тиллик қубылысқа классикалық үлги сыпатында Балкан ярым атауындағы келип

шығыуы бойынша хәр қыйлы тиллер-грек, албан, болгар, македон, румын тиллерин көрсетеди. Бул тиллерде узақ дауам еткен тарийхый қарым-қатнастардың нәтийжесинде бир қанша ортақ белгилер қәлиплескенин анықлайды.

Қулласы, неолингвистика ағымының тил билими тарийхындағы орны төмендегилерден ибарат: лингвистикалық географияны изертлеу усылларын жетилистириу, оның улыуа теориялық ұазыйпаларын тереңлестириу болып табылады. Айырым ареаль лингвистикалық изертлеулері классикалық үлгидеги мийнетлер болып қалды.

Оның тийқарғы кемшилиги-экстралингвистикалық факторларға көбирек дыққат аударып, тилдің системалық-қурылыслық өзіншеллигин бахаламауы болып табылады.

§ 37. ЛОНДОН ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ МЕКТЕБИ

Тил билими тарийхында Лондон лингвистикалық мектеби аз изертленген. Тил билими тарийхшыларының айырымлары бул мектепти Европа тил билиминдеги структурализм ағымының бир шақабы сыпатында тилге алса, айырым қәнигелер бул мектепти дыққаттан шетте қалдырады. Қулласы, бул мектеп Прага хәм Копенгаген лингвистикалық мектеплеринің қасында бирге тилге алына бермейди. Буның бир неше себеплери бар. Бириншиден бул ағымның тийқарғы концепциялары ХХ әсирдің 30-40 жыллары қәлиплесе баслаған болса да 50-жыллардың орталарында хәр қыйлы баспаларда шашыранды халында жәрияланған мийнетлерде сәуләлениуін тапқанлығы, екиншиден, бул мектеп ұәкиллеринің мийнетлери хинд-европа тиллери семьясына кирмейтуғын аз изертленген тиллерди үйрениуіге бағышланғанлығы, үшіншиден, олардың мийнетлери абырайлы илимий баспаларда аз тиражда жәрияланғанлығы менен түсиндириледи. Бирақ соған қарамастан бул мектептің ұәкиллери ХХ әсирдеги лингвистикалық ой-пикирлердің рауажланыуына белгили үлес косты.

Англия ХІХ-ХХ әсирлерде дүнья жүзилик тил билиминде тийқарғы орынларды ийсейтуғын мәмлекетлердің қатарына кирмесе де, бул мәмлекетте өзине тән өзгешеликлерине ийе лингвистикалық дәстүрлер қәлиплескенин көремиз. Бунда биринши гезекте Англия фонетикалық мектебин тилге алыу мүмкин. Оның ұәкиллери - Генри Суит (1845-1912), Даниел Джоунз (1881-1967). Британиялы илимпазлардың изертлеулерине характерли болған өзине тән

өзгешелиги-олардың жанлы тиллерди, биринши гезекте уллы Британия атауларында сөйлеушілердің тилин Европа континентіндеги баска тиллерге, мәселен, немис тилине салыстырмалы бағдарда үйрениу, сондай-ақ Британия империясының Азия хәм Африка материгіндеги аз үйренілген «экзотикалық» тиллерди изертлеуге қызығушылығы болып табылады. Лондон мектебинин теориялық көз қарасынын кәлиплесіуіне Э.Дюркгеймнің социологиялық тәлийматы хәм Ф. де Соссюрдың лингвистикалық концепциясы белгилі дәрежеде тәсир жасаған. Бул халат тил хәм мәдениеттің қарым-қатнасы машқалаларын изертлеген этнограф Бронислав Каспер Малиновскийдің (1884-1942) мийнетлерінде көзге тасланады. «Мәдениет» термини арқалы хәр қандай халықтың үрп-әдеті, дәстүрлері, диний исеними түсиниледи. Малиновский оларды тиллік қарым-қатнас жасау ушын зәрүрлі системаның элементлері сыпатында үйренеди. Бул жағдай Малиновскийдің пикиринше ситуациялық контекстти пайда етеди. «Реал турмыста билдирилген пикир, ол қандай ситуацияда айтылғанынан бөлек алынып қаралуы мүмкин емес» - деп жазады ол. Бул ситуациялық контекст сөйлеу хәрекеті орайлық орында туратуғын социаллық процесстің бир бөлімі болып табылады хәм системаның басқа ағзалары менен бирлікте изертлеуді талап етеди, -деп есаплайды.

Лондон лингвистикалық мектебинин тийқарын салыушы **Джон Руперт Фёрс** (1890-1960) болып табылады. Ол ХХ әсирдің 20 жыллары Индияда жасады хәм илимий-изертлеу жұмыстарын алып барды. 1928-жылдан баслап Лондон университетінде хызметін дауам етеди. 1944-жылы усы университетте Уллы Британияда биринши рет улыуа тил билими кафедрасы ашылады. Ол усы кафедраны 1959-жылға шекем басқарды. Урыстан соңғы жыллары Египет, Пакистан хәм АҚШта лекциялар оқыды. Оның шәкиртлері-Уолтер Аллен (1911-1995), Роберт Робинс (1921-2000), Майкл Александр Халлидей (1925) х.т.б.

Лондон лингвистикалық мектебинин лингвистикалық көз қараслары Джон Фёрстың 1957-жылы жәрияланған «Лингвистикалық мийнетлер» кітабында хәм бул мектептің басқа ўәкиллеринин авторлығында жәрияланған «Лингвистикалық анализ бойынша изертлеулер» деген топламда баян етилди.

Лондон лингвистикалық мектеби ўәкиллері тийқарынан төмендеги мәселелерди изертледі: жәмийетте тилдің орны хәм хызметі, тил хәм мәдениет, тилдің мәнісі хәм оның анықламасы, тилди

раўажландырушы күшлер, тилдің қурылысы, тил билиминин ўазыйпасы, лингвистикалық баянлау системасы, лингвистикалық категориялардың тийқарғы белгилері хәм оларды анықлау өлшемлері, лингвистикалық анализ жасауда экстралингвистикалық мағлыұматларды қолланыу мүмкиншилиги, контекст түсинигі, контексттин түрлері, тилдің функционаллық бөлінуі, х.т.б.

Лондон лингвистикалық мектебинде хәр қыйлы ситуацияда-жәмийетлік орынлар, диний мәресімлер, социаллық орны жәмийетте хәр қыйлы болған адамлардың қарым-қатнасы процесіндеги тилдің хызметі үйренілди. Бул жағдай социоллингвистика, функционал грамматика хәм текст лингвистикасының раўажланыуына тәсир жасады.

VI БАП БОЙЫНША ӘДЕБИЯТЛАР

1. Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики.- М., 1975.
2. Ахманова О.С. О психоллингвистике.-М., 1957.
3. Березин Ф.М. История лингвистических учений.-М., 1975.
4. Березин Ф.М. Очерки по истории языкознания в России.- М., 1969.
5. Бодуэн де Куртэнэ. Николай Крушевский, его жизнь и научные труды. Т. 1, -М., 1963.
6. Бодуэн де Куртэнэ. Введение в языковедение.-СПб., 1914.
7. Бодуэн де Куртэнэ. И.А. Избранные труды по общему языкознанию.Т. 1, -М., 1963.
8. Бодуэн де Куртэнэ. Некоторые общие замечания о языковедении и языке. // В.кн. Хрестоматия по истории языкознания XIX-XX вв. - М., 1956.
9. Богородицкий В.А. Курс сравнительной грамматики индоевропейских языков. -Казань., 1890.
10. Бонфанте Дж. Позиция неоллингвистики.-М., 1960.
11. Брендалль В. Структурная лингвистика. // В.кн. Хрестоматия по истории языкознания XIX-XX вв. -М., 1956.
12. Вандриес Ж.Язык. Перевод с франц.-М., 1937.
13. Дельбрюк Б. Введение в изучение языка. //в.кн.С.К. Булич. Очерк... -СПб., 1904.
14. Дешериев Ю.Д. Социальная лингвистика.-М., 1977.
15. Жирмунский В.М. Введение в сравнительно-историческое изучение германских языков. -М-Л., 1964.

16. Звегинцев В.А. История языкознания XIX и XX вв. ч.1, -М., 1960.
17. Крушевский Н.В. Об аналогии и народной этимологии, «Русский филологический вестник», -1879, т. II., №3-4.
18. Крушевский Н.В. Очерк науки о языке. -Казань., 1883.
19. Леонтьев А.А. Общелингвистические взгляды И.А. Бодуэн-де Куртэнэ// ВЯ, 1959, №6.
20. Леонтьев А.А. Психоллингвистика.-М., 1967.
21. Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. -М-Л., 1938.
22. Мейе А. Внутренняя структура языка.-М.,1972.
23. Мейе А. Сравнительный метод в историческом языкознании. Пер.с франц.-М., 1954.
24. Остгоф Г., Бругман К. Предисловие к книге «Морфологические исследования в области индоевропейских языков». // В.кн. Хрестоматия по истории языкознания XIX-XX вв. -М., 1956.
25. Пауль Г. Принципы истории языка. -М., 1960.
26. Пизани В. Этимология. -М., 1956.
27. Поржезинский В.К. Введение в языковедение.-М., 1907.
28. Поржезинский В.К. Конспект лекции по сравнительной грамматике индоевропейских языков. -М., 1910. (литограф. изд.)
29. Поржезинский В.К. Очерк сравнительной фонетики древнеиндийского, греческого, латинского и старославянского языков.-М., 1912.
30. Слюсарева Н.А. Критический анализ проблем внутренней лингвистики в концепции Ф.де. Соссюра. Автореф. докт. дисс. -М., 1970.
31. Слюсарева Н.А. Теория Ф. де Соссюра в свете современной лингвистики. -М., 1975.
32. Соссюр Ф. Курс общей лингвистики.-М., 1933.
33. Томсен В. История языковедения до конца XIX в. -М., 1938.
34. Фортунатов Ф.Ф. Избранные труды. Т. 1-2., -М., 1956-1957.
35. Фортунатов Ф.Ф. Сравнительная фонетика индоевропейских языков. Лекции, читанные в 1901-1902 гг.-М., 1902.
36. Фортунатов Ф.Ф. Сравнительное языковедение. Курс лекций читанных в 1891-1892 гг.-М., 1892, (лит.изд).
37. Фортунатов Ф.Ф. Сравнительное языковедение. Лекции, читанные в 1879-1888, 1897-1998, 1899-1900.-М., 1900.
38. Фосслер К. Позитивизм и идеализм в языкознании. // В.кн. Хрестоматия по истории языкознания XIX-XX вв. -М., 1956.
39. Фосслер К. Грамматические и психологические формы в языке. //В кн. «Проблемы литературной формы». -Л., 1928.

40. Чемоданов Н.С. Проблемы социальной лингвистики в современном языкознании// Новое в лингвистике. вып. VII. -М., 1968.
41. Шахматов А.А. Историческая морфология русского языка. -М., 1957.
42. Шахматов А.А. История русского языка. -СПб., 1911.
43. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. Т.1-2,-Л., 1940.
44. Штейнталь Г. и Лацарус М. Мысли о народной психологии. - Воронеж., 1865.
45. Шухардт Г. Вещи и слова. // -Избранные статьи по языкознанию.- М., 1950.
46. Шухардт Г. Избранные статьи по языкознанию.-М.,1950.
47. Щерба Л.В. О тройном аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании.-М., 1960.
48. Ярцева В.Н. Проблема формы и содержания синтаксических единиц в трактовке дескриптивистов и «менталистов» // -В кн. Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике.-М., 1961.
49. Bartoli M. e Bertoni G. Breviario di neolinguistica, -Modena., 1925.
50. Brugman K. Zum Heutigen Stand der Sprachwissenschaft. -Strassburg., 1885.
51. Brugman K. Und Streitberg W. Zu Fr. Bopps hundertjarigen Geburstage- // Indogermmanischen Sprachen., 1., 1892.
52. Brugman K und Delbruk B. Grundviss der Verleichender Grammatik der indogermanischen Sprachen. Bd. 1-5. -Strassburg., 1880-1900.
53. Delbruck B. Einleitung in das Sprachtudium.-Leipzig., 1880.
54. Paul H., Prinzipien der Sprachgechiste. -Halle., 1880.

VII БАП. XX ӨСІРДИҢ 20-50-ЖЫЛЛАРЫНДАҒЫ ТИЛ БИЛИМИ

§ 38. Н. Я. МАРРДЫҢ ЯФЕТИКАЛЫҚ ТЕОРИЯСЫ

XX Өсірдің 20-жыллары Николай Яковлевич Маррдың яфетикалық теориясы совет жәмийетінде алып барылып атырған мәдениет революция мәплеріне тил билимин сәйкеслендириўди өзіннің алдына мәксет етип қойды. Миллий мәдениеттің класслық характери туўралы сол дәўирде үстемлик еткен идеология мәплеріне сәйкес өзине шекемги тил билимине буржуазиялық тәлиймат сыпатында қарады. Хәтте Ф. Бопптың салыстырмалы-тарийхый методын тән алмады.

Н. Я. Марр (1864-1934) Кутаисидеги гимназияны айрықша бақалар менен питкерип 1884-жылы Санкт-Петербург университетинің шығыс тиллери факультетине оқыўға киреди. Оның тиллерди үйрениўге болған қызығышылығы гимназияда оқып жүргенинде қәлиплесе басласа да университетде грузин, армян, семит хәм басқа да кавказ тиллерин теренирек үйренеди. Ол 1901-жылы Санкт-Петербург университетинің профессоры, 1912-жылы Россия Илимлер Академиясының хәқыйқый ағзасы болып сайланады.

1917-жылғы революция нәтийжесинде қәлиплесе баслаған жаңа жәмийетлик қатнаслар жәмийетлик илимлерден де жаңа мазмун талап етти. Бул дәўирдеги тилши илимпазлар совет жәмийетинде жасайтуғын хәр қыйлы тиллик семьяларға киретуғын халықлардың тилин үйрениў мәселелери менен шуғылланды. Семит хәм кавказ тиллери бойынша кәниге Николай Марр жаңа жәмийетлик дүзимдеги тил туўралы илимди басқарып турды. Ол хинд-европа тил билиминдеги кризисте аңлады, хинд-европа тил билими қашанлардур болғаны, я болмағаны белгисиз ата тилди (праязык) қайта тиклеймиз деп басы берик көшеге кирди-деп есаплады. Хинд-европа тил билиминің лингвистикалық ой-пикирлердің раўажланыўына қосқан үлесин тән алған халда оны совет жәмийетинің идеологиясы көз-қарасынан буржуазиялық тәлиймат сыпатында бақалады.

Хәқыйқатында да, хинд-европа тил билиминің айырым ўәкиллери хинд-европа тиллеринде сөйлеўши халықлар өз-ара туўысқанлық қарым-қатнасқа ийе. Олар жер жүзиндеги халықлардың ишинде ең жоқары дәрежеде раўажланғаны да усы халықлар екенлигин айрықша атап көрсетеди. Өзлеринің расалық хәм руўхый дүньясының үстемлиги себепли бул халықлар басқа халықлар хәм қәўимлерди өзлерине бағындырып олардың материаллық хәм мәдениет турмысының жоқарылаўына тәсир жасады,-деп есаплайды. Адамзат жәмийетиндеги барлық жетискенликлер дүнья халықларының хинд-европа комплексине байланыстырылды. Хинд-европа тиллеринде сөйлеўши халықлар адамзат жәмийетин хәрәкетке келтириўши күш сыпатында бақаланды.

Бундай идеялар совет жәмийети тусындағы барлық халықлардың туўысқанлығы-интернационализм идеялары менен, тарийхый процесслерди бақалаўдағы материалистлик көз-қараслары менен сәйкес келмеди.

Сонлықтан да, барлық халықлардың тенлиги хәм туўысқанлығы идеяларын үгит-нәсиятлап, жазыў дәстүрлерин қәлиплестириў, оларға өзлеринің ана тилинде билим бериў, саўатландырыў ислерин кең түрде әмелге асырып атырған 20-жыллары хинд-европа тил билимин буржуазиялық тәлиймат сыпатында қатаң сынға алған Н. Я. Маррдың тил билиминдеги «яфетикалық теориясы» белгили дәрежеде абырайға еристи. Яфетикалық теория бойынша хәр қыйлы тиллик семьяларда сөйлеўши Кавказда жасайтуғын халықлардың тилин терең изертлеў совет жәмийетиндеги тиллик процесслерди түсиниўге хәм дурыс бақалаўға мүмкиншилик туўдырады.

Н. Я. Марр «тилди әдебиет хәм көркем өнер киби надстроикалық категория сыпатында бақалады»¹. Ол тилди надстроикалық категория сыпатында бақалап оннан төмендегидей жуўмақларды шығарады:

1) Жәмийетлик экономикалық формациялардың өзгериўи менен тил өзгереді. (Тиллердің секирмели раўажланыўи туўралы тәлийматы). Маррдың көрсетиўинше, жәмийеттин бир формациядан екінши бир формацияға өтиўи нәтийжесинде тилде бир басқыштан екінши басқышқа өтеди, бул өтиў нәтийжесинде тилдің структурасы түп-тийқарынан өзгереді. Мәселен, түбир тиллер әййемги общиналық жәмийеттин қалған қалдықлары, агглютинатив тиллер феодаллық

¹ Марр Н.Я. К Бакинской дискуссии о яфетидологии и марксизме.// -Изв. АзГНИИ, 1932, с.25.

жәуимлик жәмийетке сәйкес келеди, ал флектив тиллер-капиталистлик жәмийетлик экономикалық формацияға тән, -деп есаплайды.

2) Барлық тиллердің рауажланыуы жоллары бирдей. (Глоттоникалық процесслердің бирлиги теориясы).

3) Айырым, әсиресе хинд-европа тиллеринин пайда болыуында тиллердин араласыуы үлкен әхмийетке ийе.

4) Хәр қандай идеология мазмуны жағынан класслық болады, тилде надстроикалық категория болғанлықтан класслық есапланады. (Тилдин класслық характери тууралы тәлийматы).

Тил хаккындағы «жана тәлиймат» совет тил билиминде 50-жылларға шекем үстемлик етти. Н. Я. Маррдың тәлийматы соңғылығында сәтсизликке ушыраса да өз дәуиринин шақырықларына жууап бериуе умтылды. Тилди надстройкалық категория сыпатында бахалауы, тилдин класслығы хаккындағы теория, глоттоникалық процесслердин бирлиги, тиллердин стадиялы-секирмели рауажланыуы хаккындағы теориялар-декларативлик сыпатта болды. Яфетидологияның философиялық методологиялық тийкарынын әззилиги, тиллердин рауажланыуы процесси хәм курамалы тил кубылысларын түсиндириуе вульгар-социологиялық жуумақ жасауы онын тийкаргы кемшиликлери болды. Бул жерде Н. Я. Маррдың тилдин класслық сыпатта болатуғыны тууралы теориясының унамсыз тәсиринин қарақалпақ жазба естеликлерине тийгизген бир ғана фактын еслеудин өзи жеткиликли. Яғный 20-40-жыллары совет жәмийетинде тилдин класслық болатуғыны, жана жәмийетти дүзип атырған пролетариат класы өзинин әдебияты, көркем өнери, тилине ийе болыуы тийис, өткен феодолизм жәмийети тусында араб жазыуында жазылған жазба естеликлер тийкарынан араб жазыуында үстем класслардың тили болған диний-әдебий тилде жазылған. Сонылықтан олар совет жәмийетинин идеологиясына қарсы келеди, -деп өртеп жибериу жағдайларын еслеудин өзи жеткиликли.

Тил билиминде Н. Я. Марр өзинин яфетикалық теориясын усынды. Бул тәлиймат бойынша дүнья тиллери төрт элемент (Ver, Sal, Jon, Rosh) тийкарында пайда болған деген пикирди билдиреди. Бул төрт сөз де Кавказдағы жер-суу атамаларын аңлататуғын топонимлер екенлигин көрсетип өтеди. Егерде сол уақытлардағы совет жәмийетинин басшысы И. В. Сталиннин Грузиялы хәм автордың өзинин де Кутайсиден екенлигин есапқа алғанда хәм жеке адамға

сыйыныушылық үстемлик етип турған бул дәуирде бунын қандай сиясий мәқсетлер менен исленгенин түсиниу кыйын емес.

Онын яфетикалық теориясы бойынша дүнья тиллериндеги барлық сөзлер жоқарыда көрсетилген төрт сөздин тийкарында пайда болған хәм рауажлаңған.

Н. Я. Марр тәлийматындағы екнши бир теория-тиллердин стадиялы-секирмели рауажланыуы тууралы теория болып табылады. Бул теория бойынша айырым тиллер революциялық жол менен секирмели түрде тез рауажланады, ал айырым тиллер әйдемги общиналық жәмийет тусында қандай болған болса сол түринде қалады.

XX әсирдин 30-50 жыллары Н. Я. Маррдың яфетикалық теориясы совет тил билиминде үстемлик етти. Оған қарсы пикир билдирген илимпазлар қууғынға ушырады. Соның бир мысалы, Е.Д. Поливанов болып табылады. Ол 1929-жылы Петроградта бир илимий-теориялық конференцияда бул теориянын кемшиликлерин көрсетип, сын пикирин билдиреди. Буған жууап ретинде оған Санкт-Петербург университетинен жумыстан шығарылып Орта Азияға «туземлилерди» сауатландыриу ислери менен шуғылланыуға жоллама бериледи.

Н. Я. Маррдың яфетикалық теориясының надурыслығы 1951-жылы май айында «Правда» газетасында бул мәселе бойынша дискуссия көтерилип, оған мәмлекет басшысы араласқаннан кейин дәлилленди. Мәмлекет басшысының «Марксизмнин тил билимине катнасы» деген мақаласында бул концепцияның көте тәреплери көрсетилип тилдин жәмийетлик кубылыс екенлиги, жәмийетлик турмыстың рауажланыуы менен тилдин рауажланып баратуғыны, мәденият класслық характерге ийе болғаны менен тил барлық уақытта улыума халықлық сыпатқа ийе екенлиги көрсетилди. Совет жәмийети тусында көплеген талантлы тилшилер өсип жетилисти хәм өз мийнетлерин дәретти. Олардың ишинде академик И. И. Мещанинов, Л. В. Щерба, В.В. Виноградов х.т.б. орны айрықша болды.

§ 39. ИВАН ИВАНОВИЧ МЕЩАНИНОВ

И. И. Мещанинов (1883-1967) көрнекли тилши, археолог. Ол 1907-жылы Петербург университетинин юридика факультети, 1910-жылы Петербург археология институтын питкерген. Н. Я. Маррдың кеңеси менен 1919-жылы Петербург университетинин шығыстаныу факультетинде еркин тынлаушы сыпатында оқыған, грузин хәм хальд

(урарту) тиллери бойынша лекциялар тыңлаған. 1922-жылдан баслап хальдтаныў бойынша өзи де лекциялар оқыды, усы тараў бойынша кәниге болып кәлиплеседи. 1926-жылы доцент, 1930-жылы Ленинградтағы шығыстаныў институтының профессоры болып сайланды. Ол 1932-жылы Илимлер Академиясының хақықый ағзасы болып сайланған. 1933-1937-жыллары Илимлер Академиясының антропология, археология хәм этнография институты директоры, 1933-1950-жыллары Илимлер Академиясының ойлаў хәм тил институтының директоры, 1934-1950-жыллары Илимлер Академиясы тил хәм әдебият бөлиминин академ-секретары жұмысларында ислеген. Миллий Республикалар ушын тилши кадрлар таярлаў жұмысларына тиккелей басшылық етеди.

И. И. Мещаниновтын илимий-дөретиўшилиқ хызметин шәртли түрде үш басқышқа бөлиўге болады:

1-басқыш. XX әсирдин 20-жыллары ол тийкарынан археологиялық изертлеў жұмыслары, Н. Я. Маррдың «Яфетикалық теориясы» тәсиринде хальд тилин үйрениў, изертлеў мәселелери менен шуғылланды.

2-басқыш. 30-40-жыллары Мещанинов улыўма тил билиминин теориялық мәселелери менен шуғыллана баслайды. Оны тиллердин синтаксислик типологиясы мәселелери қызыксындырады.

3-басқыш. 1950-жылы «Правда» газетасында көтерилген лингвистикалық дискуссиядан соң И. Мещанинов өзиниң тил билими проблемаларына көз-қарасын қайта қарап шығады. Енди ол синхрониялық аспектте тил типлерин морфология-синтаксислик изертлеў мәселелери менен шуғыллана баслайды.

Оның 250 ден аслам илимий мийнетлери жәрияланған. Олардың айырымлары төмендегилер: Хальдтаныў «(1927)», «Тил хақында жаңа тәлиймат. Стадиялы типология» (1936), «Улыўма тил билими», (1940), «Гәп ағзалары хәм сөз шақаплары» (1945), «Гәптиң қурылысы» (1963) х.т.б.

§ 40. ЛЕВ ВЛАДИМИРОВИЧ ЩЕРБА

Лев Владимирович Щерба (1880-1944) оригинал лингвистикалық концепцияның тийкарын салыўшы, талантлы орыс тилшилериниң бири болды. Ол өзиниң мийнетлеринде Бодуэн-де-Куртәнәниң шәкирти екенлигин көп мәртебе тилге алады. Оның педагогикалық хәм илимий хызмети Санкт-Петербург университети менен байланыслы.

Ол 1898-жылы Киевте гимназияны тамамлағаннан соң Петербург университетиниң тарийх-филология факультетине оқыўға қабылланды. Бул жерде ол өзиниң илимий көз-қарасларының кәлиплесиўине үлкен тәсир жасаған Бодуэн де Куртәнәниң лекцияларын тыңлайды. 1906-1909-жыллары Л.В.Щерба Германия хәм Италияда илимий сапарда болады. Бул илимий сапарда топлаган материаллары тийкарында еки диссертация таярлайды:- «Орыс тилиндеги даўыслылардың сапалық хәм санлық катнасы» деген темада 1912-жылы магистрлик диссертация қорғайды. 1915-жылы «Шығыс лужиц сөйлеми» деген темада докторлық диссертация қорғайды.

Л. В. Щерба изертлеў жұмыслары тематикасының, илимий диапазонының кенлиги менен ажыралып турады. Ол морфологияның улыўма мәселелери, лексика, әсиресе лексикалық хәм грамматикалық категориялардың өз-ара катнасы, сөз жасалыў, фонетика хәм фонология, синтаксис хәм лексикография мәселелери бойынша илимий мийнетлер дөретти. Ол тилге система сыпатында катнас жасайды. Ол өзиниң 1928-жылы жәрияланған «Орыс тилиндеги сөз шақаплары хақында» мийнетинде лексика хәм грамматика мәселелерин усы бағдарда изертлейди. Сөздин лексикалық хәм грамматикалық мәнилерин анықлайды. Усындай улыўмаластырыўлар тийкарында сөзлердин лексика-грамматикалық топарлары туўралы тәлийматын дөретеди. Бул тәлийматы бойынша сөзлер төмендеги топарларға бөлинеди: а) сөз жасалыў тәртиби; б) форма жасалыў тәртиби; в) актив хәм пассив синтаксис; г) фонетика; д) лексикалық хәм грамматикалық категориялар.

Синтаксис тараўында Л. В. Щерба синтагма теориясын усинды.

Ол тил системасы, тиллик материаллар хәм сөйлеў хәрекетин бир-биринен ажыратып қарайды. Оның бул туўралы пикирлери 1931-жылы жәрияланған «Тил қубылысларының үш аспекти хәм тил билиминдеги эксперимент хақында» мийнетинде билдирилди.

Бодуэн де Куртәнәниң дәстүрлерин даўам еттирип Л.В.Щерба хәзирги жанлы тиллер хәм оның сөйлемлерин изертлеўдин әхмийетин көрсетеди.

Прага лингвистикалық дөгерегиниң концепциясында фонетика хәм фонология өз-алдына қаралған еди. Л.В.Щерба тил хәм сөйлеў булар бир-биринен ажыратып қараўға болмайтуғын бир қубылыстын еки аспекти екенлигин анықлайды.

Тил билиминде фонология тараўында бир-биринен айырым өзгешеликлерине ийе еки фонологиялық дөгерек кәлиплести.

Бириншиси, Москва фонологиялык дөгереги, онын ўакиллери — Р.И.Аванесов, П.С.Кузнецов, А.А.Реформатскийлер болды. Екиншиси Ленинград фонологиялык дөгереги, онын ўакиллери — С.И.Бернштейн, Л.Р.Зиндерлер еди.

§ 41. ВИКТОР ВЛАДИМИРОВИЧ ВИНОГРАДОВ

В.В.Виноградов 1895-жылы тууылган. 1918-жылы Петроградта тарийх-филология кәнигелигин питкергеннен соң акад. А.А.Шахматов тәрәпинен университетте калдырылды. 1919-жылы «Арка орыс сөйлеминин фонетикасы бойынша изертлеу» деген темада магистрлик диссертация коргады. 1921-жылдан баслап ол Петроград университетинде хәзирги орыс тили, стилистика, орыс тили тарийхы бойынша лекциялар оқыды. Бул курслар бойынша лекциялар оқыуы жас илимпаздын тарийхый фонетикаға салыстырғанда тил билиминин басқа тараулары, әсиресе стилистикаға кызыгыўшылығын оятты. Ол көркем әдебий шығармалардын стили хәм тили мәселелери менен шуғыллана баслайды. 20-жыллардын орталарында Гогол, Достоевский шығармаларының стили хәм тили бойынша изертлеулер жүргизди. 1923-жылы оның «Стилистиканың ўазыйпалары хаккында» мийнети жазылды.

Акад. А. А. Шахматов қайтыс болғаннан кейин Л.В.Щербаның лингвистикалық идеяларының оған тәсири белгили дәрежеде сезиледи. Ол еске түсириўлеринде, өзиниң илимий-изертлеу жумысларына А. А. Шахматов хәм Л.В.Щербаның тәсири болғанлығын еслейди.

Оның 1925-жылы «Гогол хәм натурализм мектеби», 1926-жылы «Гоголдың стили хаккында этюдлар», 1929-жылы «Орыс натурализминин эволюциясы», 1930-жылы «Көркем проза хаккында» деген мийнетлери жәрияланады. Ол Пушкинниң стили хәм тили хаккында еки монография хәм бир неше макалалар жәриялады. Оның «Пушкинниң тили» (1935) мийнетинде шайыр шығармалары тили XIX әсирдин биринши ярымындағы орыс әдебий тилинин эволюциясы менен тарийхый байланыста изертленген. Пушкин шығармаларының сөзлик қурамындағы славянизм, европеизм, турмыслық лексика, сөйлеу тилиниң элементлериниң стиллик колланыўын кең түрде анализлейди. Оның 1941-жылы жәрияланған «Пушкинниң стили» мийнетинде шайырдың поэтикалық тилиндеги сөзлердин көп мәнили колланыўы, поэтикалық фразеологизмлер бай

тилик материаллар тийкарында үйренилген. В.В.Виноградовтың бул мийнетлеринде Пушкинниң стили хәм тили XIX әсирдин биринши ярымындағы орыс әдебиятындағы жәмийетлик-идеологиялық гүрес пенен тығыз байланыслы изертленген. В. В. Виноградовтың Пушкин шығармаларының тилин изертлейтуғын төмендеги макалалары жәрияланған: «Пушкинниң стили хаккында» (1934), «Пушкин прозасының стили хәм тилин үйрениў мәселесине» (1949), «Пушкин хәм XIX әсирдеги орыс әдебий тили» (1941), «А.С.Пушкин-орыс әдебий тилиниң тийкарын салыўшы» (1949).

В. В. Виноградовтың XIX әсирдеги жазыўшы, шайырлардың стили хәм тилин изертлеуге арналған төмендеги мийнетлери жазылған: «Гоголдың тили» (1936), «Л.Толстойдың тили хаккында» (1939), «Лермонтов прозасының стили» (1941), «Крылов тымсалларының стили хәм тили» (1945) х. т. б

В. В. Виноградов - орыс тилиниң лексикологиясы, фразеологиясы, тарийхый лексикологиясы хәм лексикографиясы бойынша көрнекли илимпаз. Ол 30-жыллардың екинши ярымында проф. Д. Н. Ушаковтың редакциясында таярланған «Орыс тилиниң түсиндирме сөзлиги» ниң белсенди дүзиўшилериниң бири.

Оның ең тийкаргы хызметлериниң бири-орыс тилиндеги фразеологизмлердин тийкаргы типлерин анықлауы болып табылады. Оның 20-дан аслам макалалары тарийхый лексикологияны изертлеуге бағышланған.

В. В. Виноградовтың 40-жыллардың орталарында «Орыс тили. Сөз хаккында грамматикалық тәлиймат» мийнети дәретилген. Бул мийнеттин қол жазбасына 1945-жылы М. В. Ломоносов атындағы сыйлық, жәрияланғаннан кейин 1951-жылы Сталинлик сыйлық берилди. Ол өзиниң бул мийнетинде А. А. Потебня, А.А.Шахматов, Л.В.Щерба дәстүрлерин даўам еткен халда хәзирги орыс тилиндеги сөз шакаплары туўралы тәлийматын баянлайды, сөзлердин лексика-грамматикалық типлерин анықлайды. Ол өзиниң 1948-жылы жәрияланған «Орыс тилиниң синтаксисине кирисиў» мийнетинде орыс тили синтаксисиниң изертлениўине тарийхый критикалық анализ жасайды. М. В. Ломоносов, А. Х. Востоков, А.А.Потебня, А. М. Пешковский, А. А. Шахматов, Л. В. Щерба, И.И.Мещанинов мийнетлерин сын көз-қарасынан таллайды.

1950-жылдың май айында «Правда» газетасында тил билими мәселелери бойынша дискуссия басланады. Ол усы газетаның 6-июнь күнги санында «Совет тил билимин марксистлик-ленинлик теория

тийкарында раўажландырыў», 4-июль күнги санында «Марксистлик тил билиминин бағдарламасы» деген атамда макалаларын жәриялады. Бул макалаларда Н.Я.Маррдың лингвистикалық концепцияларынын кемшиликлерин көрсетип берди. Ол 1950-жылдан баслап Илимлер Академиясы тил хәм әдебият бөлиминин академ секретары лаўазымында жумыс ислеўи нәтийжесинде, тил билиминдеги барлық илимий изертлеў, ағартыўшылық жумысларын баскарды. Н. Я. Маррдың терең илимий болмаған яфетикалық теориясы тәсиринде тил билиминде жүзеге келген унамсыз кубылыслардан тил билимин тазалаў жумысларын әмелге асырды. 1950-жылы Илимлер Академиясының тил билими институты шөлкемлестириледи хәм оған В.В.Виноградов басшылық етеди.Ол 1969-жылы қайтыс болды.

VII БАП БОЙЫНША ӘДЕБИЯТЛАР

- 1.Алпатов В.М.История лингвистических учении.-М.,1975.
- 2.Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики.- М., 1975.
- 3.Березин Ф.М. Очерки по истории языкознания в России. -М.,1969.
- 4.Виноградов В.В.Очерки по истории русского литературного языка XVII-XIX вв. -М.,1934.
- 5.Виноградов В.В. Из истории изучения русского синтаксиса. - М.,1958.
- 6.Виноградов В.В. О языке художественной литературы. -М., 1959.
- 7.Виноградов В.В.Исследования по русской грамматике. -М.,1975.
- 7.Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике. -М., 1961.
- 8.Кодухов В.И., Введение в языкознание. -М., 1979.
- 9.Кондрашов Н.А.История лингвистических учении.-М.,1979.
- 10.Лингвистический энциклопедический словарь.-М.,1990.
- 11.Марр Н.Я. Избранные работы. Т.1-5,-М-Л., 1933-1937.
- 12.Мещанинов И.И.Новое учение о языке.Стадиальная типология.-М.,1936.
- 13.Мещанинов И.И.Общее языкознание.К проблеме стадиальности в развитии слова и предложения. -М.,1940.
- 13.Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. -М-Л., 1945.
- 14.Петерсон М.Н. Очерк синтаксиса русского языка, -М., 1923.
- 15.Пешковский А.М. Избранные труды. -М., 1959.
- 16.Томсен А.И. Общее языковедение.-Одесса., 1910.

- 17.Томсен В. История языковедения до конца XIX в., -М., 1938.
- 18.Ушаков Д.Н.Краткое введение в науку о языке. -М., 1913.
- 19.Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. Т.1-2, -Л., 1940.
- 20.Щерба Л.В. О тройном аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании.-М., 1960.
- 21.Щерба Л.В.Языковая система и речевая деятельность. -М.,1974.

VIII БАП. ТИЛ БИЛИМИНДЕГИ СТРУКТУРАЛИЗМ АҒЫМЫ

Тил билиминде структурализм ағымының пайда болуына XX ғасырдың басындағы тәбйий пәнлерде ашылған жаналықтар тәсир жасады.

XX ғасырдың бірінші шерегинде физиклер тәрәпинен зат хәм процесслердің майда элементлериниң ашылуы илиминиң баска тарауларына унамлы тәсир етти. Физика илими атом хәм кристаллардың структурасын ғана емес, ал жактылыктын структурасын да үйрениўди баслады. Солай етип, «структура» термини аркалы зат, кубылыс, процесслердің майда элементлери, элементлер арасындағы байланыслардың усыллары, нызамлылықлары түсиниледи.

XIX ғасырдеги илим ушын фактлерди баклаў хәм дизимге алыў характерли болған болса, ал XX ғасыр илими бакланған фактлердин мәнисин аныклаў, оның ишки низамлылықларын ашыў, изертленип атырған кубылыслардың элементлери арасындағы байланысларды, олардың бир-бирине тәсирин, өз-ара хәрәкетлерин аныклаўға еристи. Физика, химия, биология, психология хәм экономикалық илимлерде структура хәм оның элементарь бөлекшелерин изертлеў дәстүри кәлиплесе баслады. Физиологияда И.П.Павловтың жокары нерв системасы туўралы тәлийматы, 30-жыллары математикалық структура теориясы пайда болды, психологияда структуралық психология концепциясы раўажланды.

«Структура» түсиниги тил билимине де келип кирди хәм тил билиминде структурализмниң үш ағымы пайда бола баслады.

Тил билиминдеги лингвистикалық мектептер өзлериниң теориялық көз-қарасларын кәлиплестириўде әдетте методологиялық илимлердин улыўмалық жуўмақларын басшылыққа алып, олардың тәлийматларын тиллик фактлерди изертлеўге қолланды. Буны дәлиллеў ушын В.Гумбольдт тәлийматына Иммануэл Канттың, Август Шлейхер концепциясында Ч.Дарвинниң эволюциялық тәлийматының, Фердинанд де Соссюр концепциясына Дюркгеймниң социологиялық изертлеўиниң тәсири болғанын көрсетиў мүмкин.

Тил билиминдеги структурализм ағымына тән болған хәм оның өзгешеликлерин көрсететуғын белгилери төмендегилер:

— Хәр бир тил бир система. Оның қурылысындағы барлық элементлери өз-ара байланысқан, система элементлерди пүтин бир бирликке шөлкемлестиреди. Бирақ тилдиң қурылысы дегенде нени түсиниў керек, структура хәм система түсиниклери өз-ара қалай байланысқан, -деген сорауларға жуўап табыўда структурализм ағымының хәр қыйлы мектеплери ўәкиллериниң көз-қараслары бири-биринен өзгешеленеди.

— Лингвистиканың тийкаргы ўазыйпасы- тилдиң қурылысындағы айырым элементлердиң тарийхын аныклаў емес, ал тил системасын синхрониялық изертлеў болып табылады. Синхрония менен диахронияның қарым-қатнасы мәселесинде де структурализм ағымы ўәкиллериниң пикирлери толық сәйкес келмейди.

— Тил сыртқы факторларға (тарийхыйлық, психологиялық, социаллық т.б.) араластырылмай айрықша кубылыс сыпатында изертлениўи зөрүр.

— Объектив методлар тийкарында тилди баянлаў хәм изертлеў мүмкиншилигин беретугын лингвистикалық анализлеўдин формалласқан процедураларын ислеп шығыў зөрүр.

— Тил өз-ара иерархиялық байланысқан структуралық-стратификациялық дәрежелерден ибарат .

§ 42. ПРАГА ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ДӨГЕРЕГИ

Прага лингвистикалық дөгерәги 1926-жылы белгиле чех илимпазы В.Матезиустың басламасы менен шөлкемлесте. Бул ағымның тийкаргы ўәкиллери Богумил Трнка (1895-1984), Богумил Гавранек (1893-1978), Я. Мукаржовский (1891-1975), Йозеф Вахек (1909-2004), Владимир Скаличка (1909), Н. С. Трубецкой, Р. О. Якобсон х.т.б. болып табылады. Прага лингвистикалық дөгерәги 1952-жылға шекем хәрәкет еткени менен оның ең жемисли ислеген дәўири 1929-1939- жылларға туўра келеди. 1939-жылы Германияның Чехословакияны жаўлап алыўы нәтийжесинде илимий-дөретиўшилиқ жумыслары менен шугылланыў мүмкиншилиги болмады. Дәслеп Трубецкой, урыстан соңғы жыллары Матезиус, Коржинек кайтыс болды, Якобсон Америкаға эмиграцияға кетти. Дөгеректиң қалған ағзалары өзлериниң изертлеў жумысларын алып барғаны менен дүнья жүзилик тил билиминде бурынғыдай алдыңғы орынларды ийелемеді.

Прага лингвистикалық дөгерәги ағзаларының теориялық көз қараслары 1929-жылы Прагада өткерилген славистлердин халықаралық съездинде баян етилди.

Прага тилшилери өзлериниң лингвистикалык концепциясын тиллик фактлерди изертлеуде индуктив метод, тарийхыйлыкты баслы орынға койған жас грамматистлердиң тәлийматына қарсы койды. Солай болса да Прага лингвистикалык дөгереги ўәкиллери жас грамматистлердиң концепцияларын толық бийкарламайды. В.Матезиус өзиниң «Салыстырмалы фонологияның ўазыйпалары» мақаласында «Функциональ хәм структурал тил билими жас грамматистлер мектебиниң толық хуқықлы мийрасхорлары есапланады», - деп жазды¹. Олардын жас грамматистлерден өзгешелиги, жас грамматистлер тилдиң раўажланыўының дәслепки баскышларын изертлеўди әхмийетли деп есапласа, Прага лингвистикалык дөгереги ўәкиллери тиллерди синхрониялык бағдарда изертлеўди усынады. Жас грамматистлер мектебинде салыстырмалы метод пенен генетикалык жактан туўыскан тиллер изертленген болса, бул функциональ лингвистикада туўыскан емес тиллерде салыстырылды.

Олар өзлериниң лингвистикалык концепцияларын кәлиплестириўде бир тәрәптен Ф.де Соссюрдын диахрония хәм синхрония туўралы тәлийматына тийкарланса, екинши тәрәптен Бодуэн де Куртэнниң тилди изертлеўдиң синхрониялык аспектине әхмийет берип тил функцияларын үйрениўдиң зәрүрлиги туўралы идеялары үлкен тәсир етти. Сонлықтанда, В.Матезиус өзиниң «Тил билиминде биз қай жерге келдик?» деген мийнетинде, «Тил билиминдеги функциональ хәм структурал көз-карас Бодуэн де Куртэнэ хәм Фердинанд де Соссюрдын идеяларына тийкарланады», - деп жазады.

Прага лингвистикалык дөгереги 1929-1939-жыллары усы ағымның тийкарғы принциптерин сәўлелендиретуғын илимий мийнетлер жыйнағын жәриялап барды². Усы «Мийнетлер...» жыйнағының биринши санында Прага лингвистикалык дөгерегиниң теориялык принциптери «Тезислер» түринде жәрияланды.

Прага мектебиниң лингвистикалык концепциясы еки өзгешеликке ийе. Бириншиси, структура проблемасы, яғный тилдиң структуралык характери хәм оның бөлимлериниң өз-ара тығыз байланыслылығы, екиншиден, Прага лингвистикасы функциональ лингвистика болып табылады.

¹ Пражский лингвистический кружок, -М., 1967.

² Travaux du Cercle Linguistique de Prague.

Прага лингвистилери тилге функциялар системасы сыпатында қатнас жасады. Прага мектебиндеги бул функционализм тезислеринде тастыйықланыўын тапты.

«Тезис»лерде тилди функциональ-структуралык изертлеў принциби төмендегише баянланды: «Тил адамзат хәрекетиниң өними болыўы менен бирге белгили бир мәксетке бағдарланады. Сонлықтанда лингвистикалык анализлеўге функциональ көз -карастан қатнас жасаў керек. Бундай көз карастан карағанда тил белгили бир мәксетлерге хызмет ететуғын пикирди баянлаў куралларының системасы болып табылады.»

Солай етип, олар тилди изертлеўде структурал хәм функциональ қатнас жасаўды усынды.

Прага лингвистикалык дөгерегиниң тезислеринде, сөйлеў хәрекетиниң еки тийкарғы функциясы көрсетиледи:

а) социаллык функция, яғный баска индивидлер менен байланыс хызмети;

б) экспрессивлик функция-сөйлеўшиниң эмоциясын аңлатыў хызмети. Прага тилшилери, егер сөйлеў хәрекетиниң хәр қыйлы функциялары болатуғын болса, онда оған хәр қыйлы функциональ тиллер сәйкес келиўи тийис деп есаплады. Солай етип, әдебий тилдиң функциялары менен функциональ тиллердиң өз-ара байланысын төмендегише түсindirеди:

Әдебий тилдиң функциялары	Функциональ тиллер

а) коммуникативлик функция	а) сөйлеў тили
б) арнаўлы әмелий функция	б) рәсмий тил
в) арнаўлы теориялык функция	в) илимий тил
г) эстетикалык функция	г) поэтикалык тил

Прага лингвистикалык дөгерегинде тил функцияларын изертлеў, тил хәм сөйлеў функцияларын бир-биринен ажыратыў мәселеси тийкарғы орында турғанлығы себепли бул мектепти айырым илимий әдебиятларда функциональ лингвистика деп те ағайды.

Вилем Матезиус (1882-1945) чехиялы тилши, Прагадағы Карлов университетти профессоры, англис тили бойынша кәниге. Прага лингвистикалык дөгерегиниң тийкарын салыўшы. Тил системасын изертлеўде тийкарғы дыққатты синхрониялык аспектке аўдарған. Тилди изертлеўде синхрониялык қатнастың әхмийетин өзиниң

1941-жылы жәрияланган «Тиллик кубылыстардың потенциаллыгы тууралы» мийнетинде баянлаган.

Синтаксистин проблемаларын изертлеуге функциональ катнас жасау В.Матезиустун «Гәптин актуал ағзалары хақкындағы мәселеге» (1947), «Чех тилиндеги сөзлердин қатар тәртибинин тийкарғы хызмети» (1947) мийнетлеринде сәулеленген. Бул теория бойынша, гәптин гәп ағзаларына формал бөлиниўине (баслауыш, баянлауыш, гәптин еккинши дәрежели ағзалары) гәптин семантикалык дүзилиси хәм оның функциональ мәнисине тийкарланатуғын гәптин актуал ағзалары түсинигин қарсы қояды. «Егер формал ағзалар гәптин қурылысын грамматикалык элементлерге ажыратып үйренетуғын болса-, деп жазды В.Матезиус,- актуал ағзалар гәпти контексттин ишинде қарастырады». Гәптин формал ағзаларының тийкарғы элементлери грамматикалык предикат есапланады. Гәптин актуал ағзаларының тийкарғы элементлери сөйләушиниң сөйләу уақтындағы халаты (психологиялык предикат) гәптин пайда болыуына тәсир еткен дерек есапланады.

Прага лингвистикалык дөгерегинде фонология хәм морфология проблемалары да изертленилди.

Николай Сергеевич Трубецкой (1890-1938) Прага лингвистикалык дөгерегиниң тийкарын салыушылардың бири. Славян тиллери бойынша кәниге, фонолог. Ол 1915-жылы магистрлик диссертация қорғағаннан соң Москва мәмлекетлик университетинде салыстырмалы тил билими бойынша лекциялар оқыды. 1917-жылғы Октябрь революциясынан кейин Европаға эмиграцияға кетеди. 1919-жылы София университетине жұмысқа өтти, 1922-жылдан Вена университети славян филологиясы кафедрасын басқарды. Оның ең тийкарғы мийнетлери «Орыс тилиниң морфологиялык системасы» (1934), «Фонологиялык баянлау ушын қолланба» (1935), «Ески славян тилиниң грамматикасы» (1954). Ол өмириниң соңғы он еки жылын ең тийкарғы «Фонология тийкарлары» мийнетин жазыуға бағышлады.

Бул мийнет 1939-жылы немис тилинде жәрияланды. Н.С.Трубецкойдың «Фонология тийкарлары» мийнетин шәртли түрде ХХ әсирдеги биринши фонологиялык энциклопедия деп атау мүмкин. Бул мийнетте 100 аслам тиллердиң фонологиялык системасы үйренилген, фонологияның тийкарғы түсиниклери, фонема хәм оның белгилери, фонемалардың оппозициясы, қабатласқан сеслер хәм олардың тил системасындағы орны мәселелери анықланған.

Л.В.Щерба тил сеслериниң мәни айырыушылык хызметин көрсеткен болса, Н.С. Трубецкой тил сеслериниң мәни айырыушылык

хызметинин тийкарында қандай акустикалык элементлер туратуғынын анықлады. Тил сеслеринин мәни айырыушылык хызмети хәм олардың элементлеринин өз-ара байланысы мәселесин үйрениу тийкарында фонология өз алдына тил билиминиң тарауы сыпатында кәлиплести.

1931-жылы Н.С.Трубецкойдың «Морфонологияға байланыслы айырым көз-қараслар», -деген мақаласы жәрияланды. Бул мақалада Бодуэн де Куртәнәнин бир морфеманың қурылысындағы фонемалардың өзгериуи тууралы билдирген «альтернация» теориясы Трубецкой тәрәпинен рауажландырылды. Ол морфонология термини арқалы кәлеген тилдеги фонологиялык бирликлерди морфологиялык қолланыуды түсинеди.

Морфонологияның тийкарғы изертлеу объекти морфемалардың фонологиялык қурылысын, морфологиялык хызмет атқаратуғын сеслердин комбинаторлык өзгерислерин изертлеу болып табылады. Прага мектеби ўәкиллери морфонологияға фонологияның бир бөлими сыпатында қарайды.

Прага лингвистикалык дөгерәги ўәкиллери тил билиминиң қурылысы тууралы өзгеше идеяны усыныс етти. Тил билиминиң әдеттеги фонетика, лексикология, морфология хәм синтаксис бөлимлеринин орнына лингвистикалык номинация теориясы деген терминди қолланып, онда сөз хәм турақлы сөз дизбеклерин изертлеу зәрүрлигин билдиреди. Бул бөлимге сөз жасалуы, сөз шақаплары хәм сөз формалары хәм семантиканы киргизеди.

Екинши синтагматикалык усыллар теориясы деп аталатуғын бөлимге синтагматикалык хәрекетлер тийкарында пайда болатуғын сөз дизбеклерин киргизеди. Синтагматика ямаса функциональ синтаксис, - Прага лингвистлеринин пикиринше, - дәстүрий синтаксиске сәйкес келмейди. Баслауыштың грамматикалык формалары хәм функциясын есапка алған халда баянлауыштың типлерин изертлейди. Морфология өз алдына тил билиминиң тарауы есапланбайды, номинация теориясы хәм синтагматикалык усыллар теориясының ишинде үйрениледи.

Прага лингвистикалык дөгерәгине тән болған және бир өзгешелик-синхрония менен диахрония арасындағы байланысты өзине тән түсиндириуи болып табылады. Тилдиң тәбиятын түсиниу хәм жасауын анықлауда тиллик фактлерди синхрониялык анализ жасаудың әхмийетлигин тән алған халда олар Женева мектеби ўәкиллери киби синхрония менен диахронияның арасына өтиу мүмкин болмаған дийуал

тиклеудің зәрүрлиги жок деп есаплайды. «Тилди диахрониялык үйрениу система хәм функция түсинигин бийкарламайды, ал керисинше, бул түсиниклер есапка алынбаса толық болмайды,»-деп жазады. Сондай-ак, тилди синхрониялык изертлеуде эволюция түсинигин умытыуға болмайды. Себеби «тилдиң рауажланыуының хәзирги жагдайы буннан алдыңғы рауажланыу баскышының орнына келгенин умытпауымыз керек».

Прага лингвистикалык дөгереги ўәкиллери өзлериниң әмелий изертлеу жумыслары менен теориялык көз-караслары бойынша бир ағымдағы мектеп ўәкиллери болыуы менен қатар бир-биринен әдәуір парық қылады.

Роман Осипович Якобсон (1896-1982) Россиядан эмиграция нәтийжесинде Прагаға келип ол жерде Прага лингвистикалык мектеби дәстүрлерин рауажландырди. Ол Прага мектеби ўәкиллериниң фонологияны структурал анализлеу методын морфологияны изертлеуге қолланды. Якобсон морфологиялык категориялардың корреляциясы тендей емеслиги туўралы, морфологиялык категориялардың хәр бир ағзасының бирден-бир семантикалык инварианты болатуғыны туўралы идеяларды усынды. Ол 1920-жыллары тил билими хәм поэтикалык изертлеулерде орыс хәм Прага мектеби ўәкиллери дәстүрлерин дауам етти.

Нацистлер тәрәпинен Чехословакия жаўлап алынғаннан кейин Дания, Норвегия, Швеция мәмлекетлеринде жасады. 1941-жылдан баслап Америкаға барды. Вольндағы Жоқары изертлеулер мектебинде лекциялар оқыды. Соң Гарвард хәм Массачусет технологиялык институтларында жумыс иследи. Америка структурализминиң Массачусет мектебиниң қәлипlesiуине басшылық етти. 1943-жылы Нью-Йорк лингвистикалык дөгерегиниң шөлкемлесиуинде үлкен хызмети болды. Ол өзиниң изертлеулеринде тилдиң эволюциясы теориясы, тиллик бирлеспелер теориясы, тиллердиң типологиясы, таңбалар теориясы, тил теориясы (әсиресе, фонология, тарийхый фонология, морфологиялык категориялар, грамматикалык мәни), коммуникация системасында тилдиң орны, тил хәм мийдиң өз-ара қатнасы, аударманың лингвистикалык аспектери, тил билиминиң тәбийий хәм гуманитар илимлерге қатнасы, тил билими тарийхы, семиотиканың жетискенликлерин лингвистикалык изертлеулерге қолланыу, информация теориясы мәселелерин изертлеуге умтылды. Ол бинарлық оппозиция методын пайдаланды.

Прага лингвистикалык дөгереги ўәкиллери тиллерди типологиялык изертлеу мәселеси менен де қызыксынды. Бул Владимир

Скаличканың (1909) мийнетлеринде өзиниң сәўлелениуин тапты. Тилдеги айырым қубылыслар (морфологиялык, синтаксислик, фонетика-комбинаторлық, сөз жасалуы) өз-ара тығыз байланыслы болатуғынын көрсетип Скаличка тиллерди бес типке бөледі. Флектив, интрофлексив яғный ишки флексияға ийе тип, агглютинатив, түбир тиллер, полисинтетикалык тип. Ол бир тилде хәр қыйлы типке тән белгилер ушырасатуғынында атап көрсетеді. Скаличка тил типлерин анықлауда тек морфологиялык қурылысқа тийкарланыу жеткиликсиз, хәр қыйлы тиллердиң фонологиялык қурылысын салыстырып изертлеу де зәрүр деген пикирди билдиреді. Сонлықтанда тиллердиң морфологиялык классификациясы деген терминди қолланыу кәте деп есаплайды.

Прага лингвистикалык дөгереги ўәкиллери ишинен Гавранек, Мукаржовскийлер әдебий тил, тил мәдениаты мәселелери менен қызыксынды. Гавранек әдебий тил күнделикли турмыста қолланылатуғын аўызекі сөйлеу тилине салыстырғанда жетиліскен, дифференциация жасалған тил есапланады. Сонлықтанда ол әдебий тилдиң коммуникативлик функция, арнаўлы әмелий функция, арнаўлы теориялык функция, эстетикалык функциялары болатуғынын көрсетеді. Ян Мукаржовский әдебий тилдиң эстетикалык функциясын изертлеуге үлкен дыққат аўдарады. Ол тилдиң тийкарғы коммуникативлик функциясы менен бирге поэтикалык тилде эстетикалык функция тийкарғы орынды ийелейди,-деп жазады. Прага лингвистикалык дөгерегиниң Ян Мукаржовскийден басқа ағзалары «эстетикалык функция» термининиң орнына «поэтикалык функция» терминин қолланады.

Соның менен бирге, Прага лингвистикалык дөгерегин Копенгаген структурализминен тил илиминиң тийкарғы проблемаларын түсиниуде ажыратып туратуғын тәрәплери бар. Бул айырмашылық төмендегилер:

1. Прага лингвистикалык дөгереги ўәкиллериниң Л.Ельмслевтен өзгешелиги тиллик реаллықты бийкарламайды, тилге тиллик емес қубылысларды билиудиң қуралы сыпатында қатнас жасайды;

2. Олар тил таңбаларын оны қолланыу тийкарғы болған тилден бөлек алып қарамайды. Тил хәм тил таңбаларын бир-биринен ажыралмайтуғын қубылыс сыпатында қарайды. Сондай-ак тилди өз алдына ажыратып изертлеуге болмайды, -деп тастыйықлайды. Тилди әдебият, көркем өнер, мәдениятқа байланыслы изертлеу зәрүрлигин көрсетеді;

3. Прага лингвистикалық дөгерге тил структурасын изертлеуде карама-карсы койыу, салыстырыудың әхмийетин тән алады. Бирак структураның элементлери реал түрде жасайды, сыртқы орталық пенен байланыста болады, -деп тастыйықлайды. Буны Л.Ельмслев тән алмаған еди;

4. Тилди реал турмыстағы затлар хәм кубылыслар менен тиккелей байланыслы лингвистикалық таңбалар системасы сыпатында карап Прага дөгерге үәкиллери тилдиң стилистикалық хәм хәр қыйлы функционаллық өзгешеликлерин изертлеу тил билимниң тийкарғы ұазыйпасы болыуы керек, -деп тастыйықлайды.

Прага лингвистикалық мектеби менен Копенгаген мектеби арасындағы айырмашылық олардын лингвистика проблемаларына улыума теориялық көз-карасларының өзгешелигинде де көринеди.

Прага лингвистикалық дөгерге үәкиллери тил системасы элементлерин функциональ дифференциация жасау, көркем шығармалардың тилин үйрениу, тил мәдениаты мәселелерин изертлеуге үлкен дыккат аударады.

§ 43. КОПЕНГАГЕН ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ МЕКТЕБИ

Тилди изертлеуге структурал катнас жасаудың зәрүрлигин улыума теориялық тийкарлайтуғын Виго Брендальдың макаласы Копенгаген каласында 1939-жылы «Acta Linguistica» журналының биринши санында жәрияланды. Бул журнал тил билиминдеги жаңа структурализм ағымының халық аралық органы сыпатында жаңадан шөлкестирилген еди.

Бирақ та тилди изертлеуде структурал методларды қолланыу тәжирийбесин структурализм ағымының бул манифести жәрияланбастан бурын-ақ Л.Блумфильд, Н.Трубецкой, В.Матезиус, Л.Ельмслев мийнетлеринде қолланылып жүр еди. Соның менен бирге, тил билиминдеги структурализм ағымы хеш қашан бир типтеги ағым сыпатында қәлиплеспеди. Ол өзиниң ишинде структурализм ағымының Копенгаген мектеби, америка структурализми яғный дескриптив лингвистика, Прага структурализмине бөлинеди.

Копенгаген структурализми мектебиниң тийкары 1931-жылы салынды. Оның тийкарын салыушы Луй Ельмслев болып табылады. Ол 1899-1965 жыллары жасаған. 1923- жылы Копенгаген университетин питкерген. Прага хәм Париж университетлеринде билимин теренлестирилген. 1937-жылы Копенгаген университетинин

салыстырмалы тил билими кафедрасы баслығы болған. Луй Ельмслевтин 1928-жылы жәрияланған «Улыума грамматика принциптери» деген мийнетинде структурализм ағымының теориялық тийкарларын дәлиллеуге умтылыушылығы көринеди. Буннан сон Л.Ельмслевтин «Acta Jutlandica» журналының 1935-жылы 1- санында, 1937-жылы 2- санында «Сеплик категориясы» деген мийнети жәрияланды. 1943-жылы структурализмниң теориялық тийкары есапланатуғын «Тил теориясын тийкарлау мәселелери» деген мийнети жәрияланды.

«Acta Linguistica» журналының 1950-1951 жыллардағы 2,3 санларында Луй Ельмслевтин «Лингвистикадағы структурал анализ методы» атамасындағы статьясы жәрияланды. Бул статьяда да өзиниң илимий көз карасларының тийкарғы принциптерин баянлаған.

Глоссематика теориясының тийкарғы көз караслары В.Брендальдың «Структуралық лингвистика» (1939), Ханс Ульдаллдың «Глоссематика тийкарлары» (1957), Л. Ельмслевтин «Тил теориясы мәселесине пролегоменлер» (1943) мийнетлеринде баянланды.

Л. Ельмслев «Лингвистикадағы структурал анализ методы» макаласында глоссематиканың теориялық деректери: Ф. де Соссюр тәлийматы; Альфред Уайтхед хәм Бертран Расселдин математикалық тәлийматларына тийкарланған тилдиң логикалық теориясы, сондай-ақ, Вена логикалық мектеби үәкиллери, әсиресе Рудольф Карнаптың синтаксис хәм семантиканы изертлеуге арналған мийнетлериндеги идеялар екенлигин көрсетип өтеди.

Бертран Рассел (1872-1970) инглиз математики, философ. Ол 1872-жылы Уэльсте тууылған. Ол 1890-жылы Кембридж университетине оқыуға киреди. Кембридж хәм баска да университеттерде философия, математика бойынша лекциялар оқыйды.

Рассел символикалық логика тарауында жақсы илимий нәтийжелерге еристи хәм оны философия, математика машқалаларын үйрениуге қолланды.

Профессор Расселдин математикалық логиканы изетлеуге арналған бир неше мийнеттери бар. Олардың ишинде ең әхмийетлиси А.Уайтхед пенен бирликте жазылған «Математиканың басланыуы» (1913) деген мийнети. Бул мийнетте математика менен логика илиминиң принциптери сәйкес келетуғыны, сонлықтан да математиканың тийкарғы түсиниклерин логикалық терминлер менен анықлауға болатуғынын дәлиллеуге умтылады. Рассел Аристотель

дәуиринен кейин математикалық логикаға ең үлкен үлес қосқан илимпаз есапланады.

Рудольф Карнап (1891-1970) Германияда туғылған, философ, логика бойынша кәниге, логикалық позитивизмнің көрнекті ұйымшылдарының бірі. Ол 1926-1935 жылдары Вена университеті, 1931-1935 жылдары Прага университетінде жұмыс істеген. 1936-1952 жылдары дәслеп Чикаго университеті, 1954-1970 жылдары Калифорния университетінде жұмыс істейді. Калифорния Илимдер Академиясының ағзасы.

Р.Карнап «философияның предмети математикалық логикалық метод жәрдеминде илимнің тийкары түсиниклерін толықтыру мәксетінде тәбийий илимдердің қурылысын анализлеу болуы тийис»-деп есаплайды. Оның 1928-жылы «Дүньяның логикалық қурылысы» деп аталатуғын тийкары мийнети жәрияланады. XX әсирдің 30-жылдары ол Вена логикалық дегереги жұмысларына белсене қатнасады хәм логикалық эмпиризм, радикал неопозитивистлик концепция-физикализм идеяларын усынады, философияның дүньятанушылық сыпатын бийкарлайды. 1934-жылы оның және бир көлемли «Тилдің логикалық синтаксиси» деп аталатуғын мийнети жәрияланады. 1942-1947 жылдары «Семантика бойынша изертлеулер», 1950-жылы «Итималлылықтың логикалық тийкары» мийнети баспадан шықты.

Р.Карнап «тил илим ушын исенимли фундамент хызметін атқарады, мәселен хәзирги болып атырған хәрекетлерди баянлауғын гәп тексеріуді талап етпейди, хақыйкый шынлық болып табылады»-деп жазады. Әзинің бул тараудағы пикирлерін тастыйықлау ушын 1932-жылы «Физикалық тил- илим ушын универсал тил сыпатында» деген макаласын жәриялады. 1937-жылы жәрияланған «Тексерілиу хәм мәни» макаласында физиканың тили барлық эмпирикалық илимлер ушын улыұмалық болып табылады деген пикири билдирилген хәм «мәңгилик тил» хаққында тезис пенен конкретлестирілген. Яғный физикалық объектлер хәм олардың байқалатуғын кәсийетлери тилде гәп түрінде «затлар» түрінде бериледи. Карнаптың пикири бойынша «мәңгилик тилдің» байқайтуғын предикаты сол эмпирикалық базис болып табылады. Оның мәңгилик тил концепциясы логикалық позитивистлердің базислик эмпирикалық билим хаққында идеяларының жуұмақлаушы пикири болды.

Карнап «логика илими гәплер, түсиниклер хәм теориялар ортасындағы синтаксислик байланысларды анализ етиуи тийис»- деп

жазады. Ол логикалық синтаксис теориясын раұажландырды. Карнап илимнің унификацияланған тилин дәретиу идеясы менен шуғылланыу тийкарында формал синтаксислик қатнас жасау жеткиликсиз, оның семантикасын да есап алыу зәрүр деген жуұмаққа келеди. Яғный тил менен ол баянлап атырған предметлердің кәсийетлери арасындағы байланыс есапқа алынуы керек.

Солай етип, Карнап тийкарын салған ағымның логикалық позитивизм деп аталуының тийкары себеби философиялық анализ жасау ушын логиканың методларын қолланыуға айрықша дыққат аударды. Ол тәрәпинен логикалық синтаксис хәм семантика тарауында алынған нәтийжелер логика илимінің және де раұажланыуына тәсир етті.

Л. Ельмслевтин көрсетиуінше, Ф. де Соссюр тилге структурал қатнас жасауды бириншилерден болып талап етті. Ф. де Соссюрдың «Улыұма лингвистика курсы» мийнетінде билдирген «Тил билимінің бирден бир хәм хақыйкый объекти өз қабығында хәм өзи ушын жасайтуғын тил болып табылады,» деген пикири глоссематика теориясының тийкарына айланды.

Глоссематика теориясының философиялық тийкары- позитивизм болып есапланады. Позитивизм материаллық дүньядағы предметлердің реал жасауын бийкарлайды. Глоссематикаға философиялық позитивизмнің тәсири сонда көринеди, глоссематика теориясының тәрәпдарлары материаллық дүнья менен сананың бирлиги жүзеге шығатуғын әмелият, тәжирийбени есапқа алмайды. («лингвистикалық теория тиллер хәм текстлер тийкарында тексерілиуи, тастыйықланыуы ямаса бахаланыуы мүмкин емес»). Логикалық позитивизм методы реал турмысқа байланыссыз шәртли жағдайларға тийкарланады.

Непозитивистлер тәрәпинен философияның бирден бир реал объекти тил деп мойынланады хәм оның ұазыйпасы илимнің тилин түсиндириу болып есапланады. Хәр қандай илимнің мәнисин, мазмунын оның тилинің синтаксисин изертлеуде көреді.

Глоссематика теориясының тәрәпдарлары математика нызамларына тийкарланатуғын математикалық логика методына тийкарланады. Математикалық теорияның раұажланыу барысында математиканы таңбалар системасы сыпатында түсиниу қәлиплести. Бул таңбалар системасы кең түрде «тил» деген термин менен аталады. Оның ишине логикалық есаплаулар, хәр қыйлы илимдердің тиллери хәм тәбийий тиллерде киреди. Глоссематика ұйымшылдары айырым ұақытлары өзлеринің тәлийматын «тил алгебрасы» деп те атайды.

«Бул алгебра,- деп жазады Ханс Ульдалль (1907-1957) «Глоссематика тийкарлары» мийнетинде, - толык курылыс түрінде гуманитар материалды баянлау усылы сыпатында ойлап табылды.» Л.Ельмслев «лингвистиканын тийкаргы мөксети - тилдин ишки курылысына тән болган процесслерди изертлеу болууы тийис», -деп көрсетеди. Баркулла өзгерислер тийкарында, процесслер тийкарында жасайтуғын тил системасы хәр қандай лингвистикалық изертлеудин объекти болууы тийис.

Л.Ельмслевтин глоссематика теориясы универсаллықка умтылып сондай дәрежеде абстракцияланды, ол конкрет тиллик кубылысларды изертлеуге жарамсыз болып қалды. Тил билиминдеги глоссематика сырттан қарағанда логикалы хәм терен илимийдей болып көрингени менен конкрет тиллик материалларға тийкарланбағанлығы себепли көп мәртебе сынға ушырады.

Ол Фердинанд де Соссюрдың тилди семиологиялық системалар сыпатында бахалайтуғын илимий пикирлерин раўажландырып хәм айырым өзгерислер киргизип, хәр бир тилдин курылысының өзине тән өзгешелиги, оның тарийхый раўажланыуының конкрет формалары болатуғынын бийкарлап, тилдин универсал хәм абстракт қатнаслар системасы курылысын анықлауға умтылады. Онын теориясы бойынша изертлеуши тилдин курылысын емес, ал абстракт қатнаслардың курылысын изертлеуи зәрүр. Тилди қәлеген таңбалар системасының бири сыпатында қарап, тилдин жасауы ушын тийкар болган таңбалар (алфавит), қатнас жасау системаларын әмелге асырыудың бир усылы,-деп тастыйықлайды Л. Ельмслев.

Солай етип, бул теория бойынша «қарым-қатнас лингвистикасы»- абстракт категориялардың универсал структурасы реал тил, оның сеслик материясы хәм мазмунына салыстырғанда биринши орында турады.

Бул халатта тилдин синхрониялық жағдайы-тил системасының хәзирги жағдайы емес, ал ўақытлық хәм кеңислик жағынан шеклениушиликти билмейтуғын изертлеу түсиниледи. Хәр қыйлы тиллер семьясына киретуғын тил категорияларын улыўмаластырыуға умтылып Копенгаген структурализм мектеби тил туўралы илимнин шеңберинен сыртқа шығады, дүнья тиллери үстинде туратуғын теорияны усынады.

Л.Ельмслев тәлийматының дәстүрий лингвистикадан өзгешелигин билдириу мөксетинде оғада қурамалы хәм түсиниу қыйын болган терминологияны да қолланады. Ол өз теориясын «глоссематика» деп атайды.

Глоссематика таңбалар хәм фигуралар функциясын есаплау тийкарында лингвистиканың аксиоматикалық теориясын дәретийуге умтылуу болып табылады. Л.Ельмслевтин пикири бойынша, лингвистикалық теория лингвистикалық методлар теориясы дегенди билдиреди. Л.Ельмслевтын методикасы логика-математикалық моделлестирийудин үлгиси болып табылады.

Бундай изертлеудин және бир үлгиси америкалы изертлеуши Н.Хомскийдин мийнетлеринде көринеди. Ол өзиниң изертлеу жұмысларында генератив грамматика хәм трансформациялық методиканы тилди үйрениуге қолланылады.

XX әсирдин 60-жылларында Л. Ельмслевтин абстракт-логикалық сыпаттағы структурализм ағымында дәретилген мийнетлери олардың концепцияларына сын көз-қараслардың болууы менен бирге, тил социологиясы, сөйлеу психологиясы хәм инженерлик тил билимине қызығыушылықты да күшейткенлигин айтып өтий орынлы.

§ 44. АМЕРИКА ТИЛ БИЛИМИ

XIX әсирдин 70- жыллары Америка материгинде тил билими қәлиплесе баслады. Онын пайда болууында Уильям Дуайт Уитнидин (1827-1894) белгили орны бар. Онын санскрит жазба естеликлери бойынша изертлеуи дүнья жүзилик тил билиминиң алдыңғы орнында туратуғын немис тилши илимпазлары тәрәпинен де өз ўақтында тән алынған.

1875-жылы жәрияланған «Тилдин пайда болууы хәм раўажланыуы» мийнетинде оның тил билиминдеги көз қараслары сәўлелениуин тапқан. Ол тил билиминде Ф. де Соссюрдың тәлийматларын басшылықка алады. У.Уитнидин бул мийнетинде билдирген пикирлери дүнья тилшилериниң дыққатын өзине тартып 1875-жылы француз тилине, 1876-жылы итальян тилине, 1876-жылы немис тилине аударма жасалды. Бул китапты немис тилине жас грамматистлер ағымының көрнекли ўәкиллериниң бири- Август Лескин аударма жасады.

У.Уитнидин тил билиминдеги көз қарасларына натурализм хәм жас грамматистлердин концепциялары менен белгили дәрежеде байланыс характерли. Ол тилге жәмийетлик кубылыс сыпатында қарайды. Уитни тилге ой-пикирди аңлататуғын таңбалардың жыйнағы деп анықлама береді. Сонын менен бирге тилдин социаллық хәм индивидуаллық аспектерин көрсетеди. Адамзат тилиндеги таңбалар еки түрли (тосыннан хәм шәртли) өзгешеликке ийе.

Биринши тосынлылық өзгешелигінде сөз бенен мәни ортасында байланыс болмайды, екіншиси таңбаларды қолланыуда сөйлеуші индивид пенен сол тилде сөйлеуші коллектив ортасында байланыс болмайды.

Тилди оның бөлімлери хәм элементлериниң комплекси сыпатында көрсетип тилдиң системалық характерин түсиниуге жақын келди.

Ф. де Соссюрдын жәрияланбаған қол жазбаларының арасынан төмендегидей жазыуларды оқыймыз: «Уитни «Тил бул адамзатлық қурылма»- деп жазды. Бул жағдай лингвистиканың бағдарын түп тийкарынан өзгертти.. Уитни еле де жақсырақ сезиниу ушын, тил бул қурылма болып табылады деп қайталауды хеш қашан ұмытпады».

Америка тил билиминиң рауажланыуында Ф. Боас, Э. Сепир хәм Л. Блумфилд х.т.б илимпазлардың орны салмақлы.

Франц Боас (1858-1942) Германияда тууылды хәм университетти питкерди, кәнигелиги бойынша физиолог. 1883-1884-жыллары Арктикаға шөлкемлестирілген экспедициялардың қурамында қатнасыуы оның Арка Америкадағы индеецлер менен эскимослардың тилин изертлеуге қызығыушылығын оятады. Бул халықлардың турмысы менен терең танысыуы, бир ўақытлары Бодуэн де Куртэнэ билдирген «артта қалған халықлар болғаны менен, артта қалған тиллер болмайды,-деген пикириниң орынлы айтылғанын тастыйықлады. Боас расизмге қарсы гүреседы, сонлықтанда оның мийнетлери фашистлик Германияда өртеп жиберилген кітаптардың арасынан орын алады.

Ф. Боастың улыўма лингвистикалық көз-қараслары 1911-1922-жыллары жазылған «Америка индеецлериниң тили бойынша қолланба» мийнетинде баянланған. Америка индеецлериниң тилин үйрениу тийкарында Ф. Боас хинд-европа тиллери материалларын изертлеу ушын қолланылып қиятырған илимий анализлеу методын индеец тиллерин изертлеу ушын қолланыуға болмайды,- деген шешимге келеди. Оның тийкарғы себеби, бул тиллерде хинд-европа тиллерине салыстырғанда басқа лингвистикалық категориялардың ушырасыуы ғана емес, ал бул тиллерге тийисли бирде-бир жазба естеликтин жоқлығы, сондай-ақ, бул тиллердиң генетикалық тууысканлығы да анық емеслиги болып табылады. Сонлықтанда Ф. Боас бул тиллерди изертлеуде индукция методын қолланып сол тилдиң логикасы тийкарында тиллердиң ишки қурылысын үйрениудин әхмийетин билдиреди.

Оның пикиринше, индеецлердиң тиллери тарийхый хәм салыстырмалы интерпретация жасауға келмейди, оны бул тиллердин формалық сапасы хәм сыртқы көринисине тийкарланатуғын объектив методлар менен изертлеу зәрүр. Ф.Боастың дәстүрин Сепир хәм Блумфилд дауам етти.

Эдуард Сепир (1884-1939). Ол Боастың шәкирти, ұзақ жыллар Канадада жұмыс ислеген. АҚШ қа қайтып келгеннен кейин дәслеп Чикаго, соң Йель университетинде профессор лаўазымында жұмыс ислейди. Сол жерде 1921-жылы оның ең тийкарғы мийнети «Тил» деген кітабы жәрияланды. Ол тиллердиң типологиялық классификациясы, социаллық факторлар менен тиллик кубылыслардың қарым-қатнасы, тил менен мәденият ортасындағы байланыслар мәселелерин изертлеу менен шуғылланды. Эдуард Сепир лингвистикалық диапазоны кең илимпазлардан есапланады. Оның қәлеминен индеец тиллери, улыўма тил билими хәм мәденияттаныу бойынша көплеген мийнетлер дөреди. Сепир тил хәм ойлаудың қарым-қатнасы машқаласын изертлеуге үлкен дыққат аударды. Ол тил менен ойлаудың бәрхама бир-бирине сәйкес келе бермейтуғынын көрсетеди. Оның «Тил» мийнетинде тиллердиң типологиялық классификациясы айрықша орынды ийелейди. Сепир тиллердиң типологиялық класификациясының үш аспектиң усынады. Бириншиден, мәни менен байланыслы тилдиң тийкарғы төрт типин көрсетеди, мәни типлери айырым сөзлер хәм түбир менен аңлатылатуғын-түбир тип, сөз жасаушы аффикслер менен аңлатылатуғын-деривациялық тип, аффикслер хәм ишки флексия менен аңлатылатуғын-аралас релевантлық тип, бир неше сөзлер менен аңлатылатуғын-релевантлық типлерге ажырасады. Биринши хәм төртинши типлер дүньядағы барлық тиллерде де ушырасады, екінши хәм үшінши типлер барлық тиллерде ушыраспайды.

Тиллерди типологиялық классификация жасаудың екінши аспекти-қатнасларды сәулендириу техникасы болып табылады. Усы көз қарастан барлық тиллер түбир тиллер, агглютинатив тиллер, фузиялы тиллер, символластырыушы тиллерге бөлинеди. Символластырыушы типке түбирдиң қурылысындағы өзгерис тийкарында грамматикалық мәни билдирилетуғын тиллер киреди, - деп есаплайды.

Тиллерди типологиялық классификация жасаудың үшінши аспекти-синтезлениу дәрежесине қарап (сөздиң қоспалылығы) бөлинеди. Бул көз қарастан тиллер аналитикалық, синтетикалық хәм

полисинтикалык тилдерге ажыралады. Онын этнолингвистикалык көз-караслары «Лингвистиканың илимдеги орны» (1929), «Тил» (1933) макалаларында сәулеленген. Ол тилди сол тилде сөйлөүши халыктын мәдениаты менен тыгыз байланыслы изертлеудин зөрүрлигин билдиреди. Әсиресе тилдин сөзлик курамы сол тилде сөйлөүши халыктын мәдениатын өзінде толық сәулелендиреди,-деп атап көрсетеди.

Э. Сепирдин лингвистикалык идеялары тил билиминин айрыкша бир тарауы этнолингвистиканын кәсиплесиуине тәсир етти. Этнолингвистика-халык ямаса миллеттин тилин онын мәдениаты, үрп-әдетлери, дәстүрлери менен тыгыз байланыслы изертлейтуугын тил билиминин тарауы. Сепир тил хәм мәдениаттын байланысы мәселелерин ойлау менен тыгыз байланыста изертлеу зөрүрлигин айтады. Тиллердин хәр кыйлы грамматикалык курылысқа ийе болууы хәр кыйлы ойлауға алып келеди. Хәр кыйлы ойлау сол тилде сөйлөүши халыктын мәдени-тарийхий жағдайларына байланыслы болады.

Бул пикир Б. Уорф мийнетлеринде дауам еттирилип тил билиминде Сепир-Уорф гипотезасы деген ат пенен белгили. Бул гипотеза идеалисттик тийкарға ийе болып, ойлау хәм сананы биринши орынға, объектив реаллыкты, турмысты екінши орынға қояды. Сепирдин «Тил» мийнетинде онын екиленушилиги де көзге тасланады. «Мәдениат хәм тилдин ишки байланысы жоқ. Пүткиллей басқа-басқа типке киретуугын тиллер бир мәдениатқа хызмет етеди. Ал тууысқан тиллер, ямаса бир тил хәр кыйлы мәдениат пенен байланыслы рауажланады» деп жазады.

Бенджамен Ли Уорф (1897-1941) кәнигелиги бойынша тилши емес еди. Ол 1918-жылы Массачусет технологиялык институтын тамамлады. Өмиринин акырына шекем Америкадағы камсызландыруу компанияларынын биринде өрт кәуипсизлиги бойынша инженер лауазымында жұмыс иследи. 1926-жылдан баслап жұмыстан бос уақытлары ацтеклер хәм майялардын мәдениаты, жазууы хәм археологиясы менен қызыксынып, оны изертлей баслайды. Ол индеецлердин тиллери, әсиресе хопи тилин терең үйренеди. 1931-жылы Э.Сепир Йель университетинин антропология бойынша профессоры болып сайланғаннан кейин Б.Уорф оннан индеецлердин тили бойынша курсты тыңдайды. 1937-1938-жыллары онын өзи де усы университетте антропология бойынша лекциялар оқыды. Ол 1941-жылы 44 жасында қайтыс болды.

1925-1941-жыллары ол майялардын археологиясы хәм жазууына, Мексикадағы индеецлердин тарийхына байланыслы жазылған көплеген мийнетлерин жәриялады.

Онын илимий мийраслары 1950-жылы «Металингвистика бойынша төрт мақала», 1952-жылы «Металингвистика бойынша мийнетлер жыйнағы», 1956-жылы «Тил, ойлау хәм реал турмыс» деген атамда үш китап түрінде жәрияланды.

Тил билиминдеги Сепир-Уорф гипотезасынын тийкарғы мәниситиллердин хәр кыйлы грамматикалык курылысқа ийе болууы ойлаудын формалары хәм минез-қулық нормаларынын хәр кыйлы болууына тәсир етеди, -деп есаплайды. Ойлау нормаларынын хәр кыйлы болууы адамлардын минез-қулық нормаларынын хәр кыйлылығына алып келетуугын көрсетип Б.Уорф былай жазады: «Егерде Ньютон инглис тилинде сөйлемей, ал хопи тилинде сөйлегенинде еди, жердин тартылуу күши тууралы Ньютон нызамы басқаша болар еди». «Бир тилден басқа тилге өтиу», -деп жазады ол, -бир геометриялык катнаслар системасынан басқасына өтиуине сәйкес келеди».

Сепир жаңа типологиялык классификацияны усунды. Тиллерди типологиялык жақтан флектив, агглютинатив, түбир хәм полисинтетикалык тилдерге ажырататуугын классификацияны бийкарлап, ол тиллерди хәр кыйлы типтеги түсиниклерди бере алууы, катнасларды сәулелендируу техникасы, грамматикалык синтезлениу дәрежесине қарап классификация жасауды усинады.

Леонард Блумфилд (1887-1949) Боастың көз-карасларын басқа бағдарда дауам еттирди. Ол дәслепки уақытлары жас грамматистлер идеяларынын тәсиринде болған болса да, ХХ әсирдин 20-жыллары өзинин лингвистикалык көз-карасларын билдиреди. Онын 1926-жылы жәрияланған «Тил хәкқындағы илим ушын бир неше постулатлар», - деген мақаласында жаңа лингвистикалык теория хәм онын изертлеу методикасын баянлайды. Л. Блумфилд өзинин идеяларын дәл хәм анық баянлау ушын постулатлардын математикалык формасы яғный гипотеза хәм аксиомаларды қолланады. Ол теориялык тил билиминин тийкарғы уазыйпасы сыпатында постулатларды қәлиплестируу проблемасын көрсетеди. Л. Блумфилдтин 1933-жылы жәрияланған «Тил» мийнети америка тилшилери ушын тийкарғы сабақлык есапланады. Фердинанд де Соссюрдын «Улууа лингвистика курсы» Европа тил билими тарийхында қандай орын ийелейтуугын болса, ХХ әсирдеги Америка тил билими ушын бул мийнеттин әхмийети сондай.

Л. Блумфилд тәрәпинен баян етилген лингвистикалык изертлеудин методлары, принциптери хәм уазыйпалары тууралы пикирлери америка тил билиминде дескриптив лингвистиканың пайда болууына алып келди.

Бул мектеп үәкиллеринин көз-карасынша, лингвистиканың объекти текст, онын бөлеклери-сегмент, фон хәм морфлар болып есапланады. Сөз-фонема хәм морфемалардын избе-излиги сыпатында түсиниледи, ал, конструкция-сөз хәм морфемалардан ибарат.

Йел мектеби үәкиллери тил билиминин тийкарғы үазыйпасы тек баянлау методикасын ислеп шығыу хәм жетилистириу, -деп есаплайды. Сонлықтанда илимий әдебиятларда Йель мектебин дескриптив¹ лингвистика деп атау жағдайлары ушырасады.

Бул мектеп улыуа категориялар хәм схемаларды изертлеуде алдына мәксет етип койған Копенгаген структурализминен усы тәреплери менен айрықшаланады. Кейин ала бул метод Кеннет ли Пайк мийнетлери тийкарында және де рауажландырылды. Тиллерди оқытыудын бул илимпазлар тийкарын салған методикасы англиз тилине, соның ала баска да хинд-европа, түркий хәм семит тиллерине қолланылды. Яғный дескриптив лингвистика методын универсалластыруу тенденциясы байқалды. Дескриптив лингвистикаға методологиялық теория сыпатында қарауға, соның тийкарында Копенгаген структурализминин тийкарын салыушы Луй Ельмслевтын тәлийматы менен жақынласуға умтылу сезиледи.

Дескриптив метод тил структурасының түсиник пенен байланыслы болмаған элементлерине, яғный тилдің фонетикалық системасына байланыслы табыслы түрде қолланылды. Ал бул шеңберден шығып морфология хәм синтаксис мәселелерин изертлеуға бул методты қолланыу, олар ушын бирдей болған схемаларды анықлауда, сондай-ак, барлық тиллерге ортақ болған универсал категорияларды анықлауда дескриптив методтың кемшиликлери жүзеге келеди. Себеби бул методты тек сыртқы форма-структура хәм оның элементлерин анықлауда табыслы қолланыу мүмкин. Ал тилдің мәнилик тәрепи, хәтте фонемалардың мәни аңлатыушылық хызметин анықлауда бул методтың кемшиликлери көзге тасланды. Тилди изертлеуде тилдің айырым элементлеринин, грамматикалық категориялар менен сөздің семантикасының логикалық категориялар менен байланыслы екенлигин итибардан шетте қалдыруға болмайды.

Л.Блумфилд тийкарын салған Америка дескриптив лингвистикасының философиялық тийкары позитивизм болып табылады. Илимий дәретиушилик хызметинин дәслепки басқышларында жас грамматистлердин идеалистлик концепциялары

¹ Descriptive – англиз сөзи болып «баянлау», «сүүретлеу»- деген мәнини билдиреди.

менен полемикалық қатнаста болған болса, кейин ала Р. Карнаптың логикалық позитивизми менен жақынлығын билдиреди. Хәзирги дәуир позитивизми тил билиминин тийкарғы үазыйпасы тил фактлерин дизимге алыу хәм оны баянлау- деп қарайды. Америка тилшилери бул пикирди басшылыққа алып тил фактлерин анық баянлауға умтылады, бирақ оларды түсиндириуға хәрекет етпейди.

Тил фактлерин изертлеуға бундай үстиртин қатнас жасау лингвистиканың мәнилик тәрепин жарлыландырады. Ф.Ф.Фортунатов XIX әсирде-ак тил билиминин тийкарғы үазыйпасы-тил фактлерин түсиндириу (баянлау емес), тил арқалы сәулеленетуғын түсиниклердин байланысын анықлау екенлигин көрсеткен еди.

Л.Блумфилдтин лингвистикалық анализ жасауының психологиялық тийкары XIX әсирдин ақыры XX әсирдин басында америка психология илиминде қәлиплескен бихевиоризм ағымы болып табылады. Бихевиоризм бизин пикирлеуимиз, адамның минез-құлқы психикалық процесслерге, сыртқы реакциясына тийкарланыуы тийис, -деп есаплайды. Блумфилд бул тәлийматқа тийкарланып барлық лингвистикалық анализ адам хәрәкетлери хәм оның реакциясын бақлау менен шеклениуи тийис, -деп есаплайды. Солай етип, ол тилге адамның минез-құлқының айрықша бир формасы сыпатында қарайды.

Л.Блумфилдтин теориялық көз-караслары оның шәкиртлери тәрепинен хәр қыйлы бағдарларда рауажландырылмақта. Америка структурализми өзинин ишинде бир неше бағдарларға бөлинеди:

Биринши бағдар: Америка структурализминдеги Л. Блумфилд тийкарын салған Йель мектеби. Олардың тийкарғы үәкиллери хәм мийнетлери төмендегилер: Джордж Леонард Трейджердин «Лингвистикалық анализ очерки» (1942), «Инглиз тилинин қурылысы очерки» (1951), Зеллинг Харрстин (1909-1992) «Структурал лингвистика методы» (1951), «Сөйлеудин анализи» (1961), «Структурал лингвистика» (1961), Бернард Блоктын (1907-1965) «Инглиз фейилиндеги флексия» (1947) мийнетлери х.т.б.

Чарльз Хоккетте Йель мектеби үәкили. Ол 1916-жылы тууылған. 1946-жылдан Йель хәм Корнель университетлеринин лингвистика профессоры. 1964-жылы америка лингвистика жәмийетинин президенти болып сайланады.

Ч. Хоккет-америка индеецлеринин тили бойынша жетик қәниге. Оның тийкарғы мийнетлери: «Потаватоми: I. фонология,

морфонология хәм морфологияға шолыў: II. Сөз жасалыў, бетлик аффикслери хәм атлықлар; III. Тийкарғы фейиллер, жанапайлар» (1948), «Блумфилдтиң алгонкинли изертлеўине кирисиў» (1948), «Алгонкин тиллеринин лексикасы» (1957).

Америка индеецлеринин тиллеринен топлаган материалларын Ч. Хоккет лингвистиканың улыўма проблемаларын изертлеўге арнаған мийнетлеринде кен түрде пайдаланған.

Оның улыўма тил билими мәселелерине бағышланған төмендеги мийнетлерин көрсетиў мүмкин: «Грамматикалық баянлаўдың еки модели» (1954), «Фонология бойынша колланба» (1955), «Улыўма тил билими курсы» (1958), «Тил бирликлери хәм олардың қатнасы» (1961), «Тиллик универсалия проблемасы мәселесине» (1963), «Тил, математика хәм лингвистика» (1966).

Бул ағым ўәкиллери тилди анализлеўдин Блумфилд усыңған формал (имманент) усылын раўажландырып лингвистикалық анализлеў техникасын жетилистирди. Бул топардағы тилшилер лингвистикалық изертлеўде мәни факторын екинши орынға қойып тил формаларына дыққатты аўдарады.

Екинши бағдар: Энн-Анбор топары болып, ол Мичиган университетинде кәлиплести. Оның тийкарғы ўәкиллери хәм мийнетлери төмендегилер: Кеннет Ли Пайктың (1912-2000) «Адам минез-қулқының бирлескен структурасы теориясына тилдиң қатнасы» (1960), «Фонология, морфология хәм синтаксиске интерпретация (1958), Юджин Алберт Найдтың (1914) «Морфология» (1951), Чарлз Фриздиң (1887-1967) «Инглиз тилиниң структурасы» (1952) мийнетлери. Бул мектеп ўәкиллери өзлериниң көз-қарасы жағынан Э.Сепирдиң тәлийматына жақын, этнолингвистикалық бағдардағы изертлеўлери менен ажыралып турады. Лингвистикалық анализге лингвистикалық емес психологиялық, социаллық-этникалық факторларды кеңнен қолланады. Бул мектепке тән болған және бир белги- олар диалектологиялық экспедициялар шөлкемлестириўге үлкен дыққат аўдарады. Америкадағы жергиликли халықлар арасында миссионерлик хәрекетлери менен де кеңнен белгили. Америка индеецлери тиллерине библияны аўдарма жасаў менен шуғылланған Юджин Найдтың мийнетлеринде аўдарма теориясы проблемалары терең изертленилди. Бул мектеп ўәкиллери тил билимине тагмемика түсинигин алып келди. Тагмемика термини ең киши тиллик бирликлер-фон хәм морфларды аңлатады. Синтагмема тагмемалардың дизбеклесип келиўин билдиреди.

Америка мектеби ўәкиллери улыўма тил билиминин методологиялық проблемалары менен қызыксынбайды. Олар тилдин баянлаў техникасын кәлиплестириў, баянлаў усылларының методикасы мәселелерине тийкарғы дыққатты аўдарады. Лингвистикалық анализлеўдин дескриптив методы З. Харрстин «Структурал лингвистика методы» мийнетинде баянланған.

Олар тилди изертлеўде төмендеги жағдайларға дыққат аўдарады:

— Сөйлеў процесинен алынған айырым текстлерди басқа текстлерге салыстырмалы бағдарда үйрениў, бунда тилдиң тарийхы, халықтың психологиясына дыққат аўдарылмайды;

— дескриптив лингвистиканың тийкарғы мәқсети,- деп жазады З. Харрис, -сөйлеў процесиндеги оның айырым бөлимлери ямаса белгилериниң бир-бирине салыстырғанда орналасыў, айтылыў қатнастарын үйрениў болып табылады;

— лингвисттиң ўазыйпасы соннан ибарат, фонологиялық элементлердиң дифференциясын анықлаў, олар арасындағы қатнасты изертлеў сон морфологиясын үйрениў. Фонология менен морфология арасында әдеўир айырмашылықлар бар, мәселен, саны жағынан, кәлеген тилде морфологиялық элементлер фонологиялық элементлерге салыстырғанда көп, бирақ бул еки параллель схема өзлериниң типичес хәм операцияларының избе-излиги жағынан сәйкес келеди. Сонлықтан да дәстүрий усыл бир қанша әпиўайы болыўына қарамастан прицибинде кері избе-изликте, яғный морфемадан фонемаға қарай изертлеў мүмкин;

Бул ўазыйпаларды орынлаў текстти сегментацияларға (бөлимлерге) бөлиў хәм сегментация нәтийжесинде анықланған бирликлерди дистрибуциялық анализлеў тийкарында әмелге асырылады. Элементар бирликлер классын анықлаў ушын субституция (орын алмастырыў) техникасы қолланылады, онда сегментлер сөйлеў барысында алынған басқа текстлерге қойып көриледі хәм информант ушын оның сәйкеслиги тексериледи.

Лингвист әмелиятта тек бир тилде сөйлеўши информант пенен ислеседи. Информатордан жазып алынған форма, ямаса еки форма мәниси бойынша сәйкес келе ме? Ямаса сәйкес келмей ме? Мәселен, кәлеген А хәм В еки морфемасын алайық. Олардың аңлататуғын мәнилери басқа басқа. Сонлықтан да олар дистрибуциясы бойынша өзгешеликке ийе. Еки сөйлеў орталығы бар. Олардың биринде биреўи қолланылса, екиншиси қолланылмайды. А морфемасында ушырасатуғын, бирақ В морфемасында жоқ фонема ямаса сеслик

элементлер өзинин дистрибуциясы бойынша В морфемасындағы фонема хәм сеслик элементлерден ажыраларды. Усыған тийкарланып З.Харрис төмендегидей жуўмак шығарады: келешекте дистрибутив метод техникасын жетилистирген жағдайда хәр бир элементтин дистрибуциясы аныкланады.

Текстти фонологиялық яруста-фонларға, морфологиялық яруста-морфларға яғный элементар бирликлерге сегментация жасағаннан кейин оларды идентификация жасаў зәрүр. Яғный олар бир элементар бирликтин аллофоны ма я алломорфы ма, ямаса баска баска элементар бирликлер ме? Усыған байланыслы дистрибуцияның үш типин көрсетеди: қосымша дистрибуция, контраст дистрибуция, еркин дистрибуция. Текстлик бирликлер егер олар бирдей позицияларда хеш қашан қолланылмаса қосымша дистрибуцияда турады (Мысалы, день хәм тест сөзлеринде даўыслы сеслер ашық хәм туўықлық дәрежеси бойынша өзгешеленеди); контраст дистрибуцияда сеслер мәни өзгериўине тәсир жасап бирдей позицияларда қолланылады (мәселен, дам хәм дом сөзлериндеги а хәм о фонемалары); еркин дистрибуцияда қәлеген халатта мәни өзгерисине тәсир жасамай бири-биринин орнына қолланылады: (мәселен, орыс тилиндеги жарылыўшы хәм фрикатив г сеси «город, гора» сөзлеринде қолланылыўы х.т.б.)

§ 45. ТРАНСФОРМАЦИЯЛЫҚ-ГЕНЕРАТИВЛИК ГРАММАТИКА

XX әсирдин 50-жыллары Америка лингвистикасында методологиялық кризис жүзеге келди. Бул кризистен шығыў жоллары логика бойынша қәниге хәм лингвист Ноум Хомскийдин мийнетлеринде баянланды. Ноум Хомский 1928-жылы 7-декабрьде Пенсильвания штатының Филадельфия қаласында туўылады. 1945- жылы Пенсильвания университетине оқыўға киреди. Философия хәм лингвистиканы үйренеди, Харрстин лекцияларын тындайды. 1955-жылы Массачусет технологиялық институтынан мирәтнама түседи хәм лингвистиканы оқыта баслайды. Ол 1955-жылы Пенсильвания университетинде докторлық илимий дәрежесин алады. 1954-1955 жыллары өзинин изертлеўлеринин басым көпшилигин Гарварьд университетинде алып барады. Ноум Хомскийдин ен кең тарқалған мийнетлеринин бири 1957-жылы жәрияланған «Синтаксислик қурылыс» мийнети. Бул мийнет дүнья жүзилик тил билиминин раўажланыўына тәсир жасады. Ол тил билимине трансформациялық грамматика түсинигин алып кирди.

Бул теория айырым жағдайларда математикалық лингвистика деп те аталады. Математикалық лингвистикада алгебра, алгоритмлер теориясы, методлары хәм идеялары қолланылады.

Онын «Лингвистикалық теорияның логикалық тийкары» (1962), «Теориялық синтаксистин аспектлери» (1965), «Тил хәм ойлаў» мийнетлеринде трансформациялық лингвистика ямаса трансформациялық-генеративлик грамматиканың принциплери қәлиплести. Бул ағым АҚШ та соңғы шерек әсир даўамында тилди изертлеўдеги бирден-бир илимий метод сыпатында тән алынды. Тиллик анализлеўдин трансформациялық методы бир неше ядролық гәплердин трансформациясы нәтийжесинде пайда болатуғын қурамалы, коспа гәп түрлеринин жыйнағы-текстти изертлеўди алдына мәксет етип қояды.

Бул теорияның философиялық тийкары XVII әсирдеги француз философы Р. Декарттын мийнетлеринен алынады. Н.Хомский оны 1966-жыл жазылған «Картезиан лингвистикасы» мийнетинде баянлайды. Декарт билиў процесинде интуицияға үлкен әхмийет берип, әмелият хәм тәжирийбени еккинши орынға қояды. Демек интуиция билиўдин рациональ методы есапланады. Декарттын бул рационализмдин Хомский басшылыққа алады. Декарттын нәресте менен идеялардын бирге туўылатуғыны туўралы пикирлерине сүйенип, ол нәресте де тилди үйрениўдин структурасы да бирге туўылады, - деп есаплайды. Хомский тәрәпинен Декарттан өзлестирилген бирге туўылатуғын идеялар туўралы пикирлер тиллик универсалия хәққындағы мәселе менен тығыз байланыслы. Тиллик универсалия түсиниги арқалы бир ямаса бир неше тиллерге тән болған белгилер, нызам, өзгешелик хәм тенденциялар түсиниледи. Хомский лингвистикалық универсалияның еки типин атап көрсетеди: субстанциональ хәм формал. Субстанциональ универсалия-көпшилик тиллерде ушырасатуғын синтаксислик категориялардын жыйнағы. Бул көз-қарастан Пор-Роял грамматикасы да субстанциональ универсалия теориясы еди. Формал универсалия-дегенде Хомский, барлық тиллер бир үлгиге тийкарланыўын түсинеди. Егер әдеттеги универсал грамматика эмпирикалық лингвистика менен тығыз байланыслы конкрет тиллердеги улыўмалық белгилерди үйренетуғын болса, Хомскийдин теориясы бойынша изертлеў мәксетлеринде қәлиплестирилетуғын қандай да бир абстракт тилдеги универсалияларды изертлеў зәрүр.

Хомскийдин интерпретациясындағы универсал грамматикаға тән болған және бир белги барлық тиллерге ортақ тилдин дәретиўшилик

характери хаққындағы идея. Бул жерде Н. Хомский В. Гумбольдттын идеяларына сүйенеди. Солай етип, трансформациялық-генеративлик грамматиканың философиялық тийкары Декарт хәм Гумбольдттын мийнетлери есапланады.

Хомскийдин пикиринше, трансформациялық генеративлик грамматика сөйлеу катнасын пайда ететугын механизмнің абстракт структурасын изертлейди. Бул абстракт системада структураның еки баскышы белгиленеди: үстиртин хәм терен. Терен хәм үстиртин қурылыс тилдин синтаксисинде еки-тийкаргы хәм трансформациялық анықламалар системасы тийкарында баянланады.

Хомский тәрәпинен колланылған үстиртин хәм терен структура тууралы түсиниги оның тийкаргы теорияларының бири. Хомскийдин трансформациялық-генеративлик грамматикасы америка лингвистикасының раўажланыуы барысында пайда болған америкалық кубылыс болып табылады. Дүнья тил билиминин дәстүрлерин бийкарлап өзлеринин теориясын бирден-бир дурыс теория,-деп есаплайтуғын, өзлерине шекемги В.Гумбольдт пенен Э.Сепирден баска барлық дүнья тилшилеринин лингвистикалық концепцияларын тән алмайтуғын трансформациялық-генеративлик грамматика тил билиминдеги жаңа бағдарлардың бири.

§ 46. ДЕСКРИПТИВИЗМНИҢ КРИЗИСИ. СОЦИОЛИНГВИСТИКА

XX әсирдин орталарында Америка тил билиминде пайда болған жағдайды тил билимин изертлеушилер XIX әсирдин ақырындағы Европа тил билиминде жас грамматистлер салыстырмалы-тарийхый изертлеу методикасын жоқары дәрежеде жетилистиргени менен оның да мүмкиншиликлеринин шекленгенлигин аңлады, ал Америка тилшилери дескриптив усыл, дистрибутивлик анализ хәм сегментация методын қаншама жетилистиргени менен тил билиминин машқалаларын изертлеуде оны бәрхама колланыу мүмкин емеслиги белгили болды.

Бул дәуирде Америкада дескриптив тил билимине альтернатива сыпатында социоллингвистика, психоллингвистика хәм нейролингвистика ағымлары пайда болды хәм раўажлана баслады.

Социоллингвистика тил билими, социология, этнопсихология, этнография илимлеринин кесилескен жеринде арнаулы ағым сыпатында пайда болды. Социоллингвистика тилдин социаллық

тәбияты, оның жәмийетлик хызметин, социаллық факторлардың тилге тәсир етиу жағдайлары, жәмийет турмысындағы тилдин орны машқалаларын хәр тәрәплеме үйренеди.

Социоллингвистиканың дереклери XVII әсирден басланады. Испаниядағы Саламан университетинин оқытуушысы Гонсало де Корреас тилдин социаллық бөлиниуйине дыққат аударып төмендеги пикирди билдиреди: «Тилдин провинцияларда колланылатуғын диалектлеринен баска, адамның жасы, бул провинцияда жасаушылардың жәмийетте тутқан орнына байланыслы әпиуайы ауыл адамларының тили, тарийхшы илимпаздың тили, кемпир-ғаррылар, диний хызметкерлер, хаяллар хәм еркеклер, хәтте жас балалардың тили өмир сүреди»

Фердинанд де Соссюр, Антуан Мейе, Жозеф Вандриес, Бодуэн де Куртенэ, Е.Д.Поливанов, Ф.Ф.Фортунатов х.т.б мийнетлеринде тил билиминдеги социологиялық ағымның тийкаргы ұазыйпалары хәм мәксетлери сәуелелениуйин тапты. Тил хәм сөйлеу процесин анализлеуде тарийхый-социологиялық катнас жасау дәстүри кәлиплести.

Бир миллий тилдин сол тилде сөйлеуши индивидлердин социаллық статусына байланыслы социаллық дифференциация жасалатуғыны тууралы Прага лингвистикалық дөгергеи ағзаларының идеясы, Е.Д.Поливанов тәрәпинен билдирилген тиллик эволюция темпи жәмийеттин раўажланыу темпинен ғәрезли болатуғыны, социаллық өзгерислерди кешигинкиреп өзинде сәуелелендиретуғыны тууралы, сондай-ақ аймақлық диалектология менен бирге социаллық диалектологияның жасайтуғынын тийкарлау зәрүрлиги тууралы пикирлери, миллий тил системасының ишки қурылысын түсиниуде тилдин жаргон, арго хәм баска да кодластырылмаған тарауларын үйрениу зәрүрлиги тууралы Б.А.Ларин, В.М.Жирмунский х.т.б. илимий пикирлери әхмийетли.

«Тил тек адамзат жәмийетинде жасайтуғынлығы себепли, -деп жазады И.А.Бодуэн де Куртенэ,-тилдин психикалық тәрәпинен баска социаллық тәрәпинин болатуғынын ядтан шығармауымыз керек. Тил билиминин тийкары сыпатында тек ғана индивидуал психология емес, ал социологияда хызмет етеди.»

XX әсирдин 60-жыллары Америка жәмийетинде социаллық катнастар кескинлескен дәуирде тил билиминде социологиялық изертлеулерге қызығыушылық күшейди хәм социоллингвистика өз алдына ағым сыпатында кәлиплесе баслады. «Социоллингвистика» термини биринши мәртебе 1952-жылы америкалы социолог Герман

Карридин мақаласының атамасында қолланылады. Соң 1966-жылы Лос Анджелесте өткерілген конференция материалларының кирисиу мақаласында Уильям Брайт «социоллингвистиканы америка тил билиминдеги этнолингвистика хәм психоллингвистиканың кишкене синдиси» деп атады. Дела Хаймс 1969-жылы Римде өткерілген социоллингвистикалық конгрессте «тил билиминин европалық модели менен Эдуард Сепир концепциясынын биригиуинен-социоллингвистика пайда болды.»-деп атап көрсетеди. Тил билиминде социоллингвистиканың рауажланыуына Россияда -А.Д.Швейцер, Л.П.Крысин, В.Алпатов, Англияда- Р.Траджилла, А.Белла, Дж.Уэллс, Америкада-К.Пайк, Д.Хаймс, Джонь Гамперц, Чарльз Фергюсон, У.Брайт х.т.б. илимпазлар салмакты үлес қосты.

XX әсирдин 60-жыллары кәлиплескен социоллингвистиканың тийкарын салыушы Уильям Лабов болып табылады. Ол социумға бағдарланған лингвистиканы дәретиу зәрүрлигин билдирди. Ол социоллингвистикаға «тилди социаллық контексте үйренетуғын илим тарауы» деп аныклама береді. Яғный социоллингвистикада тил хәм оның қурылысы емес, ал жәмийеттиң анау ямаса мынау социаллық қатламларын қурайтуғын адамлар тилден қалай пайдаланатуғыны үйрениледи.

Ол хәзирги уақытта қалада жасаушылардың этникалық келип шығуы, жасы, жұмысы, билим дәрежеси хәм кәсібине байланысы тиллик кубылыстарды изертлеуді усынады. Ол Нью-Йорк, Чикаго, Филадельфия, Лос-Анджелес қусаған мегаполистердин тұрғынлары арасында массалық түрде социологиялық сораунама өткеріу тийкарында бул жұмыстарды әмелге асырды. Нәтижеде жәмийеттиң хәр қыйлы қатламларында тил вариантларын қолланыуда корреляция яғный өзине тән байланыс бар екенлигин анықлады. У.Лабов өзине тән изертлеу усылы-социологиялық сораунамалар өткеріу тийкарында жәмийеттиң социаллық қурамы хәм белгили бир социаллық тиллик жәмәәт қолланатуғын тил вариантлары арасында өзине тән байланыс болатуғынын анықлады. Ол сондай-ақ, Шығыс Англияда хәм Нью-Йоркта универсамда сөзлердин айтылуы, орфоэпиялық нормалардың сақланыуы бойынша изертлеулер алып барды хәм тиллик өзгерислерде социаллық факторлардың тәсир етиу динамикасын анықлауға еристи.

Англия хәм Америка Қурама Штатларындағы инглиз тилинде сөйлеуши тұрғынлар ортасында өткерілген сораунамалар социоллингвистикалық изертлеу үшін пайдалы нәтижелер берди.

Бундай изертлеулер 1988-жылы Дж.Уэллз тәрәпинен инглиз тилинин британ вариантында сөйлеуши 275 информатор ортасында почталық анкета түрінде, 1993-жылы Ю.Шитар тәрәпинен инглиз тилинин америка вариантында сөйлеуши 400 информатор ортасында почталық анкета түрінде өткерилди. Сондай-ақ, Дж.Уэллз тәрәпинен 1998-жылы 1932 британиялы информаторлар ортасында электрон почта аркалы Интернетте сораунама өткерилди. Бул сораунамалар инглиз тилинин британия хәм америка вариантларындағы сөйлеу нормаларынын рауажланыу динамикасын анықлауға, олардың өз-ара тәсири хәр қыйлы социаллық топарлар ортасындағы тийкаргы сөйлеу тенденцияларын анықлау хәм ең тийкаргысы алынған нәтижелерди тезден сөзликлерге енгизиуге жәрдем берди. Информаторлардан алынған мағлыұматларды анализлеуде олардың жасы, жасау орны, кәнигелиги, билими х.т.б критериялар есапқа алынды.

Бул мектеп уәкиллери дескриптив лингвистиканың изертлеу объекти-айырым алынған тил ямаса диалект болыуы тийис есаплайды. Бул термин аркалы конкрет информатор, конкрет жәмәәттиң белгили бир уақыт аралығындағы тили түсиниледи. Солай етип, дескриптив анализдин изертлеу объекти-информатор ямаса коллектив ағзалары тәрәпинен сөйлеу процесинде айтылған пикирлери болып табылады.

Л.Блумфилд тәлийматындағы бул идеяларды Чарльз Фриз инглиз тили бойынша «Инглиз тилинің структурасы» мийнетинде төмендегіше әмелге асырады. Ч. Фриз адамлардың телефонда сөйлесиуин изертлеу объекти етип алады. Ол 5 минуттан 30 минутқа шекемги уақыт аралығында 50 мәртебе адамлардың телефонда сөйлесиулерин тынлады. Сөйлесиулер уақтында 25000 нан асламырақ сөзлер қолланылды. Солай етип, усы усыл менен алынған сөйлеу материалларын изертлеу объекти етип алды. Сөйлеу элементлери анықланды, бул элементлердин бир-бирине салыстырғанда дистрибуциясы белгиленди. Информаторлардың тилин сегментлерге бөлип, субституция хәм дистрибуциялық анализлеу тийкарында белгили бир илимий жуұмақлар жасауға умтылады.

Тилди қолланыушы ең майда тиллик жәмәәтлердин тилден пайдаланыуын үйрениу тилдин социаллық стратификациясы бойынша жаңа мағлыұматлер беріу менен бирге АҚШ та Уллы Британияға салыстырғанда жәмийетшилик алдында шығып сөйлеудің социаллық жуұапкершилигине аз дыққат аударылады деген ески стеротип түсиниклерди бийкарлады.

Америка президентлеринің ишинде Билл Клинтонның сөйлеуинде арканзас акценти көзге тасланады, бул жағдайды сайлау

алды мапазларында онын карсыласлары бир неше мәртебе пародия түрінде күлкеге алды. 2000-жылғы сайлау алды компанияларында киши Джорж Бушты Техас штатына тән акцентте хәм лексика-грамматикалык нормаларды сакламай сөйлегени ушын сынға алды.

Россияда да жәмийеттин хәр кыйлы социаллык қатламларының сөйлеуі анкета өткеріуі, сораунамалар, дала жазыулары хәм арнаулы экспериментлер жәрдеминде социологиялык үйренілмекте. Мәселен, Л.П.Крысиннин басшылығында Москва, Екатеринбург, Новгород, Пермь, х.т.б үлкен қалаларында қала турғынларының сөйлеуі бойынша изертлеулер алып барылды. Л.А.Вербицкая Москва хәм Санкт-Петербург қалаларында жасаушылардың сөйлеуінің орыс орфоэпиялык нормаларына сәйкеслиги ямаса өзине тән өзгешеликтери бойынша изертлеу жұмысларын жүргизди.

Биологиялык организмдеги хәр бир майда клетка белгили бир хызмет атқаратуғыны сыяклы социоллингвистикада да белгили бир социаллык топарда сөйлеуши хәр бир индивидтин сөйлеуін үйрениуі үлкен әхмийетке ийе.

Социоллингвистикалык изертлеулерде тийкарғы дыққат тилдин оғада қурамалы болған социаллык дифференциациясы машқаласына қаратылады. Тилдин социаллык дифференциациясы өзиниң ишинде екиге бөлинеди: стратификациялык дифференциация, яғнай жәмийеттеги социаллык қатламлардың хәр түрлилиги хәм ситуативлик дифференциация (социаллык ситуациялардың көп түрлилиги). Сондай-ақ, миллий тиллердин қәлиплесиуінің өзине тән өзгешеликтери, тил менен мәденияттың өз-ара тәсири машқалаларын изертлейди.

Тиллик ситуация түсиниги арқалы бир мәмлекет ямаса белгили бир этникалык топарда қолланылатуғын хәр кыйлы тиллердин жыйынтығы ямаса бир тилдин жасауының хәр кыйлы түрлері-әдебий тил, ауызеки сөйлеу тили, аймаклык хәм социаллык диалектлер түсиниледи.

Жәмийеттеги тиллик ситуация экзоглосс, эндоглосс, тенлестирилген хәм тенлестирилмеген ситуацияларға бөлинеди. Мәмлекет ямаса белгили бир этникалык топарда хәр кыйлы тиллердин қолланылуы-экзоглосс термини арқалы түсинилсе, бир тилдин хәр кыйлы вариантларының қолланыуы-эндоглосс болып табылады. Хәр кыйлы тиллер ямаса бир тилдин хәр кыйлы вариантлары жәмийетте теңдей хызметте жұмсалса тенлестирилген халат жүзеге келсе, хәр кыйлы тиллер ямаса бир тилдин хәр кыйлы вариантларының мәмлекетте теңдей қолланылмауы тенлестирилмеген халатты пайда етеди.

Социоллингвистикалык изертлеулерде хәр кыйлы мәденияттын бири-бирине тәсири нәтижесинде тиллердин бири-бирине тәсири, әсиресе сөзлерди өзлестириуі процесине айрықша дыққат аударылады. Билингвизм (еки тиллилик) хәм диглоссанын (бир тилдин хәр кыйлы вариантларын қолланыуы) социаллык аспектери хәр тәреплеме терен изертленеди.

Белгили бир этномәдениі жәмәеттеги коммуникативлик қатнас хәм социаллык ситуацияда хәр кыйлы тиллерден ямаса бир тилдин хәр кыйлы вариантларын қолланыуындағы өзгешеликлер үйрениледи.

Сондай-ақ, пикирди баянлау хәм оны жеткеріуде белгили социаллык қатламға тән болған тиллик қураллардан пайдаланыуға дыққат аударылады, тиллик минез-қулықтың социаллык нормалары анықланады. Социоллингвистиканың өзине тән болған түсиниктери бар: тиллик бирлеспе, тиллик ситуация, социал-коммуникативлик система, тиллик код, билингвизм, диглосса, тиллик сиясат, тил вариантлары, социодиалект, арго, жаргон х.т.б.

Социоллингвистикада бири-биринен өзгешеликке ийе үш ағым көзге тасланады:

а) Социологиялык тәлийматқа тийкарланатуғын ағым. Сөйлеу уақты, мәксетин есапқа алған халда, тилди қолланыуы нормалары, тилди ямаса оның вариантын, адресатын таңлау, тиллик қурылыс хәм оны қолланыуының өз-ара қатнасы, бир тәрептен жүдә үлкен ямаса жүдә киши социаллык қатламлар, екинши тәрептен диглосса хәм кодлар теориясы машқаласы, жәмийеттин социаллык қатламларға бөлинуі хәм тил вариантларын үйренеди.

б) Лингвистикаға тийкарланатуғын ағым. Социологиялык параметрлерди есапқа алыуда таңланатуғын тил системаларының хәр түрлилиги, жәмийеттеги хәр кыйлы социаллык топарлардың, сондай-ақ, сөйлеушилердин жасы, жынысы, қәсибине байланыслы тилден қолланыуы үйрениуі, алынған нәтижелерди тиллик өзгерислер теориясын изертлеуде тил вариантлары сыпатында пайдаланыуы х.т.б.

в) Этнос хәм этнографияға тийкарланатуғын ағым.

§ 47. ПСИХОЛИНГВИСТИКА

Америка психоллингвистикасына 1953-жылы университетлер аралық шөлкемлестирилген семинарда тийкар салынды. Бул ағымның көрнекли ўәкиллери тилши хәм психологлар Джон Гринберг (1915-2001), Сол Санорт (1925), Чарльз Осгуд (1916-1991) х.т.б. болды

Психоллингвистика XIX әсирде пайда болған психологиялық ағымның тийкарында пайда болды. Психоллингвистиканың предмети тил системасына байланысты сөйлеудің рауажланыуының пайда болыуы хәм кәлиплесіу процесін изертлеу болып табылады. Ол өзіннің алдына сөйлеу хәрекеті механизмі хәм процеслерінің (сөйлеу барысында билдирилген пикирлердің пайда болыуы, тыңлаушы тәрәпинен қабылланыуы хәм түсинилиуі) тил системасы менен сәйкеслігі мәселелерін үйрениуді мәксет етип қояды. Ол тилди адамның сөйлеу процесін тәмийинлеуші, динамикалық хәрекет етиуші хәм жасаушы система сыпатында түсиндириуге умтылады. Оның дыққаты тил бирліклеріне (сес, сөз, гәп, текст) емес, ал оның сөйлеуші ушын психологиялық реаллығына, сөйлеу процесінде оларды қолланыуына, айтылған пикирди түсиниу актына, сондай-ақ, тилди билиуіне қаратылған.

Психоллингвистика сөйлеу хәрекетінің моделлерін, индивидтің психофизиологиялық сөйлеу хәрекетін эксперименталлық тексеріуден өткереди.

Психоллингвистика лингвистикалық методлар жеткиликсиз болып турған жағдайда өзіннің әмелий ұазыйпасын орынлайды. Әсиресе әдеттегіден өзгеше болған ситуациялар-балалардың сөйлеуі, хәр қыйлы паталогиялық нуксанлар менен тууылғанлардың, шет тилин жетик билмейтуғын индивидтің шет тилинде сөйлеуі, индивидтің эмоциональ жағдайда сөйлеуі, адам хәм компьютер системасы қатнасы ямаса байланыс каналындағы коммуникация, дәстүрий емес тил формасын (қарапайым тил, жаргон, сленга хәм диалектизм) қолланыу пайытындағы қарым-қатнасты изертлеуге умтылады.

Психоллингвистика сондай-ақ, сөйлеуді қабыллаудың психоллингвистикалық бирліклері, сөйлеу хәрекетін түсиниу хәм тууылыу басқышлары, шет тиллерди үйретиу, мектепке шекемги балаларды сөйлеуге тәрбиялау, логопедия мәселелері, сөйлеуді баклау тийкарында неврологиялық кеселликлердің диагностикасы, авиация хәм космослық психологияның лингвистикалық тәрәпи, машина аудармасы машқаласы, адам хәм компьютер диалогы машқаласы, текстти автоматластырылған қайта ислеу, информатика, жасалма интеллект теориясы хәм әмелияты мәселелерін үйренеди.

«Психоллингвистика» терминін бирінши рет америкалы психолог Н.Пронко өзіннің 1946-жылы жәрияланған «Тил хәм психоллингвистика» деген мақаласында қолланды. 1953- жылы Индиана штатындағы Блумингтон қаласында белгили америкалы психологлар

Дж.Кэрролл, Ч. Осгуд хәм белгили тилши, этнограф Т.Сибеклардың басламасы менен шөлкемлестирілген, университетлер аралық илимий семинарда кәлиплескен илимий теория сыпатында тастыйығын тапты.

Чарльз Осгуд (1916-1991) америкалы психолог, семантикалық дифференциал методтың тийкарын салыушы.

Ол Дартмурт колледжин питкергеннен соң Йель университетінде жокары билимин алады. Бул жерде Роберт Сирс, Арнольд Гезел, Ирвин Чайльд, Кларк Халл усаған талантлы устазлардан тәлим алады. Диссертациялық жұмысын қорғағаннан кейін бир қанша ұақыт әскерий базаларда жұмыс ислеген ол Коннектикут университетіне жұмысқа мирәт етиледі, сол жерден 1949-жылы Иллинойс университетіне өтеді. Оның илим тарауындағы жетилискенлерін бес бағдарға ажыратыу мүмкин: бихевиоризм когнитивизмге қарсы, психоллингвистика, мәни теориясы, мәдений тарауға байланысты изертлеулер хәм парахатшылық ушын гүрес. Ол 1963-жылы Америка психологлары ассоциациясының президенти болып сайланады.

Бихевиоризм теориясына тийкарланып Осгуд адам психологиясын толық баклау хәм баянлау мүмкин деп есаплады. Бизің сөйлеу хәрекетимизде бизің психикалық өзгешелигимиз сәулеленеди. Бербал қатнастардың қурылысы бизің психикамыздан гәрезли.

Ч. Осгуд сөйлеу барысындағы қарым-қатнасты анализлеуге коммуникациялық анализлеудің жаңа методологиялық кестесін енгизди. Әне усынан Осгудтың тийкарғы жуумақлары келип шығады: Сөйлеу хәрекеті- тек адамлар арасындағы қарым-қатнас барысында пайда болады хәм рауажланады. Яғный сөйлеу хәм оны қабыл етиуді тек қарым-қатнас процесінде ғана изертлеу мүмкин. Бул психоллингвистикадағы жаңа пикир еді.

Илимий семинар шөлкемлестиріу идеясы Кэрролл тәрәпинен усыныс етилди. Ол буннан алдын 1951- жылдың жазында Корнелл университетінде психоллингвистика бойынша кишигирим семинар шөлкемлестирген еді. Сол семинардың алты қатнасыушысының үшеуі - Сибек, Осгуд хәм Кэрролл психоллингвистика бойынша изертлеулерін дауам етти хәм 1952-жылдың октябрь айында Осгудтың басшылығында «Лингвистика хәм психология бойынша комитет» шөлкемлестирди. Әне усы комитет 1953-жылдағы екінши семинарды шөлкемлестирди. Семинар өз жұмысын еки ай дауам етти. Еки айға созылған пикир алмасулар нәтижесінде психоллингвистикалық изертлеулердің теориялық тийкарлары хәм бул проблемаларды келешекте изертлеу усуллары бойынша бир қанша

келісімге келді. Психолінгвистиканың мақсәти хәм ұазыйпалары нелерден ибарат болыуы кереклиги семинар қатнасыушылары тәрәпинен таярланған жәмәәтлик монографияда «Психолінгвистика теориясы хәм изертлеу проблемалары очерки» деген атамада 1954-жылы жәрияланды. Бул китап лингвопсихологиялык изертлеулердин раўажланыуына күшли тәсир жасады хәм бир қанша табысларға еристи. Америка психолінгвистикасы үш дерекке тийкарланады. Бириншиси, дескриптив лингвистика, екиншиси, бихевиористлик психология, үшіншиси, математикалык коммуникация теориясы.

1954-жылдан кейин семинар қатнасыушылары тәрәпинен усынылған модел раўажланды. Бирак толық концепция емес, ал онын айырым аспектлери терең изертлене баслады. Сол Сапорттың 1961-жылы жәрияланған хрестоматиясында психолінгвистикаға қосымша қатнасы бар мақаласы¹, Огуд тәрәпинен 1963-жылы жәрияланған мийнети², Б. Скиннердин 1957- жылы жәрияланған «Сөйлеу хәрәкети» мийнети, Э. Дайболдтың 1965-жылы жәрияланған «Психолінгвистика» мийнетлери пайда болды. Психолінгвистиканың тийкарғы көз-қарасларын баянлайтуғын усындай мийнетлер менен бир қатарда онын концепцияларына сын көзи менен қарайтуғын екинши ағым пайда бола баслады. Бул ағымның көз-қараслары Джордж Миллердин 1951-жылы жәрияланған «Тил хәм коммуникация» мийнетинде сәулелениуин тапты. Сондай-ақ, 1955-жылы трансформациялык анализ бойынша диссертация қорғаған хәм өзиниң «Синтаксислик қурылыс» деп аталатуғын көлемли мийнетин жәриялаған Наум Хомский болып табылады. Бул илимпазлар Огудтың психолінгвистика бойынша концепциясына критикалык көз қараста болады. Соның нәтийжесинде психолінгвистикада бир-бирине қарама-қарсы болған еки ағым пайда бола баслады. Жаңадан пайда болған ағым классикалык түрдеги дескриптивизмге емес, ал трансформациялык лингвистикаға тийкарланды. Огудтың түсинигиндеги адамды сыртқы информацияларды пассив түрде өзінде жыйнаушы сыпатында түсиндиретуғын бихевиоризмге емес, ал психологияның хәзирги заман ағымының адамның сөйлеу (улыума психикалык) хәрәкетиниң пүтинлиги, өзін қоршаған орталыққа қатнасы бойынша бул организмниң белсендиліги тууралы тезислерине тийкарғы дыққатты аударарды. Бул еки ағымның арасындағы қарым-қатнасы кескин гүреслер жағдайында

¹ Psycholinguistics. A. Book of readings. Ed. by S. Saporta. - N.Y., 1961

² Ch. Osgood. Psycholinguistics. - N. Y., 1963.

раўажланды. Биринши ағымның көз-қарасларын трансформациялык ағымның тәсиринен қорғау мақсәтинде Ч. Огудтың 1963-жылы еки мийнети «Гәптин тууылыуы хәм оны түсиниу» деген, Зигмунд Кохтың «Психология» деген көп томлык мийнети пайда болды.

Хәзирги уақытта Америкада «психолінгвистика» термини Огудтың ағымына байланысы қолланылады.

Психолінгвистика ағымының Франциядағы уәкиллери- Жак Мелер, Серж Москович, Англияда-Дж. Мортон, Ф.Голдман-Эйслер, Н. Сазерленд, Италияда-Ренио Титоне, Флорес д Аркаи, Германияда-Г.Герман, Польшада- Н.Курч, Голландияда- В.Левелт, Норвегияда-Д. Румметвейт, Канада да-В. Ламберт, Россияда-Леонтьев х.т.б. болып табылады.

Қулласы хәзирги заман психолінгвистикасына тән болған төмендеги бағдарларды көриуге болады:

Бириншиден, психолінгвистикалык изертлеулерде сөйлеу хәрәкетиниң социаллык функцияларын хәм мәнисин үйрениуге дыққат аударыу көзге тасланады.

Екиншиден, психолінгвистика психологияласыу бағдарында избеиз раўажланып бармақта. Бул әсиресе психолінгвистиканың Америкадағы ағымларына тән белги. Онда трансформациялык изертлеу менен байланысы психолінгвистикалык изертлеулер тийкарғы орынларды ийелейди.

Үшиншиден, психолінгвистика соңғы уақытларға шекем айырым-айырым жүргизилген эксперименталлык изертлеулердин қонгломераты сыпатында жүзеге келди.

Төртиншиден, психолінгвистика абстракт пикир жүргизиу хәм «хауада асылып турған» модельлерден конкрет психика-физиологиялык тийкарларға өтиуге умтылмақта.

48. НЕЙРОЛИНГВИСТИКА

Нейролингвистика тил билиминдеги натурализм (биологиялык) ағымының тийкарында нейрофизиология, психология хәм тил билими илимлериниң кесилискен жеринде пайда болды. Нейролингвистика тил системасы менен тиллик минез-қулықтың мийге байланысы аспектлерин үйрениуди өзиниң алдына мақсәт етип қояды. Мийдин ислеуи бузылған жағдайда интеллекттиң минез-қулық хәм сөйлеуине тәсир етеди. Бул мәселеге қызығыушылық XIX әсирдин екинши ярымында басланды. Тиллик паталогия фактлерине дыққат аударыу

дәслеп А. Шлейхер, Бодуэн- де- Куртэнэ, В.А. Богородицкий, Л.В. Щерба, Р.О.Якобсон, Л.Р. Зиндердин мийнетлеринде көзгө тасланады.

Хәзирги дәүир илиминде биологиялык факторларға байланыслы тилди изертлеу З.Х. Леннеберг, У. Пендилд хәм Л. Робертс мийнетлеринде ушырасады. Олар адамзат тилиниң раўажланыуы хәм хәрәкәт етиўиниң глоттогенез процесслерин изертлеуге умтылады. Нейролингвистикалык изертлеулер жүргизиўде социология, антропология, этнология, психология, палеоневрология, тиллердин тарийхый типологиясы, семиотика х.т.б. илимлердин жетилискенликлери пайдаланылады. Р. Якобсон, В. Иванов мийнетлеринде тил системасының көп баскышлы курылысы менен генетикалык кодтың көп баскышлы курылысы арасында аналогия бар екенлигин аныклаўға умтылуы көзгө тасланады. Хайўанлардын сигналлар системасы үстинен хәм оларға адамзат тилин үйретиў бойынша көп санлы баклаўлар өткерилди.

Нейролингвистиканы арнаўлы пән сыпатында раўажландырыў, жоқары психикалык хызметтиң системалық курылысы, интеллект тилиндеги нейрофизиологиялык өзгерислер хәм тиллик система курылысы арасында корреляциялык байланыс М.Дюран, Н.Канрад, Ф.Гревел, А.Лайшнер, А.Р.Лурия мийнетлеринде раўажландырылды.

Сондай-ақ, нейролингвистика тиллик минез-кулыктың бузылуының түрлерин (агнозия хәм апраксия, дизартрин, алексин хәм аграфин) изертлеу менен де шуғылланады.

Нейролингвистикада қоршаған орталықты тиллик сәўлелендириўдин психофизиологиялык механизми, тиллик улыўмаластырыў процесси хәм мийдин хәр қыйлы анализаторларынан келип түскен таңбалар комплексинин интеграцияласыў механизми үйрениледди. Онда аўызеки хәм жазба сөйлеўди әмелге асырыў барысындағы хәрәкәтлер системасы хәм тиллик минез-кулык механизми изертлениледи. Мийдин шеп тәрәпиндеги ярым шарында тиллик түсиниклер бойынша ойлаў хәм тиллик улыўмаластырыўлар әмелге асырылса, ал оң ярым шарда конкрет-образлы ойлаў әмелге асады.

Еки хәм көп тилди билетуғын адамлардын мийи де изертлеу объектине айланған. Изертлеулер англиз, немис, француз, орыс, чех хәм соңғы он жыллыкта япон тили материаллары тийкарында жүргизилип нейролингвистикалык машқалалардын ортақ екенлиги анықланды. Еки хәм көп тилди билетуғын адамларда ана тилинен баска

екинши тилге байланыслы машқалалардын пайда болыуы, яғный екинши тилди күнделикли турмыста жийи қолланыўда онын мийде жаксы сакланыуы, сийрек қолланыў нәтийжесинде умытылуы үйрениледди. Нейролингвистиканың өзиниң изертлеу методлары бар. Айырым илимпазлар нейролингвистикаға нейропсихологияның бөлими сыпатында қарайды.

Нейролингвистика психология, психоллингвистика, психоакустика, кибернетика, семиотика, когнитив лингвистика менен тығыз байланыслы. Нейролингвистикалык изертлеулердин нәтийжелери тилдин тәбиятының биологиялык аспекти теренирек түсиниўге өзиниң жәрдемин тийгизеди.

Нейролингвистика психоллингвистика, когнитив илимлер хәм психоанализдин кесилискен жеринде нейролингвистикалык программаластырыў теориясы хәм технологиясы тийкарында пайда болды.

Нейролингвистикалык программаластырыў арқалы бас мий кодларының функциясына сөйлеу арқалы тәсир жасау усылларын оптималластырыу хәм изертлеуди мәксет етип қояды. Бул технология мийдин пайдаланылмай турған мүмкиншиликлерине сөйлеу хәрәкети арқалы тәсир етиу мәксетинде, сондай-ақ адамның мийинде психикалык бузылыс жүз бергенде психотерапиялык емлеу барысында да пайдаланылады. Нейролингвистикалык программаластырыу адамның минез-қулқын тәрбиялауда, жууапкершиликли сөйлесиулер пайытында «хүжим» тактикасына емес, ал оппоненттиң хәрәкәтлерине сәйкес түрде хәм оны дипломатия, бизнес, сиясий дискуссия алып барыу усылы менен сездирмей өзиниң көз-қарасларына исендириуде; жәмийетшилик алдында шығып сөйлеуде, интеллекттиң мүмкиншилигин тесттен өткериуде, логикалык дәлийллеулер тәсир етпеген жағдайда «метафоралардын» жәрдемінде, транс халатында жатырған пациенттиң санасына дүнья картасынан бир көринис киргизиу хәм сол жерде тәртип орнатыуды емленип атырған пациентке тапсырыу, адамды қайта исендириу тийкарында емлеуге жәрдем етеди.

§ 49. ФРАНЦУЗ ФУНКЦИОНАЛЬ ЛИНГВИСТИКАСЫ

XX әсирдин 60-70 жыллары тил билиминде француз функциональ лингвистика мектеби қәлиплести. Оның тийкарын салыушы хәм идеялык жақтан басшысы көрнекли француз лингвисти **Андре Мартине** (1908-1999) болып табылады. Ол студентлик жыллары социологиялык

мектептин ири үәкиллери Жозеф Вандриестин герман филологиясы бойынша лекцияларын тыңлады, магистрлик диссертациясына тил билиминдеги социологиялык ағымның ири үәкили Антуан Мейе илимий басшылық етти.

Ол 1937-жылы докторлық диссертациясын қорғағаннан соң Париж университетінде филология хәм улыўма тил билими кафедрасын баскарды. Ол 1946-1955 жыллары АКШ та «Word» журналының редакторы болып жұмыс иследи. 1965-жылы Парижде халық аралық функциональ лингвистика жәмийетинин органы есапланатуғын «La linguistique» журналының бас редакторы болды.

1974-жылдан баслап бул жәмийеттин хұрметли басқарыўшысы болды.

Андре Мартине улыўма тил билими машқалалары хәм диахрониялық фонология мәселелерин изертледи.

Андре Мартинениң тийқарғы мийнетлери төмендегилер: «Фонетикалық өзгерислерде экономия принциби» (1955), «Улыўма лингвистика тийқарлары» (1960), «Тилге функциональ көз-қарас» (1962) х.т.б.

Ол 1977-жылы жазылған «Функциональ лингвистиканың айырым тийқарғы принциптери» мақаласында лингвистика әлеминдеги хәр бир тилши трансформациялық-генеративлик грамматикаға өзиниң көз-қарасын билдириўи керек, -деп жазып өзиниң бул ағымның илимий көз қарасларына қосылмайтуғынын билдиреди.

Тил билимин психология, математикалық логикаға бағындырыўға хәрәкет еткен Н.Хомскийге қарсы А. Мартине тил билимин ғәрәзсиз илимий пән есаплайтуғын тезисти усынады.

Трансформациялық-генеративлик грамматиканың абстракт-логикалық қурылмасын қатты сынға алып Мартине «лингвист ушын математика оның тийқарында тил билимин қурыў ушын модел емес, ал жұмыс қуралы болып табылады», -деп жазды.

Солай етип, Мартине трансформациялық-генеративлик грамматикаға түп-тийқарынан қарама-қарсы болған функционал грамматиканың көз-қарасларын баянлайды.

Француз функциональ лингвистикасы менен Прага лингвистикалық дөгерегинин функционализми өзиниң тийқарларын Фердинанд де Соссюрдың тәлийматынан алады. Прага тилшилери сөйлеў хәрәкетиниң еки функциясын-социаллық-коммуникативлик хәм экспрессивлик хызметин көрсетеди. Француз функционалистлери тилдиң социаллық характерине баслы дыққатты аўдарып,

лингвистиканың үәзыйпасы- тилди хәрәкетте, қарым-қатнас процесинде изертлеў зәрүр, -деп есаплайды.

Француз функциональ лингвистикасы тилдиң үш функциясын көрсетеди: 1) қарым-қатнас, яғный коммуникативлик функция-ен тийқарғы функциясы; 2) Экспрессивлик функция, оның жәрдемінде адам өзиниң сезимлерин сәўлелендиреди; 3) Эстетикалық функция.

Француз функционалистлериң тийқарғы дыққаты тилдиң усы үш функциясын изертлеўге бағдарланған.

Француз функциональ лингвистикасы үәкиллери тилди динамикалық өзгериўши система сыпатында түсиниў идеясын усынады.

Тил динамикалық раўажланыўшы система, ол раўажланыў барысында өзгереди, тил функциялары жетилеседи. Олар Соссюрдың диахрония менен синхронияны қарама-қарсы қойып үйрениўин мақулламайды. Себеби структурал лингвистика тил фактлерин синхрониялық баянлаў менен шекленеди. Ал функциональ лингвистика оны қарым-қатнас процесинде изертлей отырып, не ушын тил үәқыттың өтиўи менен өзгереуғынын анықлаўи тийис, -деп есаплайды.

Тилди изертлеўде синхрониялық хәм диахрониялық қатнастар қарама-қарсы қойылмайды керек, олар бири-бирин толықтырыўи зәрүр, -деп жазады.

Француз функциональ мектеби үәкиллери, тилдиң хәзирги халатын, оның буннан алдыңғы жағдайын толық билмей турып түсиниў мүмкин емес, яғный диахронияны билмей турып синхронияны толық билиў мүмкин емес, -деп есаплайды.

А. Мартине, лингвистикалық изертлеўлердиң тийқарғы объектив-тилик қарама-қарсылықларды изертлеў болыўи тийис, -деп есаплап, тилдиң өзгерислерди анықлайтуғын бирден-бир универсал принципти усынады. Бул принцип, «тилдеги экономия принциби» деп аталады хәм француз функционал лингвистикасының ең тийқарғы теориялық көз-қарасларын өзінде сәўлелендиреди.

Лингвистикалық экономия принципи (нызамы) биринши рет 1890-жылы француз фонетисти П. Пасси тәрәпинен тиллердиң фонологиялық системасының эволюциясына байланыслы қолланылып, ол «тил барқулла зәрүрлигинен артық затлардан қутылыўға умтылады», -деп жазған еди.

Андре Мартине «Фонетикалық өзгерислерде экономия принципи» китабында, лингвистикалық экономия шеңберин кенейтип, бул принципти пүтин тилдиң раўажланыўына байланыслы қолланды. Андре

Мартине сеслик өзгерислер хэм олардың себеплерин түсиндириү зэрүрлигин көрсетип тиллик экономия түсинигин усында. Лингвистикалык экономия принципи түсиникли болууы ушын төмендеги мысалларды келтиремиз. Мәселен, орыс тилиндеги «солнце» сөзинин «сонце» түринде, «здравствуйте» сөзинин «здрасте» түринде колланыуы. Бул пикирди 1931-жылы Е. Д. Поливановта «Тиллик эволюциянын себеби не?» макаласында билдирип, усы мысалларды келтирген еди.

Андре Мартинениң 1960-жылы жәрияланған «Улыўма лингвистика тийкарлары» мийнетинде тилдин еки тәреплеме ағзаларға бөлиниү принцибин баянлайды. Бириншиден, форма хэм мәни аңлататуғын ағзалар (бунда монема термини дәстүрий тил билиминдеги морфема түсинигине сәйкес келеди), екиншиден, сеслик форма хәр бир сөздин мәнисин өзгертиүге тәсир жасайтуғын избе-из бирликлерге яғный фонемаларға ажыралады. Бунда просодикалык кубылыслар-пәт хэм интонация еки тәреплеме ағзаларға бөлиниү принцибинен тыскарыда каралады.

Андре Мартине өзиниң 1975-жылы жәрияланған «Тиллердин эволюциясы хэм реконструкция» мийнетинде лингвистикалык экономия нызамы бойынша пикирлерин тереңлестирди.

Булардан басқа француз функциональ лингвистикасы төмендеги мәселелерди де изертлейди: Фонема түсинигине ассимметриялы «монема» түсинигин, синхрониянын ишинде статика хэм динамика мәселелерин, релевантлык (мәни айырыушылык) принципи х.т.б.

Тил хэм сөйлеү проблемасы тууралы пикир билдирип А. Мартине, - «сөйлеү хэм тил гәрезсиз курылыс есапланады, соған байланыслы мәселен, тил лингвистикасы менен бир катарда сөйлеү лингвистикасы жасайды» деп есаплайтуғын көпшилик структуралистлердин идеясын бийкарлайды. Ол төмендегише жазады: «сөйлеү тилдин конкрет ситуациядағы көриниси болып табылады. Тынлаушылардын сөйлеүшиге катнасын билдиретуғын сөйлеү процесин үйрениү тийкарында гана биз тилди үйрениүимиз мүмкин».

Тил функцияларынын ишинен Мартине коммуникативлик функцияға айрыкша дыққат аўдарады: «Тил адамлардың өз-ара түсинисиўин әмелге асырыушы курал. Тил деп аталатуғын куралдың ең тийкаргы хызмети адамлардың өз-ара түсинисиўи коммуникация екенин умытпауымыз керек». Андре Мартине тилдин экспресивлик хэм эстетикалык функцияларынын әхмийетинде көрсетип өтеди.

Ол тиллик эволюцияда социаллык («сыртқы») факторлар мәселесине тоқтап, «социаллык курылыстағы өзгерислер тилдин структурасына тәсир етеди» деген пикирди бийкарламаған халда тил тарийхын изертлеуши илимпаз тиллик кубылысларды түсиндириүде тиллик курылыс хэм өз-ара тәсир процесин изертлеу эволюциясы бойынша топланған тәжирийбелер нәтийже бермеген жағдайда гана оны пайдаланыуы мүмкин деген пикирди билдиреди.

VIII БАП БОЙЫНША ӘДЕБИЯТЛАР

1. Адмони В.Г. Опыт классификации грамматических теорий в современном языкознании. // - ВЯ, 1971, №5.
2. Андреев Н.Д., Зиндер Л.Р. Основные проблемы прикладной лингвистики. // - ВЯ, 1969, №4.
3. Андреев Н.Д., Квазилингвистика Хомского. // - ВЯ, 1976, №5.
4. Арутюнова Н.Д., Климов Г.А., Кубрякова Е.С. Американский структурализм. // В.кн. Основные направления структурализма. - М., 1964.
5. Арутюнова Н.Д., Кубрякова Е.С. Проблемы морфологии в трудах американских дескриптивистов. // В кн. Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике. - М., 1961.
6. Ахманова О. С. Глоссематика Луи Ельмслева, как проявление упадка современного буржуазного языкознания. // - ВЯ, 1953, №3.
7. Ахманова О.С. О методе лингвистического исследования у американских структуралистов. // - ВЯ, 1952, №5.
8. Ахманова О.С. О психолингвистике. - М., 1957.
9. Беликов В.И., Крысин Л.П. Социоллингвистика. - М., 2000.
10. Бенджамен Ли Уорф. Лингвистика и логика. // В кн. Новое в лингвистике, - М., 1960.
11. Березин Ф.М. История лингвистических учений. - М., 1975.
12. Березин Ф.М. Очерки по истории языкознания в России. - М., 1969.
13. Блумфилд А. Язык. - М., 1968.
14. Боас Ф. Ум первобытного человека. Русск. пер. - М., 1976.
15. Брендаль В. Структурная лингвистика. // В.кн. Хрестоматия по истории языкознания XIX-XX вв. - М., 1956.
16. Вардуль И.Ф. Основы описательной лингвистики. - М., 1977.
17. Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике. - М., 1961.

18. Гладкий А.В., Мельчук И.А. Элементы математической лингвистики. -М., 1969.
19. Глисон Г. Введение в дескриптивную лингвистику. Русс.пер.-М., 1959.
20. Гухман М.М. Лингвистическая теория Л.Вейсгербера. //В кн. Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике. -М., 1961.
21. Гухман М.М. Лингвистический механицизм Л. Блумфилда и дескриптивная лингвистика. -»Труды инс.языкознания». т.IV, -М., 1954.
22. Гухман М.М. Э.Сепир и этнографическая лингвистика. //-ВЯ, 1954, №1.
23. Дешериев Ю.Д. Социальная лингвистика.-М., 1977.
24. Дюркгейм Э. Социология. -М., 1995.
25. Ельмслев Л. Метод структурного анализа в лингвистике. // В.кн. Хрестоматия по истории языкознания XIX-XX вв. -М., 1956.
26. Ельмслев Л. Прологомены к теорий языка. //сб. «Новое в лингвистике», вып. 1,-М., 1960.
27. Есперсен О.Философия грамматики.-М., 1958.
28. Звегинцев В.А. Глоссематика и лингвистика. //В кн. Новое в лингвистике.-М., 1960.
29. Звегинцев В.А. История языкознания XIX и XX вв. ч.1, -М., 1960.
30. Звегинцев В.А. Теоритико-лингвистические предпосылки гипотезы Сепира-Уорфа. // В кн. Новое в лингвистике.-М., 1960.
31. Колшанский Г.В. Логика и структура языка. -М., 1965.
32. Конт О. Общий обзор позитивизма.- М., 2011.
33. Ларин Б.А. О лингвистическом изучении города// История русского языка и общее языкознание. -М., 1977.
34. Левковская К.А. Некоторые зарубежные языковедческие теории и понятие слова. //В кн. Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике.-М., 1961.
35. Лемб С. Стратификационная лингвистика как основа машинного перевода. //-Машинный перевод и прикладная лингвистика. Вып. 10.- М., 1964.
36. Леонтьев А.А. Психоллингвистика.-М., 1967.
37. Городское просторечие: проблемы изучения. -М., 1984.
38. Ломтев Т.П. Внутренние противоречия как источник исторического развития структуры языка.//Общее и русское языкознания.-М., 1976.

39. Мечковская Н.Б. Социальная лингвистика. -М., 1996.
40. Новое в лингвистике. Отв. ред. В.А. Звегинцева.-М., 1960.
41. Пиотровский Р.Г. и др. Математическая лингвистика.-М., 1977.
42. Сепир Э. Язык. Введение в изучение речи.-М-Л., 1934.
43. Степанов Ю.С. Методы и принципы современной лингвистики. - М., 1975
44. Томсен В. История языковедения до конца XIX в. -М., 1938.
45. Трубецкой Н.С. Основы фонологии. -М., 1960.
46. Ульдалль Х.И. Основы глоссематики (Исследование методологии гуманитарных наук со специальным приложением к лингвистике) //В кн. Новое в лингвистике.-М., 1960.
47. Фрумкина Р.М. Роль статистических методов в современных- лингвистических исследованиях.// В кн. Математическая лингвистика. -М., 1973.
48. Хансен К. Пути и цели структурализма. //-ВЯ, 1959, №4.
49. Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса. -М., 1972.
50. Хомский Н. Логические основы лингвистической теории. //-«Новое в лингвистике». Вып. IV.-М., 1965.
51. Хомский Н. Объяснительные модели в лингвистике // В. кн. Математическая логика и ее применения.-М., 1965.
52. Хомский Н. Три модели описания языка. //-В. кн. Кибернетический сборник. №2, -М., 1961.
53. Чемоданов Н.С. Проблемы социальной лингвистики в современном языкознании// Новое в лингвистике. вып. VII. -М., 1968.
54. Швейцер А.Д. Никольский Л.Б. Введение в социоллингвистики. - М., 1978.
55. Швейцер А.Д. Современная социоллингвистика. Теория. Проблемы. Методы.-М., 1976.
56. Шрейдер Ю.А. Математическая модель теории классификации.- М., 1968.
57. Ferguson C.A. Language structure and Language use. -Stanford., 1971.
58. Gumperz J.J Language in social groups.- Standford., 1971.
59. Labow W. Sociolinguistic patterns. -Phil. 1974.
60. Hymes D. Foundations in sociolinguistics. An ethnographic approach.- Phil. 1974.
61. Halliday M.A. Language as a social semiotic. The social interpretation of language and meanin. -Balt., 1978
62. Charles Osgood. Psycholinguistics, Cross-Cultural Universals, and Prospects for mankind. -Praeger Publishers., 1988.

МАЗМУНЫ

АЛҒЫ СӨЗ.....	3
I БАП. ӘЙЙЕМГИ ХӘМ ОРТА ӘСІРЛЕРДЕ ШЫҒЫС МӘМЛЕКЕТЛЕРИ МӘДЕНИЯТЫНДА ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ БИЛИМЛЕР.....	5
§ 1. Әййемги Жакын Шығыс мәдениатында тил хаккында түсиниклер.....	5
§ 2. Хинд тил билими.....	7
§ 3. Кытай тил билими.....	9
§ 4. Япон тил билими.....	14
§ 5. Тибет жазыуынын кәлиплесиуи.....	17
§ 6. Грек-рим тил билими.....	17
§ 7. Александрия грамматикалык мектеби.....	20
II БАП. ОРТА ӘСІРЛЕРДЕГИ ТИЛ БИЛИМИ.....	25
§ 8. Араб тил билими.....	25
§ 9. Аз-Замахшарий.....	32
§ 10. Түркий тил билиминиң тийкарлары. Махмуд Қашғарийдын «Девану-луғат-ит турк» мийнети.....	35
§ 11. XIII-XV әсирлердеги кыпшақ-оғуз естеликлери.....	39
§ 12. Алишер Науайының «Мухакамату-л луғатайн» мийнети.....	45
III БАП. ТИЛ БИЛИМИНИҢ ИЛИМ СЫПАТЫНДА КӘЛИПЛЕСИҰИ.....	50
§ 13. Орта әсирлердеги Европа лингвистикасы.....	50
§ 14. Пор-Рояль грамматикасы.....	53
§ 15. XVII-XVIII әсир тил билиминдеги рационализм хәм эмпиризм.....	59
§ 16. Тилдин пайда болыуы туўралы теориялар.....	61
V БАП. САЛЫСТЫРМАЛЫ-ТАРИЙХЫЙ ТИЛ БИЛИМИНИҢ КӘЛИПЛЕСИҰИ.....	65
§ 17. Салыстырмалы-тарийхый тил билиминиң дереклери.....	65
§ 18. Салыстырмалы-тарийхый тил билиминиң биринши баскышы. Франц Бопп.....	69
§ 19. Расмус Раск.....	73
§ 20. Якоб Гримм.....	74
§ 21. Александр Христофорович Востоков.....	76
§ 22. XIX әсирдин ортасындағы салыстырмалы-тарийхый тил билими.....	78

V БАП. XIX ӘСІРДЕГИ ТИЛ ФИЛОСОФИЯСЫ.....	82
§ 23. Романтизм ағымы.....	83
§ 24. Натурализм ағымы.....	86
§ 25. Улыўма тил билими концепциясынын кәлиплесиуи. В. Гумбольдт.....	91
§ 26. Психологиялык ағым. Г. Штейнталь.....	93
§ 27. Вильгельм Вундттың тил философиясы.....	94
§ 28. А.А. Потебняның тил философиясы.....	96
VI БАП. XIX ӘСІРДИҢ АҚЫРЫ XX ӘСІРДИҢ БАСЫНДАҒЫ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ МЕКТЕПЛЕР.....	102
§ 29. Тил билиминдеги жас грамматистлер баскышы. Лейпшиг мектеби.....	102
§ 30. Казан лингвистикалык мектеби.....	102
§ 31. Москва лингвистикалык мектеби.....	111
§ 32. Женева лингвистикалык мектеби. Фердинанд де Соссюр.....	115
§ 33. Социологиялык ағым.....	120
§ 34. «Сөзлер хәм затлар» мектеби. Гуго Шухардт.....	127
§ 35. Тил билиминдеги эстетикалык мектеп.....	130
§ 36. Неолингвистика.....	133
§ 37. Лондон лингвистикалык мектеби.....	137
VII БАП. XX ӘСІРДИҢ 20-50-ЖЫЛЛАРЫНДАҒЫ ТИЛ БИЛИМИ.....	142
§ 38. Н.Я. Маррдың яфетикалык теориясы.....	142
§ 39. И.И. Мещанинов.....	145
§ 40. Л.В. Щерба.....	146
§ 41. В.В. Виноградов.....	148
VIII БАП. ТИЛ БИЛИМИНДЕГИ СТРУКТУРАЛИЗМ АҒЫМЫ.....	152
§ 42. Прага лингвистикалык дөгереги.....	153
§ 43. Копенгаген лингвистикалык мектеби.....	160
§ 44. Америка тил билими.....	165
§ 45. Трансформациялык - генеративлик грамматика.....	175
§ 46. Дескриптивизмнин кризиси. Социолингвистика.....	176
§ 47. Психолингвистика.....	181
§ 48. Нейролингвистика.....	185
§ 49. Француз функциональ лингвистикасы.....	187

ШӘМШЕТДИН АБДИНАЗИМОВ

ТИЛ БИЛИМИ ТАРИЙХЫ

*Қарақалпақ тилинде
«Qaraqalpaqstan» баспасы
Нөкис—2013*

Редакторы
Художниги
Оператор

*Гүлистан Пирназарова
Азамат Жәримбетов
Тимурлан Қосназаров*

Оригинал-макеттен басыўға рұқсат етилген ўақты 10.01.2013. Қағаз форматы 60x84 $\frac{1}{16}$. Офсет усылында басылды. Гарнитурасы — «Times». Келеми 12,25 б/т. 11,34 шәртли б/т., 13,17 есап б/т. Жәми 1000 нускада. Бахасы шәртнама бойынша.

Буйыртпа № 6

Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинети тәрәпинен баспа хызмети менен шуғылланыў ушын 2008-жыл 30-сентябрьде АІ №114 **лицензиясы** берилген.

«Qaraqalpaqstan» баспасы: 230100,
Нөкис қаласы, Қарақалпақстан көшеси, 9

«No'kis Poligrafkombinati'» ЖШЖ. 230100,
Нөкис қаласы, Қарақалпақстан көшеси, 9

600